

Илия Бешков

СЛОВОТО

*Книгоиздателство
„Георги Бакалов“ — Варна*

ИЛИЯ БЕШКОВ

СЛОВОТО

chitanka.info

СТАНИСЛАВ СИВРИЕВ
ИЛИЯ БЕШКОВ

1

Сега той щеше да е на 80 години — а ни напусна на 57.

За петдесет и седем години живот Илия Бешков извървя хилядолетното битие на България, осмисли своето време и трайно насели бъдещето. Насели го с рисунки, карикатури и мисъл, които не са подвластни на закона за стареенето. Защото те са образи на това, което човек пренася със себе си от време във време.

Както е често при гениите, той не беше само голям художник. На „прима виста“, с лекота Бешков четеше и най-сложните нотни текстове; разгадал бе тайната на българските ритми; свиреше на дванадесетина народни инструмента, от които дългите му пръсти изтръгваха небесни звуци; стигнал бе до непознато прозрение за превъплъщаването на човека в архитектура, музика, рисунка, ваятелство на камък, дърво и метал; общуваше свободно с всичко, създадено от мисъл и въображение. И разиграваше кукли. Кукли, направени от носна кърпа, докато разговаряме: зайчета, птици и буболечки. Около него бяхме все възрастни хора, които той връщаше в собственото им забравено детство. Защото това бяха хора-птици, хора-зайчета, хора-буболечки. Едно мръдване на пръст, едно скрито подръпване на „крило“ или „хобот“ и тези очовечени животинчета нападаха, отбраняваха се, бягаха по една въображаема стръмнина, трепереха от страх или тържествуваха. Носна кърпа, а Бешков я одухотворяваше с изрази на лица, с гримаси и мимики, които взривяваха домашната публика с внезапен смях и внезапно я заставяха да се умисли.

Изгледал съм стотици спектакли, но животинчетата на Бешков — тази българска митология — е най-щастливото ми съновидение с отворени очи.

Заедно с хилядите рисунки и карикатури, Илия Бешков ни остави един том проза, есета и размисли за изкуството, които се наредиха при най-извисеното мислене през далечни векове и близко време. Георги Караславов казваше за Бешков: „Има много надарени хора, но на

никой друг не е изсипвано с толкова голяма крина всичкото, което е възможно да се даде на един човек... Той можеше да бъде всичко, а предпочете да е само много български художник. Това го и направи световен художник.“

През последните години на своя живот Бешков рисувахе с кибритена клечка, топната в чер туш. Рисувахе дечица, хитроумните приключения на Хитър Петър и животни.

Ето как сам той тълкувахе тези свои рисунки:

„Ако животът на човека наистина е един кръговрат, накрая той се връща в пречистените състояния на своето детство. Защото топлинната енергия на младостта се превръща накрая в светлинна... В детската рисунка има всичко от рисунката за възрастни, но с едно нещо в повече: тя не преразказва картината на света, а изповядва детските — най-щастливите състояния... Сега рисувам палета и разни животинчета. Това всъщност са хора. Всеки човек прилича на някакво животно. И ако отгатнем кое е то — ние вече знаем всичко и за човека. Детските очи са неопорочени и най-безпогрешно долавят тази прилика — стига да са видели животните не в зоологическа градина, а в естествената им среда... Реките, горите, равнините и планините в детските очи са най-истински. Те са опоектизирани така крехко, че след забравата им в зрели години отново се възраждат на старост — когато през отдалечението виждаме и това, което сме пропуснали да видим... Само стареещият човек чрез възроденото дете в себе си се сродява истински с децата. Но то е по-друго нещо от вдетинените глупаци...“

Светът стана толкова сериозен и честолюбив, че детската рисунка стана единствената ми възможност да се опазя от неговата грижа да ми е по-добре. И си рисувам нашенски дечица, мечета, патета, зайчета и буболечки. Нарисуваните деца съм оставил да си живеят на воля без връзки и «връзки». Грозно е децата да станат стареещи политикани с детски лица!... Затова реших: небето да си е наше, дечицата — нашенски; пък рекох да им върна техните най-добри приятели: смеха, нашите поляни и животни из тях, нашия въздух. Защото въздухът е един за всички, но ако един народ го загуби — той го губи само като свой въздух...“

Въздухът на Илия Бешков е толкова обилен и сладък! Той е за любопитните и неравнодушните, които всъщност са щастливите на този свят.

2

Илия Бешков е роден на 24 юли 1901 година в село Долни Дъбник, залутано в диплите на Мизия. Между другото, той ни остави и една незавършена автобиография, която е връщането на един мъдрец в неговото детство — полуиронично и малко тъжно завръщане.

В дома на дядо си той е петото дете на своя баща, последното раждане в този дом. Огромен двор, населен с всички възрасти, всякакъв добитък, храни, коли и селскостопански машини. Както сам пише, той не е бил очакван от никого, нито е станал надежда някому сред това сборище от интелегенти и неграмотни, мистици и фанатични безбожници, добри лели, зли снахи, пиячи, пуритани, музиканти и църковни псалмопевци. Бешков отрано получава белезите на този крайдунавски дом. Пред детските му очи се разстилат безкрайни ниви, вятърът разнося и пилее цветя, птици и всякакви гласове. Той расте между конете, из краката на добитъка; затъва из буйните ниви и често го намират заспал — „напъзлян от буболечки и накълван от птици...“

После седи остриган в тесните чинове на Плевенската гимназия — със зелена сукнена яка на куртката, със затаен присмех в очите и остроумие на езика. През ваканциите той се връща в Долни Дъбник с флейта между учебниците, която тревожи мизийските нощи. Бащиният му дом се е загубил в сенките на надвесени стрехи; в прозорците му проблясва самодивска луна. Цъцрежът на селската река — Барата — потулена в ракитак и свирчовина, чезне в извивките на флейтата. И мракът се превръща в нещо друго — пак мрак, но жив.

Още по после той замина за София да следва музика, а прекрачи прага на Художествената академия, където го посрещна Никола Маринов. След двадесет и пет години Бешков писа за своя професор:

„... Много силно съм чувствувал както неговата близост, така и отсъствието му... Ние съзнавахме, че всичко ни идеше от него; че всичко у нас — възторгът ни, вярата ни, любовта ни към изкуството — бяха негови!“

Илия Бешков завърши живопис, а стана карикатурист. Моралната разруха след войните, корупцията и злонравното политикантство му подсказаха възможностите на присмеха. Това, което първо бе доловил с остра интуиция, после той го назова с думите на зрялото съзнание: „Грубото отрицание е възможност на отречения за самозащита. Срещу всичко е възможно да се води борба — пред присмеха човек е безсилен...“

И Еренбург схвана тъкмо това, та да каже за Бешков: „... Зъл добряк, който умее да се усмихва и яростно защитава човека!“

Не че не е бил — Бешков е бил и изобличителен, даже много изобличителен. Но у него тези неща бяха с друг подквас. И казваше: „От лоша дума песен не става!“

Цялото творчество на Бешков е белязано със знака на промяната. Но то не е външна промяна на средствата и сюжетните предпочитания, просто развитие на рисуваческата сръчност, а усъвършенствуване триизмерността на социалното мислене. Затова неговото дело не е съставено от сглобяеми периоди, а от пълното проявление на единството в противоречивата му същина.

Бяха двадесетте и началото на тридесетте години, които обезсмислиха традиционното обиталище — светът на чистото изкуство. Това време направи от Бешков карикатурист. Десетилетието бе предълго и той може би се умори от близостта с уродливите нрави в политическия живот. Художникът незабележимо пренесе своето зрение върху потайностите в човека. Той вече се готвеше да влезе в апартаментите на градските обитатели — в кухните, баните и спалните им, за да очертае по обратния път моралния упрек на собственото си селско битие. С изящна графическа линия, с топли петна от размит туш, Бешков надзърташе там, където човекът бе истински и разголен. В траурното лицемерие, в кухненската семейна досада, в слугинските стълбища и попските треби той изцеждаше незабележима капчица гротеска, за да направи магия от жизнелюбието на старите култури и излезлия на плитко наш век. В серии рисунки той изобрази „Испания на кръст“, полицейски конвои и разстреляни въстаници, а между тях — кратките мигове на вечно младия живот, в който младите се целуват и стареещите не им прощават това.

Бешков бе извървял един път и тръгваше за Париж със своите „дудуци“, където щеше да пилее български ритми и да очарова. Когато

се върна от там, той донесе със себе си бремето на една последователно доказана култура. Тогава сгъсти боите и се отдалечи от игривата рисунка на младостта. Бешков рисуваше българските състояния на човека — галерията на своето време...

Публичната изява на Бешков като карикатурист винаги е била основание на мнозина да говорят и пишат без мяра за сатиричната му същност. А той смяташе сатирата за неосъществена и поради това — изродена ода. Дори до отрицанието на фашизма, което през годините на войната единствен той заяви публично в серия рисунки, Бешков не стигна само по пътя на политическото мислене, а следвайки своите нравствени търсения. Той бе преди всичко морална преценка. Затова и свързването му с нацията чрез весели и страшни рисунки — беше морално.

Бешков смяташе, че графиката е първата потребност на човешкия дух за изказ. Той казваше: „Лишена от цветните достойнства на многославената живопис, тя е само чер хляб и бяла сол. Всеки би трябвало да знае какво е хляб и сол!... Аз не мога да се доверя на една метла, каквато всъщност е четката. Предпочитам да проявя интелигентността и остроумието си, концентрирани във върха на перото. И от там да протекат те — както мълнията протича през върха на гръмоотвода, макар и по обратен път... Графичната точка не покрива. Тя не прави епидермис и повърхност — тя е електрон. Графиката не имитира. Тя е нематериална — както словото и музиката.“

3

Подир Ботев и Захари Стоянов, Илия Бешков е най-неочакваното проявление на националния гений. Толкова неочаквано, че половин век след като той ни стъписа, още не сме в състояние да си го обясним. Защото като Ботев и Медвенския овчар, Бешков няма предходници. Необикновеното му мислене, което без видимо напрежение облита пространствата от парадокса до остроумната импровизация, изтънченото социално наблюдение и абстрактната логика — не е мотивирано от прежни натрупвания. В тази проекция Бешков е български най-осмисленият и най-самотният писател-философ. Той ни лиши от възможности за неговото измерване чрез съответното, за проникване в същината му чрез обозначени съотношения с подобното. Тук и следва да търсим една от причините — защо за Илия Бешков още нямаме не фундаментално изследване, което изисква сложен откривателски труд, а какъв да е анализ на неговия писателски феномен.

Имахме и продължаваме да си имаме един удобен за домашно потребление Бешков: голям рисувач и свирджия на дудуци в младини; дързък карикатурист и неизтощим събеседник в Клуба на журналистите или под кестените на булевард „Руски“, по който той — заобиколен от слушатели — се прибираше от Академията към дома си на улица „Янтра“ 13.

Тъкмо културно-потребителската леност ни замами да фокусираме погледа си само върху карикатуриста Бешков. А той вече бе стигнал до едно изобразителство и познание за човека чрез него, с което тепърва ще се занимава цял институт. Както никой друг дотогава, Бешков бе проникнал в опасните дълбини на *словото*, което той изписваше с главна буква. И имаше пълно съзнание, че тъкмо чрез *словото* е станал неподвластен на вкусовския каприз.

Какво всъщност бе станало, та да избегнем по-цялостното свързване с неговата мисъл? Забавната ли страна на неговите светкавични парадокси скоча другата ни сетивност? Напрежението на

абсурдите в неговата логика ли ни дойде възголямо, та се завардихме от рискования допир с него? Или пък изреченото от Бешков бе толкова подвижно и неуловимо, та го предоставихме на собствения му летеж?

Може би има по нещо от всичко това, но има и друго. Бешков дълбоко смути инертното мислене и интуитивната дистанция със словото му беше възможност за спасяване от това слово. Защото то вече обитаваше висината на непостижимото и бе станало за другите улика. Увереният в себе си Емилиян Станев, без да е чел миниатюрната проза и есетата на Бешков, с ловджийски инстинкт бе доловил каквото трябва. Веднъж той уж шеговито, пък много сериозно ми каза: „Добре че Бешков не науми да става писател! Инак всички щяхме да бъдем излишни...“

Дали не е наумил или с малко си свърши голямата работа — това ще се види тепърва!

То не бе толкова отдавна, а вчера. Скучните умове, които украсяваха своята недостатъчност с отличията на дисциплината, понякога боязливо си позволяваха да „ловят“ Бешков в последователно редуващи се противоречия. За тях бе невъзможно да схванат нито единството на тези привидни противоречия, нито дързостта на аналитичния ум, който до всяка истина възправяше обратната ѝ страна — единствената възможност за „прехвърляне на искрата“. Защото тъкмо тази искра не беше просто температурно състояние в мисленето на Бешков, а предусловие — за да постигне то своето четвърто измерение.

Нерешителната реплика към Бешков все пак беше приемлива за онези, които си спестяваха дори усилията да открият формални противоречия. За навлизане в същината им и дума не може да става — но дори и епидермалното докосване вещаеше риск да се узнае нещо от тайнствата на разюларената мисъл. Изнесеният пред скоба минус променя знаците на уравнението в скоби, а това е посегателство. Там „за“ и „против“ разменят местата си, а подобна рокада плаши тези, които удобно са заживели в света на установените понятия; там истината и неистината групират около себе си налудничавите доказателства на взаимното отрицание, та да изкристализира трета истина. А и истината, и неистината съдържат по нещо от своя антипод и се остойностяват чрез човека във времето. Сам Бешков казваше: „Всичко, което ни ожесточава като истина и лъжа, всъщност е една

струна; веднъж ударена — звучи тъй, друг път ударена — звучи иначе...“ Това бе твърде отвлечено и непостижимо за стандартното мислене. Тогава неговият инстинкт за самозащита естествено подсказа единствено възможното: „Бешков е софист!“ А и нещо повече: „Балканско хитруване и опиянение от собствените импровизаторски възможности...“

Сега Илия Бешков е написан, събран и може да се види какви хора е търпял около себе си. За тях бе още по-невъзможно да разгадаят връзките между българския народностен опит и неговото синтезиране в мисълта на Бешков. Защото той естествено бе сроден не толкова с логиката, колкото с алогичностите в нашето историческо поведение. И тъй като ценителите му все пак бяха добронамерени, а и респектирани от взривовите на неговата неканонизирана мисъл, те го обявиха за *стихиен диалектик*.

Защо стихиен — за да изглежда по-приемлив ли? Ако едно диалектическо мислене пропука традиционните си шевове и ни дари с нови възможности, то вече попада във властта на собствения си закон и е неподсъдно за отреченото отрицание. В този смисъл и снизходителното оневиняване е твърде недиалектично.

Ако сам Бешков би преценявал това нещо, той би казал: „Те не оневиняват мен, а себе си като мои слушатели...“

4

Есетата, интервютата и миниатюрната проза на Бешков за първи път получиха по-цялостна гражданственост в „Словото на Бешков“ през 1965 година — почти осем години след смъртта му. Експлозивният възторг от тази книга е съвсем несъответен на бързото привикване с нея като художествен факт. Тъкмо леността на навика е обяснение и за предълго забавяното второ издание. То се появи, сякаш да ни подсказва някои от дефектите на националния характер, които Бешков с опрощаваща ирония бе прозрял много преди нас. Българска е поговорката „Всяко чудо за три дни!“ А много малко са народите, получили в своя разцвет такъв разкошен дар... Дори това, че за себе си откривахме един национален гений осем години след смъртта му — и то непълно — съдържа всички белези на обяснимото и необяснимо в нашия темперамент. Самоизтощеният с екзистенциализъм свят години наред драпа да се вкопчи отново за преосмислени традиционни ценности, а ние държим недоосмислено и под ключ едно спасително притежание. Нещо подобно е имал пред вид Яворов, когато е казал: „Няма как да смаем света, освен като българи!“

През 1953 или 54 година Богомил Райнов уреждаше с парижката издателска къща „Шарпантие“ отпечатването на рисунки от Бешков: двадесет работи по цвят и фактура на степен „оригинал“, в сто прономеровани серии — абонаментно за най-големите световни галерии и частни сбирки. И се лишихме от тази възможност заради 20 000 (сегашни 2 000) лева, с които трябваше да финансираме изданието, а не се намери кой да ги даде.

Това е една малка, но съществена скоба, която съдържа несъответствията между златните излишества на националния духовен потенциал и неговото стопанисване от наследниците му. Тези несъответствия се съдържат и в липсата на дори една-единствена магнетофонна касета с живия говор на Бешков; на една кинолента с неговия образ в движение. А колко магнетофонна и киноснимачна лента е съсипвана по това време от „чужбински“ деца с възможности!

За първи път Илия Бешков изпита своите сили в словото чрез три писма: двете писани през 1929 година до бъдещата му съпруга Анастасия в Добрич и третото — през 1939 година в Париж — до Константин Петканов. Сега мога да твърдя, че в нашата епистолярна^[1] литература няма нещо, което дори да се приближава до писаното от двадесет и осем годишния Бешков. А ако е за писмото до Петканов — едва ли в световната литература има писмо, чрез което Париж да е видян и опипан толкова издълбоко. Това е то четириизмерната сетивност, за която мимоходом споменах нейде! Когато го прочетох за първи път, усетих сърцето си в глътката. То е непостижима гъстота на мисъл и наблюдения... Човек понякога възвисява неща извън сравнението им с подобното, извън пълната информация за него. И сега би могло да ме попитат: чел ли съм всичко за Париж, та да твърдя, че в световните текстове няма друго нещо на този „таван“? Не е нужно да се прочете всичко, за да знаем докъде живакът е изпълзвал в термометъра на световното сетиво. Друго нещо на този таван няма и не може да има! Както по интуиция знаехме, а след това и познанието го потвърди, че писаното за Парижката комуна от двадесет и две годишния Ботев стои като самотен връх в общочовешката мисъл.

Но да клъвнем по нещо от тези писма:

„Някога — помня — плачех в дъжда. С подвити опашки кротки талигарски коне пръхтяха от подгонените търнаци и топлите им измокрени гърбове блестяха под светкавиците: пусто, дълбоко поле и тъмен дъжд... И аз плачех. А ако знаех нещо повече от това — бих благославял. Дъждът — нашият дъжд, тогава беше друг. За него молеха старите хора, а го и кълнях. Но мене винаги ме опечаляваше — първите капки падат право в душата, тревогата расте до безнадеждност; домът, сушината, дворът с кокошките са загубени за мен. Свит под ямурлука, съжалил сам себе си, плача, подмамван от дъжда. Никакво спасение и никаква утеха отникъде. Няма птици. Ключнали дървета. Небето се повлича по стърнищата. Загубваш всяка посока в себе си и всички миризми се сливат в една — тежка, наквасена...

Моето сърце е тихо. Бурята и дъждът го окъпаха. И сега то зъзне като забравено теленце в полето. Няма сълзи: по лицето ми се стичат кротките капки на страшната и весела буря. В очите ми се чупи червеният топъл лъч на умореното слънце. Каква тишина! На всяка тревичка е затаила дъх по една весела капка, изтръгнала за мен от своята чистота. Мътните облаци бягат по утихналото небе и тишината е по-тиха от забравен грях...“

„Мой драги Коста, какво да ти пиша за Париж? Хубав, богат и мъглив. Пълен с храни, паметници и вино. Хората са били някога гладни и възискателни, а сега, когато са си доставили всичко, са забравили глада, нуждата и заедно с тях — човека. Тук всякоя и всичко е на мястото си, няма непредвидено и ненаправено удобство... Градът е патиниран с душите на знайни и незнайни хора, родени тук или дошли отдалече да умрат от любов и възторг към него. Душите им се зеленят и тъмнеят по огромните фасади, фронтони и мансарди, та правят от града един великолепен жертвеник. За жертвите обаче никой не мисли. Пантеонът е борса и борсата — Пантеон. Париж е като някоя пробита дупка в живота, откъдето той изтича такъв, какъвто е. Хората непрекъснато си говорят и общуват, понеже всички са предполагаемо добри. Слънцето го очакват сутрин като любовница, а вечер залязва като спестен франк. Всички пестят парите и силите си. Велосипедисти, виртуозни като дяволи, пътуват заловени с ръка за отобюсите. По нанагорницето пестят сили, а надолу изпреварват всички, за да откраднат дори времето. Няколко дни търсих север и юг, но разбрах, че никой не се интересува от това... Преди пет дни се опитах да обхвана Париж: втурнах се пеш от Монмартр към Монпарнас със своя балкански усет за ориентиране и пристигнах в хотела си сутринта. Сега пети ден лежа болен. Това е първото поражение, което ми нанесе Париж. Той не би бил толкова жесток, ако Министерството на просветата не беше ни излъгало, че ще

ни изпрати пари. Ние пристигнахме без пари — и да успеем да кажем, французите мъчно ще разберат такава постъпка на едно министерство? Френският език е музикален и жалко, че всеки французин знае това. Те го пеят, вместо да го говорят, а това — освен че го прави за мене съвсем неразбираем — ме унася, та забравям да го слушам и разбирам. Единственият, когото разбирам на френски, съм самият аз. На консиержката вече три пъти ѝ направих забележка да ми говори малко, бавно и да си помага с ръцете. Понеже още първата нощ завивките ми трябваше да се увеличат с три одеяла и един юрган, аз чух как тя каза на другата, което горе-долу значеше: «Това не е мъж, това е един омлет!»... На този прекрасен град нищо не му липсва, или по-право казано — аз не съм му нужен... Видях съвременното изкуство, но не видях повече от това, което вече знаех. Само си уясних защо това е именно такова. То само изразява живота на Париж, но няма сили да измени този живот. Защото в този град на свободата е и забранена, и невъзможна всяка по-смела борба на човешкия дух. Благоденствието пази себе си. Париж е огромно погребение, в което мъртвецът е само повод за живите да си похапнат и се повеселят. Добродетелта е включена в закона, а хората са добри — толкова добри, та не им идва наум, че могат да бъдат и по-добри. Париж, погледнат от бистрото, комтоара, магазина и спалнята е неимоверно по-огромен и населен — защото всичко е покрито с огледала... И тук много обичат живота. Из широките булеварди човек често намира неприятни следи от кучета. Тия кучета са като нашите овчарски, но оглупели, мързеливи и охранени, та изглеждат напълнени със слама. И те като мен са дошли в Париж да дишат въздуха на Луи XIV, Робеспьер и Даладие. С всяка своя крачка стъпваш върху гърба на историята и това те кара сам да се превърнеш в спомен — тих и мирен. Законът за реда в това море не се забелязва, защото той лежи в душите на всички като една малка смърт... Парижани нямат

чувство за благодарност, защото смятат щастието и живота като своя безспорна заслуга...”

Толкова стремително излитане без никаква предварителна подготовка, ако е наблюдавано някога, е било много рядко. И нека отбележим: това са тридесетте години, когато разкрасяването беше литературен идеал, а мускулите на говорната реч омекваха от литературност. В писмата на Бешков от това време се долавя духът на старите приписки. Както неговите предтечи — и той не е писал с намерение за литературна публичност. Затова е намерил най-съвършената — притчовата гъстота.

Тези писма-монолози смазват епистолярната суета; оголват остроумниченето ѝ като усмивка, изродена в застинала гримаса; уличават мъдруването ѝ в уподобен ум.

Ако Бешков се бе отнесъл по-амбициозно към тези писма; ако бе отдал на своите внезапно проявени възможности онова значение, каквото сега им отдаваме — той щеше да продължи. А не продължи! То не бе толкова белег за разпилявани с лека ръка излишества, колкото здрав инстинкт за душевна хигиена. Много по-късно — в една есенна нощ на 1954 година — този инстинкт щеше да добие образ на позиция: „Не се заканвай на изкуството! Мрачните амбиции не са негова утроба, а на самоугнетението. Суетата е първото условие за израждане на дарбата. Програмираните напъни за завоюване на света никога не отвеждат там, докдето с лекота стига щастливата импровизация. Тоя свят се е нагледал на всичко — смири се, за да не погинеш във война със себе си!...”

Ето защо художници, писатели и философи-моралисти като Бешков не са за прилагателните на текущото рецензентство. И Бешков вопие за анализ, но да е поне горе-долу в съзвучие с неговото *слово*!

[1] Правописът на тази и други думи е запазен както на хартията. — Бел.ел.кор. ↑

5

До 1952 — за цели двадесет и една години — Илия Бешков бе написал и забравил тези няколко писма; есето „Ботев“ — през 1939 година в Париж; автоинтервютата, публикувани в уреждания от него в „Стършел“ през 1940–41 година; „Огненият пророк“ — по повод смъртта на Георги Димитров; незавършената и недатирана „Автобиография“; „Коста оживя!“ — през април 1952 година, когато почина Константин Петканов — човекът, с когото Бешков бе свързан най-дълбоко. Изобщо той не бе много „писмовен“. Затова и с охота даваше интервюта: друг да свърши това, което с удоволствие приемаше като резултат, без неприятните за него усилия на писането.

Тъкмо в началото на петдесетте години бяха завършени онези бавни натрупвания, които следваше да преминат в качествено ново творчество. Това преминаване стана също мъчително и бавно, но вече къде-къде по-целенасочено. Бешков не бе открил своята друга възможност — той я знаеше отдавна. Бешков се освобождаваше от своето бреме, за което нямаше сили да го носи ненаписано. Той веднъж бе претоварен с познание и дважд — с неговите съвършено нови проекции; все по-често и по-често се гнетеше от скуката на инертното мислене около него; все повече и повече се вгълбяваше в смисъла и безсмислието на земното ни битие, в човешката преходност и пустинята на нищото отвъд. Всичко това — дори неизречено — бе слово. Чрез него Бешков тръгна към най-голямата загадка — да обясни себе си пред себе си. Може би изпитваше страх от това обяснение, извършено от други; може би болното му сърце го сроди с мисълта за близка смърт; може би у него внезапно се бе отворило ново сетиво, с което той прозря в друга същина на света. Това невеществено сетиво бе *слово!* И Бешков започна да пише.

Колкото и да е рисковано, не мога да премълча моята връзка с това.

Името на Илия Бешков присъствуваше в семейната ми среда от 1937 година. Точно си спомням думите на един мой братовчед —

полукласик в Хасковската гимназия: „Гледай бе, гледай и ми кажи — има ли в неговите рисунки барем една излишна чертичка!“ Тогава получавах илюстрирания вестник „Кооперативна просвета“ — дар от Популярната банка. Веднъж с вестника Наско пощаджията донесе у дома и едно безплатно приложение към него — детска книжка, илюстрирана от Бешков. Помня синята ѝ корица с образите на двама селски хитреци, но името ѝ съм забравил. Може би беше „Иван и Петкан“ или нещо подобно.

С него се запознах през 1948 година на ден Илинден. Знаех с кого ме е срещнала щастливата съдба и от първия ден — 2 август — започнах да записвам водените с Бешков разговори. Какви разговори — говореше той, а аз слушах и мигах като пале в лапавица... Първите записи са доста претенциозни, но тогава ми изглеждаха свършени. За да не разбере Бешков какво правя, пред него записвах хитро: „ан пасан“ по две-три думи от мисъл, а и цялата мисъл — ако тя бе изречена като афоризъм или сентенция. Тази „хватка“ съдържаше своето негласно обяснение, а и оправдание: дядо Илия, такова нещо не е за изтърване!... После — след като около полунощ се приберех у дома — сядах и пишех. По вехите на две-три думи възстановявах цели фрази. Паметта ми е добра, пък и човек по помни това, което е чул със сърцето си.

По това време Бешков започна да ме нарича Сиврй-синй. То всъщност е сиврй-синек, което на турски значи комар. Един комар със сърмени пагони, „златни“ копчета и лъскава кинкалория от Офицерската кооперация... Не дръзнах да оправям грешката в произношението. Тя ме изпълваше с гордост, съдържаше истинския смисъл на това обръщение: бях повярвал, че съм негов син...

Толкова потънах и се вдадох в тези нови писмени занимания, че съвсем заряхах собствените си съчинителства. Те започнаха да ми изглеждат скучни като изкуствени цветя — без жив сок и мирис. Но това стана, когато от дълго записване се вживях в словоредата на Бешков, в ритъма на неговия изказ, в бъбнещия обем на неговите — единствено негови думи. И започвах да се улавям, че говоря като „Дядо Илия“ — дори перефразирах мисли, както би ги изрекъл или написал той. Нещо важно ми се изплъзваше, нещо неуловимо отскачаше, но бях упорит. Из ден в ден изписах със ситен почерк една столлистна карирана тетрадка — от дългите. И не усетих как минах

праговете на неизбежната тренировка. Станах по-уверен и заедно с това — малко дързък. Че ѝ нахален.

Окото на Бешков ли няма да усети какво правя, що става из мен? Но не чакам то само да каже каквото види, ами сам му се навирам. Младост! Само едно нещо ме нагърчи: когато се върнах към началото и зачетох първите, а и не дотам първите записи. В следващите бях съвсем уверен.

В публикуваното досега точно съм отбелязал кога за първи път четох на Бешков от своите записи и как той ги прие. Но това бяха вече други тетрадки — червени, правени по поръчка, с бронзова винетка по дължината на шагреновия биг. Бях си приготвил дванадесет такива тетрадки и с въодушевление се готвех да ги изпиша. А не можах. Това е най-големият ми пропуснат случай!

Все пак — когато минахме на открит запис и той дори започна да ми диктува цели пасажии, успях да го интервюирам по 393 въпроса, съставени предварително с негово участие. Това са главно размисли и анализи върху исторически или съвременни събития и личности — наши и чужди. Текущите разговори са отделно. Жалко, че пълната публикация на тези неща е невъзможна — не поради други причини, а защото хората са много ревниви към своите „божества“. Ние обикновено се чувствуваме по-удобно при митовете, отколкото при човешката им същина. Посегателството върху тях ни ожесточава и въди вражди, които дори покойният Бешков не ще може да понесе...

Та от тези тетрадки дадох две и на Бешков. Той вече беше се „понастървил“, но пишеше в неугледна тетрадка, подвързана със зеленикав кадастрон. Тя бе от балдъзата му литераторка, която също „натискаше педала“ — зетят ѝ да не пилее бисери върху хвърчащи листове, а да ги събира на едно място. Как пък аз да предоставя Бешковите бисери на такава пазарска тетрадка — дума да не става!...

Това са „Червените тетрадки“, които със същото име влязоха в „апарата“ на първото и второто издание — „Словото на Бешков“. Те все пътуваха между „Янтра“ 13 и „Гео Милев“ 62, а после — „Славянска“ 20, където на „Хермес-беби“ преписвах есетата на Бешков. Преписвах ги с голяма любов, а след това му ги носех за редакция и подпис в два екземпляра — първият за него, вторият — за мен.

Свитъкът дебелееше — Бешков живна. В папката от цветно паспарту бяха „Ботев“, „Пикасо“, „Бай Ганю“, „Пенчо Георгиев“, предговорът за монографията на Александър Божинов, „Огненият пророк“, „Коста оживя!“ „Полският плакат“, „Култът към личността“, „Народната песен“, „Старостта“, „Април, 1925“, „Излизане от затвора“, „Спомен от Гърция“, „Солунските братя“, „Проклинаме и благославяме“, интервютата — всичко, дори и много неща от моите записи, които между началото и края бяха цялостни и завършени като тема.

Това вече не бяха блестящите, отнапред писани изказвания на Бешков за тържествени събрания в Академията и Комитета на мира или за откриване на изложби, които той предварително ни четеше, за да види как ще „отзвучат“. То бе размах на друга мисъл, развъртяна в друга прашка. Опасна мисъл за оскъдните възможности на нашите боязливи умове!

Някои може и да го отрече — „тоя свят се нагледа на всичко“! Но аз смятам, че като прилежен ученик на своя велик учител и като немирнен син на народа си — извърших добро дело.

От къде започна, как започна всичко?

6

Банкя е побеляло от жегата: спечена керемидата, остъргани мерци и стърнища, над които се клати маранята. Ездитни коне се задъхват в конюшните на военния лагер. Ноздрите им трепкат, разтварят се широко и вътре се претъркалва мрак, омесен със слюз. Конско сърце е, а и то ще се пръсне от пек. Ела сетне гледай тичане — що актове и индига има да разнася фелдфебелът Цаков! Докато оправят един мъртъв кон — трима фелдфебели ще изпопукат... Под крушовата сянка капитан със синя орденска лента на рубашката ни обяснява какво е капонир, какво — полукапонир. Ако не сме под крушовата сянка, ще атакуваме китката борови дървета, които някои наричат горичка, пък то не е никаква горичка, а рехава работа, изпъздяла работа — нещо като борове, като пинии, които сме намразили, та не ни се гледа натам. Що юнкерски ботуш е излязла оглозганата стръмнина под тез дървета — нещо като борове, като пинии! Смазката по затвора на трилинейката се топи и улива. И ние се топим и уливаме, та сме станали спарушени киселици. Подкиселелите от пот рубашки висят по нас като на пирон; хълбоците ни играят както и на конете. Играят и чакаме слънцето да увехне, да го погълне рошавият гребен на Люлин, че откъм манастира „Свети Крал“ да повее вечерна прохлада... Тогава маранята над стърнищата угасва. И напечената керемидата угасва. Започва да мирише на прегоряла земя и трева, на пелин и тиня, защото около лагерните мивки мократа земя е ожвакана от ботуш и локвите са тинясали... Подир маранята и керемидата всичко започва да гасне — само лампазите на Тарас накървяват още повече. Тарас е началник на Военното училище. Той сядва във фойтон с гумени шини и пъргавите яйкове го люшват. Плясък на карабина „за почест“ — и фойтонът се загубва отвъд портала, отвъд караулката и озъбения камънак на завоя. Тарас се прибира в къщи с букет молловки, увити около дръжките с непромокаема хартия от патронни сандъци.

В първа барака, до портрета на Левски, пъпчивите артилеристи са окачили на пирон китарата. Като липса Тарас, те пипват китарата:

„дрън-дрън, ум-ба-ба, ум-ба-ба...“ И надебелял глас, който с прищипване на гърлото иска да мине за тенор, къдри августовското свечеряване:

*Спасибо, сердце,
что ты умеешь так любить!...*

Казарменска работа — разнежване от много пъпки по вратовете!

Като чуем, че юнкерът в първа барака е много доволен от сърцето си — потриваме се да тръгнем ли, да не тръгнем ли. Отвъд дола — в жълтата „Земеделска вила“ — Илия Бешков кара курорт. Едно обаждане на дежурния му е, едно събличане на юнкерската рубашка, че да сложиш на гърба си капитански габардин. Нищо работа, а се потриваме.

— Санде — викам на колегата Гетман, — тоя човек светът го знае, за мир се бори, а ние ще вървим да му се хвалим как със снайпера накъсваме дванадесетицата на мишена №2. Не върви!

Гетман се смее и хълцука:

— И-и-и... Кой ни е бил да приказваме за мишени?

— Ами ако рече: „И вашите дрехи са като на «ония»; тези дрехи ме плашат“?

Гетман бърше око:

— То е форма, бе! Да не би той да не знае какво е форма, какво — съдържание?

Дава кураж уж на мене, пък го дава на себе си. Партийното ръководство се е дръпнало настрана — приказват тихо. Всеки си мисли, че му вземат мярката за минтан. Като ги видя да си шепнат глава до глава — и на моя език започва да тръпне батерия, пък те си приказват за партийни работи, които няма как да не излязат на ачика, но докато излязат, всеки ще помирисва — да не му гори прахан на койрука. Все очилати са — цайсовите стъкла светкат студено. А на масата пред нашата барака Гетман е раздиплил един от някогашните „Стършели“ и смехът му излиза на виене:

— И-и-и! Виж как е нагласил Итлер: „Аз съм първият и последният... Казах: Яжте бодил!“

— Слушай — викам, — аз събрах кураж да се женя, та за тази работа ли? Днес е втори август, уцелихме Илиндена и ще му идем на визита.

— То — казва Гетман — е, докато се тръгне веднъж.

Сандо има в коленете партизански артрит и върви вдървено; под капачките му като да хрускат бучки захар: хай попрегъна повечко крак, хай нещо по вътре се натроши! А аз припкам по нанадолницето в пепеливия коловоз на Тарасовите гумени шини и ми е хубаво като гледам, че Сандо не може така... На пейките пред банята седят селянки с вълнени жилетки. Че отгоре са ги и окопчали! Чудя се как в тая жега траят жилетка, а Гетман ми вика:

— Селянинът без жилетка е като гол. На тия потта им изтича в земята и голям огън ги пърли, та на банска сянка жилетката им идва тамам... И Бешков е селянин: Дъбниците са в пъпа на Мизия. Затова и той лете ходи с кожух...

Земеделската вила е затулена от високи борики. Сандо е спрял до телената ограда, оглежда бориците и приказва:

— За да стане туй дърво — дърво, откога хората са строили и садили! Добре, че намерихме нещо наготово...

Шишарките са узрели и тупат меко в игления гнилак. Под нозете ни хрускат сухи клечки. В двора на вилата тупа още нещо, но не е борови шикалки — в сумрака, отвъд дърветата, двамина играят табла. Първо къкрят зарове, после се взират — наведени глава до глава: дюбеш ли е, шеш-джеар ли е? Като видят какво е — плющи кокален пул.

Оня, срещу нас, ще е Бешков: таке, засивели въздълги коси, кожени ревери с вълната навън. Той ни усеща, изправя се и ни гледа над очилата. И не пита защо униформите ни са като на „ония“, нито казва, че го плашат, а пъхва палци под оръфания копринен шнур, пристегнал кожухчето: „Е-хе!...“ То е и въпрос, и изненада.

Първият ни разговор... Какъв разговор? — това „е-хе“ разбърка подреденото за казване; или сме казали нещо, което се размаца в шума на ушите ни. Велико Великовски се обади отстрана:

— Илия, ще ти светна с кибрит да видиш какъв дю-шеш извъртях. Тебе те отърваха господата офицерите...

В кожухчето на Бешков лъщеше електрическата светлина на един прозорец. Велико каза, че отвътре го гори за сода. Той затвори таблата — разбърканите й пулове изхърхолиха. Бешков тръгна към нас в топли

пантофи. Иглолистната настилка под тях изпука и зашумоля. Краят на белия шнур, превързан около кръста му, се залюля. Като да се олюляха и правите борове. Бешков все идваше и не стигаше до нас. Защото това не бе ход, а шествие, което ме задъха.

В тази вечер, разшавана от тупване на зрели шишарки, тръгнахме покрай стърнищата към Суходол. Корави бучки пръст хруптеха под нозете ни като орехи. Класовете, рязнати от сърп, не бяха класове, а свещи, които свистят. И вятърът не беше вятър, и звуците — звуци. Остатък от деня светлееше върху гребена на Люлин — беше мигът, в който нито денят си е отишъл, нито нощта е дошла, а земята мирише на пърчовина и се отдава на греха... Мракът надалеч е попръскан със светлини. Всяка светлина е един живот: разнежен от топъл мрак дом; латинки в консервени кутии; кладенци, които скърцат.

Бешков се спира и с дрянова тояжка очертава кръг. Като че иска да събере разсипаните светлини. Как ще ги събере? В един дом разчупват обреден хляб, друг сам се троши от вражда; нейде се любяат, нейде се утаява чернилка от забравена любов... Пред нас една межда разсича мрака на четиридесет и осмото лято. Клечкавата ѝ трева е библейска брада — проредяла, загубила цвета си. Тя шушне нещо на друга межда, която не се вижда, но е нейде наоколо — може би в самите нас. И една круша се ослушва в шопуркането на своите листа. Възлестите ѝ клони са артрозни пръсти на селянка, вдигнати въз небето. Да повярваме, че клоните са човешки пръсти — ще чуем и глас: „На кого ни оставяш?...”

Бешков опипва кората на крушата: грапава, посивяла от времето кора, с налепи от лишей — изпран от дъждове. И ѝ говори с глас, който всъщност е оплакване или нещо като оплакване, но не и говор, не и думи:

— Една буца житна пръст... Аз мога да я облея със сълзи, както съм я обливал с пот. И тази стара круша няма да ми се присмее — тя не е човек и по̀ ги разбира човешките работи!... Тази кора не е кора, а селска длан — моята въз нейната. Усещам кръвта в старите ѝ жили. И наистина ли долавям усилие за живот, или търся упованията на своя живот в нейния?

Да пита какво е капонир и полукапонир — ще му кажа; да ми рече кои изходни точки да вземе за топографска снимка на околността или кога вторият ешелон се въвежда в пробив — пак ще му кажа. А за

крушата — макар да съм расъл под круша-дивачка — не мога. И Сандо мълчи. Със Сандо са земляци — знаят си едно и друго като свои хора, а мълчи.

По пътя край нас подтичват две градски дечица. Майка им ги предупреждава отдире:

— Деца, има тръни и дупки!

Раменете на Бешков подскокват:

— Тях една круша не може да ги отбие от пътя. Дори и едно цвете! То все пак, би им заговорило с багри, но езикът на неговия мирис ще остане неразгадан. Защото няма към какво да го отнесат. Към полето ли? Какво е за тях полето! Към синора ли, на който освирепели са се възправяли брат срещу брата?... Вятър работа! Тези деца знаят само парфюма на майка си. Това, което за мене е земно и много важно, за тях е и ще бъде небитие. И сме взели да се чудим защо из тоя свят има толкоз вражда...

Мракът пак се ослушва в стъпките ни, които отброяват непонятното време. Кой да се сети тогава, че съм в началото на път, по който ще будувам с Бешков до трети петли, а той — със завехтяло кожухче и олизано таке ще се ослушва в тайнствените шумове на земята, ще събира около върха на дряновата си тояжка смарагдови звезди и ще ги пилее? И всичко ще бъде куражът на един смут; силата на слабия; дишане, от което едно по едно ще капят златните копчета на един армейски капитан.

Бешков много рано нарече сам себе си дядо. Той бе обезсмислил старостта и можеше да се погаври с нея. Тоя „дядо“ още в младини мина през света с дрянова тояжка — отрязана направо от дървото, с дръжка на буква „Г“, излъскана като стар восък. Когато го видях за първи път, той бе познал обратната страна на славата и сам се пробождаше с целителна ирония. Пред погледа му бели и черни ветрове бяха отвели измамата, че хоризонтът е последната граница. Оголената земя дъхтеше на гнили листа, по сбръчкания ѝ образ светлееше лъчението на голямото време. Из нея се раждаха хора, които харчеха златни дни за жълти стотинки, разяждаше ги отмъстителство, изкушаваше ги гордостта да бъдат добри, а после измираха и гробовете им се пилееха все из тая земя — отделени един от друг, огизнали в киша, вкочанени в посивяла от студ пръст, самотни пред равнодушието на идващи и отминаващи дни. Бешков стоеше стъписан пред смисъла и безсмислието. Много покойници — начало и край по на един кръговрат — от всички посоки идеха към него като повей, в който чезнеше усещането за реални хора и оставаха едни неясни шумове, клокочене на тъмна дълбина, писък на чапла. Там той се видя сам: с дряновата тояжка, по която червенееха остатъци от кора — и те излъскани като печати на стара султанска тура.

Оттам нататък можеше да се нарече всякакъв — можеше да се обяви и за луд. Само лудите вярват, че белите камънаци са собствените им кости — и опипват удължените си ръце.

Най-сетне Бешков се успокои. Приятелите му повярваха в болестите, които сам си измисляше; измами когото трябва, че е набожен, че смехът е негова същина. И се товареше — много немилостиво се товареше с присмех. Тоя смях бе усилие да се спаси от себе си. А усещането за земя — изпопуканата, върху която майки на спасители тайно сипят сълзи и ни карат да ги наричаме роса; черната — със зинали долове и извори-очи, скълцани наоколо от копита, дето диша и се издува пред изплашения ни поглед; полъхът на небесни

тъми и звезден мир — това го възправяше пред разголената игра, на която се бе предал като дете. Тогава се самонаказваше за грях и питаше: „Господи, толкоз ли е нещастен и обеднял човекът?“

Какво можех да му отговоря?

Станислав Сивриев

май 1981

АВТОБИОГРАФИЯ

Роден в село Долни Дъбник — шестнадесет километра западно от Плевен — в дома на дядо си. Тоя селски дом вече е бил препълнен със синове, снахи, дъщери и внуци. Пето и последно дете на баща си, той е и последно раждане в този дом на седемнадесет души от всички възрасти. Огромен двор, препълнен с всякакъв добитък, храни, коли и машини! Седемнадесетият човек, малкото дете, не е било очаквано от никого, нито е станало надежда някому сред това сборище от различни характери и възрасти: интелигенти и неграмотни; мистици и отчаяни материалисти; добри лели, зли снахи и ожесточени зълви; етърви, пиячи и въздържатели; пуритани, певци, музиканти, безбожници и черковни псалмопевци... Тия работливи и лениви, волни и потиснати, пребогати и бедни, жаждущи и отегчени родители и роднини закърмят малкото нечакано дете. Тая многообразна, буйна роднинска кръв протича в жилите му и то рано-рано получава белезите на тоя чуден дунавски дом, в който всеки бива наказван и сам наказва някого. Домът е здрав — без болести и смърт. Хора, добитък и плодородие са сякаш във властта на могъща чужда воля, на нечие лудо въображение, което обърква и оправя всичко. Пред детските му очи израстват безкрайни ниви, вятър разнося и пилее цветя, птици, всякакви гласове, рев на животни. Малките му колене не могат да избродят тая луда земя: то язди коне, катери се по гърбовете на волове, биволи и свини, посяга на всичко, вкухва и пилее всичко — ведно с птиците и вятъра, който единствен внася порядък в това разточителство. Тук трябва да стане разумен и полезен човек, но не знае как. То реве загубено в Гергинин дол и никой го не чува. Тогава изрязва свирка от бъз или свирчовина и свири. Песните са готови — те никнат като тревата и зреят както всичко наоколо. Природата не разбира от говор. С тия нейни звуци то влиза кротко в пазвата ѝ заедно с птиците, вятъра и щурците... Там няма ни полза, ни загуба...

Който не просвири на село, става или високомерен чорбаджия, или зъл чирак, или несръчен занаятчия.

Детето знае своите приятели. То заспива доверчиво върху гърба на едрите коне или на сянка в краката им, с тояга в ръка — щом тревата шавне без вятър!...

Малкият Илия расте между коленете и полите на тия хора, из краката на добитъка. Той затъва из буйните ниви, плаче и псува като възрастен и често го намират заспал от умора под звездите — напълзян от буболечки и накълван от птици.

ΚΡΑΤΚΑ ΠΡΟΖΑ

БАРАТА

Между двата хълма на селото минава малка рекичка. Съвсем мъничка, тя няма име като големите реки. Затова я наричат Барата. Кой знае откъде извира! И би трябвало да се влива в голямата река, която тече на няколко километра оттук. Но никой не знае точно и къде отива, из кои долища и върбалаци се губи... Тя не тече, а цъцри. Водата ѝ е малка, но тинята — голяма. Понякога изглежда смълчана и неподвижна под слънцето, бръмнала от мухи и комари. Барата е обрасла в бъз и бучениш; из рядката ѝ кал се търкалят свине с премигващи розови очички; ята патици и гъски тапат из гъстата тиня — търсят вода.

Между тия обитатели се намираха и биволици, и деца — с възбрани крачоли, с вдигнати ризки. И какво ли не още бе примамено от тая тайнствена тиня! Стопанките идваха с дълги тояги да прибират свинете или децата и когато не ги намираха, в домовете се чуваше шум и глъчка, а после набиваха някого. Случваше се да изчезнат патенца и прасенца. Тогава хората почваха да разпитват съседските деца: „Какво ядохте днеска? Къде хвърлихте перушината?“...

Когато придойдеше повечко вода, някои заприщваха Барата, за да полеят пипера и лука в градините. Но много скоро се узнаваше и разгневени стопанки с каластирки, мотики и с люти клетви разваляха „бента“: „От бога е, не може да се краде! Колко вода е, та да има и за крадене!“

И Барата си потичаше спокойно.

От двете страни на Барата е разположено селото. Много отдавна е заселено: хората заработили, улегнали и забравили всичко.

Едната половина си имаше свещеник, кръчми и училище. И другата си имаше. Барата ги делеше. А когато умреше куче, кокошка или друга гад, хвърляха я „през Барата“. Общинската власт уреждаше споровете, но точни указания в закона не се намираха. „Отвъд Барата“ бе дума унижителна, насмешлива. Дъщерите и синовете се задомяваха и от едната, и от другата страна, рожбите ги пренасяха „у мамини през Барата“, но все си оставаха чужденци. Гостите от „през Барата“ се

заседяваха по-дълго: „То кой знае дали ще ни се случи да дойдем скоро пак, ами да се порадваме сега, че всичко се случва, недай боже!“ „Ами наканете се някой път с децата, колко е път! Ей го — през Барата.“ Големите обли камъни, които бяха поставени за преминаване, стигаха до края на Барата. И да стъпяше човек сръчно по тях, което бе трудно, пак цопваше накрая. Затова по-разсъдливите газеха покрай камъните и изтръскваха краката си на другия край. „Така, така, бай Маринчо! Булката ще ти опере само навуцата, а моят умник търсил ноцес камъните, та се върна като малак на четири крака. Не съм го пипнала, ами го изпратих кален на къра — да го опере дъждът...“

И бай Маринчо, доволен от похвалата, затупваше мокри крака из гъстия прах и изчезваше в него.

Колите със зажаднелия впрегнат добитък изскърцваха, четирите колелета хлътваха последователно едно след друго, ритлите се „отсебваха“ и удряха една в друга, а заспалият колар се събуждаше.

В радостни и весели дни за селото, хората се обличаха и обуваха нови калеври и чорапи. А и навуцата бяха нови, тепани. Пъстрият празничен свят заставаше от двете страни на Барата и всеки пренасяше кой когото може. Всичко ставаше бавно, с ред и търпение. На другия бряг се обуваха, а мнозина, събули се веднъж, продължаваха пътя си нагиздени и боси — с обуца в ръцете.

Недалече от Барата — от едната и другата страна — се намираха каменните чешми, чиято вода по вадички се изтичаше в Барата. Прашните кокошки, с разни връвчици по краката, потапяха човките си из тия вадички и дигаха шии към небето.

Трудно бе да се разбере всичко, което ставаше около тия чешми. В дървените корита понякога натрупваха черги, дрехи и бог знае какви още парцали. Там перяха жени, пояха добитък, наливаха вода, а понякога се струпваха всички заедно. „Отстъпете малко, ей хора, добиче е то, не знае да чака!“ И хората отстъпваха. Добитъкът, получил преднина, плакнеше муцуните си в бистрата вода, облизваше с език чучурите, а стопанинът му подсвирваше насърчително и с галени имена го подканваше да пие — види се, това бяха имена на роднините му. Но добичетата са си добичета. Почнат да ровят из чергите, стъпват в коритото, вкопчват рогата си за борба и настава писък. Галените думи се заменят с други едни такива, от които чакащите с менци моми тръгват за другата чешма. С тояги по гърба, с

ръце подкарват напоения добитък — равнодушен, заклатен из прашните улици. Под устата му се люлее проточена лига — като късна есенна паяжина.

От дувара над коритото висяха много боси крачета с набодени и посинели от тръни пети. Това бяха сополиви деца, които кой знае защо по цял ден седяха там и разговаряха. От време на време смъкваша някое, потапяха главата му в коритото, тръкваха го със сапун и то почваше да реве. Ако някому дойдеше на ум, поизпирваша ризката му отзад, без да го събличат, извиваха я, прибождаха я над кръстчето му, плясваха го отзад и то се връщаше пак горе, при другите деца, да го суши слънцето.

Привечер жените се прибираха с праметнати на кобилици дрехи. Те водеха за ръка „опрани“ рожби, които тапаха с боси крачета и влачеха завързана с връвчица тенекийка, стара тенджера или динена кора, а след тях оставаше тънка, мокра следа.

Вечерта е тиха. Само чучурите пеят и песента им е странна, различна една от друга — сякаш разговарят. Жабите от Барата почват да крискат. Става такова време, че няма какво да се прави. Хората се прибират да спят.

август 1957

МИЛАНЧО

Бях малък.

Когато не впрягаха конете и воловете, изпращаха ме да ги паса далеко от село, в широкото поле. С мене идваше и Милан — малко куче, привързано към нашия добитък и към моята торбичка с хляб. Почнех ли да ям, той проследяваше с очи зальците от торбичката до устата ми, а преглътнех ли — преглъщаше и той. Хлябът биваше малко, сиренцето — още по-малко, а праз лук Миланчо не ядеше. Беше ми много жал, като го гледах гладен и добър. Мислех си — ако му дам хляба и сиренцето, за да се насити, нему ще стане ли жал за мене? Не вярвах, че ще ме пожали, както аз — него и като му се сърдех за това негово безсърдечие, изяждах хляба и сиренцето сам.

август 1957

СРЕЩА

Из множеството тъжни спомени търся един весел и струва ми се, че го намирам.

Попадам в затвора. Огромната порта се затваря след мене...

Полицаяте си отиват, директорът ме поразглежда, одобрява ме, чуди се на документа — обвинителния акт, който аз не зная какво съдържа. И ме отпраща любезно с един разводящ в килията.

Априлски ден е огрял затворническия двор с едър турски калдъръм и чешма в средата. По напечените сиви камъни с боси нозе стъпят внимателно млади хора в затворнически дрехи. Около глезените на някои има железни гривни с вериги, които те носят като че сами са си ги поставили.

Видът ми възбужда любопитството им и те се вглеждат в мен:

— Ей! Хайде бе! Къде се губиш?...

Познах ги. През две улици беше гимназията, в която ние седяхме по чиновете ниско остригани, както и сега — в черни куртки със зелени якички.

Няколко години бяха изминали, откак получихме зрелостни свидетелства. Аз следвах в столицата и в спомените ми все се втурваха тия добри и кротки приятели. Питал се бях: „Къде се загубиха тия хора?“

И ето, че се намерихме...

август 1957

АПРИЛ 1925

Хората, като не могат да си помогнат, не се и гледат. Така бяхме и ние — много мъже, събрани в едно подземие. Не се гледахме, макар и наблъскани един в друг. Не знаехме дали ще останем живи и всеки спомен един за друг беше излишен. Псувахме сами неспокойното си дишане и далечния дъх на нощта. Може би небето бе дълбоко, синьо и ясните звезди в него — смълчани като нас.

Ах, тая тишина, тая предвечна самота!

В определен час само се чуват писъците на изтезаваните. С такъв писък излитат птиците в празния простор и падат мъртви на земята. Ние не можехме да си помогнем и седяхме с притворени клепки пред открития ужас.

15 септември 1957

ДРУГИТЕ ВРАТИ

Лежа скован от болки и студ. Тежката врата скърца и аз трепвам. Млад стражар се препъва в мен. Той разбира и неочаквано изхлипва:

— Избиха хората...

Моля го да мълчи, но той вече плаче. Вдига ме и ме изнася вън. Тихо слънчево утро. Младият полицаи излиза и се връща през близката портичка. Поставя в ръцете ми топло мляко, кифла и си отива.

Портичката е отворена към свободния свят. Може би никой не ще ме потърси?... Но в душата ми свободният свят е погинал.

Доядох кифлата и с усилие се смъкнах в мрачното студено мазе.

И портичката към свободата, и тежката врата с двойни ключалки останаха отворени.

Други врати се бяха отворили за мене. Аз им бях простил.

8 септември 1957

ИЗЛИЗАНЕ ОТ ЗАТВОР

Получих документ и излязох от затвора. На първия ъгъл ме чакаше мама. Тя дебнеше да не се загуби това, което бе родила.

Денят преваляше и трябваше да преспим у познати.

Двор с дървена стълбичка и отделна стая. Аз се настаних в леглото, а мама — на пода. През нощта се чуха стъпки — някой натисна бравата и на прозорчето се очерта мъжка фигура.

Зная: неосъдените ги избиват „неотговорни“. Ето — ще ме изведат накрай града и за да не ги наричат гробокопатели, ще ме накарат сам да копая гроба си. Представям си как копая гроб — дълъг един и седемдесет и пет, по-тесничък, тъй като съм тънък, а все пак трябва да ми бъде удобно. Няма кой — аз трябва да се погрижа за себе си! За да не минат и за убийци, сигурно някой от тях ще се спъне, ще ме повали към ножа на насочена пушка — сам ще се нанижа и убия. После тези невинни хора ще ме заровят. Това е благородна работа — гробарите са добри хора, със заплата и на почит. Но дали ще успея да изкопая дълбок гроб? Иначе кучетата ще ме изровят и разнесат по разни места. Аз зная — там се навъртат кучета от града и от съседните села. Те не ще съобразят коя част от мен къде да отнесат. Те не познават анатомията, не знаят и пророчеството, че всяка кост ще се нареди до своята кост и ще оживеят. Могат ли кучетата да прозрат така дълбоко в далечното възкресение? Мога ли да им се сърдя за това?... Гробът трябва да бъде дълбок, а кучетата могат да дишат само отгоре ми, да изпълняват своите навици и да лаят, което няма да ми бъде толкова неприятно.

Така в мисълта си копая и чувам тупването на изхвърлената пръст. А това са ударите на сърцето, дошло в гърлото ми. Зловеща сянка стои на малкия прозорец и натискът на вратата се усилва.

Майка ми се надига и ми прави внушителен знак да не се страхувам. Горката! Тя мисли, че съм още в утробата ѝ — добре защитен. А те биха убили и нея, защото тя би се хвърлила да брани тоя млад карикатурист, когото кучетата щяха да разнасят като на задушница сутринта...

Нощта избледня.
Денят настъпи бързо и радостно...

Стаята била на млада жена, която заминала неочаквано, без да предупреди своите приятели...

Представих си ужаса да попадна в обятията на тоя изтерзан от нетърпение любовник. Предпочетох гроба и добрите кучета.

1 септември 1957

ПРОЦЕСЪТ

Подсъдимите заговориха откровено и въодушевено. Как убивали, одушавали с ръце, с въженца. Вече съвсем застарели — някак странно се оживяваха от своите зловещи спомени.

Те гледаха прокурора и съдиите право в очите и аз усетих: никой друг не смееха да погледнат.

Сдържано задоволство се таеше в тия очи.

Аз изтръпнах — те бяха забравили за нас. И изглеждаха съвсем невинни.

Изплаших се. Стори ми се, че всички изброени убийства съм извършил аз.

И избягах.

1956

ДЕНЯТ НА МАЙКАТА

Тоя ден е празник на майката.

Как да го празнувам, като нямам майка! Тя е погребана, а когато беше жива, нямаше свободен ден за празнуване. От нива на нива, през долове и баири, сред добитъка и житата — една забрадка, една тъкана престилка и чехли в ръката.

Това бе мама!

Като ни поотгледа, тръгна да ни търси по градове, казарми и затвори — с дребни пари в пазвата и яйца от нашите кокошки. Тя не пишеше писма, защото не беше грамотна — па и не получаваше. Но тя знаеше всичко: денем е нареждала боба в ситото, а на сън е виждала живота и бъдещето ни. Как е изтраяло сърцето й тези грозни предсказания, които се сбъднаха! Плакала ли е, смяла ли се е тази жена?

В някой ден от годината един син ще влезе в къщи — тя ще приглади косите си, ще го нахрани, а през нощта ще се взира в заспалото му лице, изплашена да не го разбуди. На другия ден тя е пак сама. Нейният празник е свършил! Петлите, щурците и добитъкът огласят онемялата й душа.

Тревогата й нарасна, изпълни старото й сърце. Тя видя синовете си мъртви...

В тия дни непосилната скръб е стопила нейния ръст, годините й, упованията й и тя като дете е проплакала:

— Мамо... Мамо!...

април 1947

СПОМЕН ОТ ГЪРЦИЯ

За Гърция имам един съвсем малък спомен. Сред синевата на морето и небето стъпих на затоплена земя — без сянка и хладина. Видях маслинови дървета, пъргави хора по белите пътища и коне със сламени шапки.

Насочих се право към Акропола и изкачих порутените Пропилеи. Бях много млад за тая древност. Преживях хубавата скръб на млад художник — всичко обрано, ограбено и задигнато... Останали са само тишината и чудната непреходна светлина.

В паметта ми, като бързите гущери по белия мрамор, се раздвижиха безбройни каменни и живи богове, изпълнили до дъно земята, морето и небето.

Тръгнах гневно по следите на крадците — към Ватикана, Лувъра и Британския музей... И аз видях тия богове там — като емигранти, като пленници.

Сега, вече стар, аз прощавам крадците, които обраха тая мъничка държава, превърнала себе си в Слово, в Мисъл и Съвършена пластична форма.

Тия пленници оплодиха европейската цивилизация!

Моят действителен спомен, ако не е сън, завършва в Коринтския провлак, където една подплашена лисица ми напомни Ахил бързоноги и храбрата Спарта.

29 юни 1956

ДЪЖД

Непрекъснато дъжд вали и цялата редакция^[1] шуми празна и пуста. Някога — помня — плачех в дъжда. Страшно беше. С подвити опашки кротки талигарски коне пръхтяха от подгонените трънаци и топлите им измокрени гърбове блесваха под светкавиците: пусто дълбоко поле и тъмен дъжд плющи по гърбовете! И аз плачех. А ако знаех нещо повече от това — бих благославял. Дъждът, нашият дъжд, тогава беше друг. За него молеха старите хора, а го и кълнях. Но мене винаги ме опечаляваше — първите капки падат право в душата, тревогата расте до безнадеждност: домът, сушината, дворът с кокошките са загубени за мен. Свит под ямурлука, съжалил сам себе си, плача, подмамван от дъжда. Никакво спасение и никаква утеха! Няма птици. Клюмнали дървета. Небето се повлича по стърнищата. Загубваш всяка посока в себе си и всички миризми се сливат в една — тежка, наквасена.

Кравите и конете стоят, като че се молят...

Моето сърце е тихо. Бурята и дъждът го окъпаха. И сега то зъзне като забравено теленце в полето. Няма сълзи: по лицето ми се стичат кротките капки на страшната и весела буря. В очите ми се чупи червеният топъл лъч на умореното слънце. Каква тишина! На всяка тревичка е затаила дъх по една весела капка, изтръпнала за мен от своята чистота. Мътните облаци бягат по утихналото небе и тишината е по-тиха от забравен грях...

Само ми е студено. Какво ще стане сега? Къде е щурецът? Мирис на много вода и мълчание на наквасена пръст покриват полето...

Колко отдавна беше това. Моето малко бяло теленце беше по-голямо от мен — ние едва се промъквахме, наведени между полето и подгизналото небе — търсехме онемели нашите майки...

Хе, после даде господ живот и здраве, пихме много ракия, пяхме дълго едни и същи песни... Когато дъждът заплиска по тъмното

стъкло, аз чувам тишината на наквасеното поле и пълната ракиена чаша ме гледа като окото на моето теленце. И моят верен грип е наквасил носа ми като муцуната на моето теленце — черна, лъскава, обсипана от най-ситната роса, която не може да вдигне и най-силното слънце...

София, 27 август 1929

[1] Редакцията на в. „Пладне“ на ул. „Бачо Киро“ 2. ↑

ДИМ ОТ ПЕСНИ, ШУМ И ЗЛИ ШЕГИ

Така завършва моят път — в немощ, болест, в тъга. Такъв се появих в света — безпомощно дете в плач. А как живях — не помня. Разправят: много съм се смял, играл, лудувал, пял. Някои казват, че с рисунки съм осмял света. Не знам, не знам; не помня друго — само скръб в душата си видях. И тая скръб превръщах в дим от песни, шум и остроти, грозни закани и зли шеги. Между страхливите бях борец, всред борците — страхливец. С влюбените бях пиан, а със пианите — влюбен...

Разправят... А в себе си — както и преди — виждам само мойта скръб. Всичките ми дни са там: във нея е потопен и тоя мой последен ден.

12 октомври 1957

КАКВО ВИДЯХ ПРИЖИВЕ

Видях стъпки на хора. Видях следи от безброй хора по земята: из ниви и друмища, в треви и кал. Аз се вирах в тях и дълго разговарях. А когато срещнех самите хора: о, те имат глави с очи — гледат ме тъпо, застрашително, хитро и лукаво или всякак едновременно! Нито един не е тоя, когото съм мислил; нито един не е така мой, както мълчаливите следи по земята...

Видях звездите: толкова близки на сърцето, колкото далечни за ума. Светлината на една от тях е равна на всичките заедно. Нищо не може да ме утеши, както една звезда...

Видях мъртви хора — студени и онемели. Пред един мъртвец се смирява целият жив свят. Той го покрива с цветя, с чист поглед и сълзи, с каквито не дарява и най-любимият певец. А този — нито пее, нито говори, нито знае за теб. Мъртвия не хулят — плачат за него. А живия хулят и плачат от него! Непостижима за ума е силата на мъртвия — с него умира всичко земно у нас.

22 декември 1957

РОЖДЕНИЕ

О, нощ! О, моя тъмна майко, надвесена над мен — без гръд, без милваща ръка; с очи отворени връз мене, с безмълвен хлад, пронизващ слабото ми тяло. Ти не се докосваш до мене — твоята утроба не ме спомня. Продумай ми, майко — аз съм твоят син!... Аз ти обещавам — до твоите бели кости ще сложа своите и ще бъдем заедно: кост до кост ще белеят в черната пръст. Но, безмълвна майко, отрони една сълза над мен, защото съм немощен и страдам! Или твоята любов е по-чиста от сълзите; твоят звезден хлад — по-милостив от топлото дихание; безмълвието ти — по-звучно от майчината дума? Аз вярвам в тебе, майко! В такава изоставена нощ ти ще ме целунеш — ще стихнат горестите, сълзите ще замръзнат в бляскави кристали и ти ще положиш своя син в ръцете си, както в деня на раждането му. Защото така ще ме родиш отново — усмихната и нежна, о, моя майко, моя пречиста смърт!

28 октомври 1957

СЪРЦЕ

Единствено с теб живях на тоя свят! Не ме остави ти — ни ден, ни миг, когато дръзките ми мисли летяха по света, подмамани от гордост и празна суета, или когато падаха. Ти вървеше с тях уплашено и с топлия си дъх храбро превръщаше тяхното безумие в живот.

Приятелю, не се откъснах нито миг от твоя жизнен ритъм и от твоята правда!

Като младо конче ти с удари ме подканваше да литнем по света; като птица потрепваше в гърдите ми. Усещах твоя плам и твоя смут в нощта, когато тъмни мисли и тъмни съблазни пропълзяваха в нас. Чувах и твоя плач, когато в смъртен страх за мене ти примираше от болка. Чувах и неспокойната ти радост, и нежната ти доброта.

Сега, мое клето сърце, ние заедно ще умрем. И над тялото ми — труп грозен и неподвижен — над нас никой не ще спре възторжен поглед.

Аз нямам никого, освен тебе — ти ми даде целия си живот. Сега си немошно и болно. Не ни остават много дни. Ти ме научи на милост и любов. Аз нямам какво да ти дам — без теб съм нищо.

Ще облея със сълзите си тебе и лицето си. И така ще се приготвим двама за двойно погребение.

29 ноември 1957

ПОСЛЕДНА ШЕГА

От три дни съм в болницата във Владая. Човек не се връща жив от болница, освен ако случайно или погрешно е попаднал там.

Никаква надежда! Гледат ме внимателно — като непогребан мъртвец. Всичко ми е ясно и известно. Новото е кучешкият лай на владайските псета, коректността на прислугата и естествената добрина на хората. Чистият зимен въздух се носи благодатно над тоя нерадостен и грозничък пейзаж — малко див и осъден на вечна бедност. Между мене и тая природа няма нищо общо.

Аз ще умра тук. Кучешкият лай ще остане — през пролетта и лятото ще се смеси с мирис на чубрица и топъл човешки дъх. Но аз ще бъда съвсем, съвсем далече...

Лекуването ми е едно от шегите на моя живот. Може би най-тъжната.

Не крия, че плача често. Но не мога да определя точно за какво — затова и не бива да бъда обвиняван.

Все пак кучешкият лай и звездите ще останат, а това може да изпълни с утеха едно умиращо сърце.

Владая, 12 януари 1958

ECETA

БОТЕВ

И днес българският дух стои завързан в един възел, брулен от времето и стихииите, гложан от покварата и скептицизма! И е неразвързан! Това е Ботев, който дойде да ни освободи, а направи от всички ни свои роби.

Любовта му, пълната му саможертва за народа и земята го направиха чуден, невероятен. По примера на Караджата и Левски, които пламенно възлюби и последва, той пожела да бъде между самодивите, орлите и милостивите вълци. Сега може би той е там!...

Той видя народа, земята си — видя майка си и либето си, но вече беше много късно да се спре при тях — той само ни ги посочи, отмина ги и „умря“. Защото времето му се беше изпълнило, а смъртта беше победена приживе.

Защо го понесохме в душите и сърцата си? Защо пеем песните му и тръпки лаят по тялото ни? Какво получихме от слабите му ръце, та благодарността ни към него стана толкова огромна и ние толкова немощни за нея?

Нима смъртта е приятна и гробът — удобен за почивка! Та не са ли по-приятни парковете на Париж и по-удобни хотелските легла? А народът — нима е сега повече роб или повече свободен оттогава? Кое от Ботевите желания е осъществимо, за да се убедим в разума и ползата на делото му?

Тоя луд син всели в нас божествената си лудост и тялото му се сви като спарушена ябълка върху пръстта, която той целуна, и ние нито го потърсихме, нито го намерихме.

Неговият дух обаче се понесе с песен и тревога над страната ни и стана небе на България.

В нея пеят същите робини и жънат същите жътварки — песните им се предават по радиото, а потта им се стича на същата земя. Слънцето изпича хляба на нивите, жари наведените гърбове — тънка пара се издига и от тях, и от разораната пръст. Като дъждовния облак тоя син в най-чист порив я напои с алената си кръв и върху нея ведно с

вятъра прошумя неговият стих, затрептя като копие, забито в жива плът.

Стенанията, воплите, радостта и глъчката се носят като чучулигите и орлите над земята; като вълци бродят и вият, а хорската безнадеждност се търкаля като тръне от вятъра в полето. Земята е населена, земята е жива, земята пее и проклина...

Какво ти даде тоя син, от кого искаше той да те защити и кой му подшушна тоя подвиг — да умре, както всичките ти синове издъхват прави върху тебе? Сигурно е умрял от любов към теб и от гняв към тия, които не те обичат. Най-простата и велика любов!

Той опозна своя народ чрез сърцето си; и него даде, за да го запази от безсърдечните. Той даде на земята ни своето име, а нас назова „свои братя невръстни“ — да помним и знаем и като него да мрем за тая чудно хубава и вечна майка-земя.

Ех, майко, ти ни раждаш и пак ни прибираш! Какво ще правиш ти без песента, воплите и бунта на децата си? Ти би онемяла! Пощади децата си, които те обичат!

Ще догорят ли запалените от поета надежди и ще стихне ли огънят на пламналия дух, обхванал простите народни души? Та какво са робството или свободата пред тоя огън и тая любов, които нямат начало, нито край? Но без тях смъртта и пустотата ще се веселят в сърцата ни, ще ни сковат и изпепелят, а ние ще обеднеем, па макар и всред най-тлъсто благоденствие.

Ботев прие онемялата и заглъхнала земя от дедите ни, насели я и я ожени за вековете, изяви българския човек, даде му път за изминаване, определи съдбата му и мястото му в света и историята, а с това го направи смислен за самия него и задължителен за другите народи.

Без Ботев няма България! „На тая робска земя“ той стана небе, което я огрява и оплодява — самата нея и свободния дух на тия, които я работят.

Той не пожела да направи повече, защото наистина няма по-велико от това — да оплодиш народа си, да превърнеш въздишките му в стих, плача му — в песен и страданието му — в подвиг и саможертва!

И в най-облачните и бурни дни българската земя ще има своето слънце — Ботев!

Париж, 1939

РАВНОАПОСТОЛИТЕ

От хиляда години насам българският народ е преживял много изпитания, гравитирал е в различни посоки — примамван от променящите се исторически условия в далечни и съседни нам народи. Но в тия колебания и изкушения той е запазил едно нещо неоспоримо — останал е единен в своя език и в своята писменост.

Всичко у нас е било спорно: политика, финанси, стопанство, териториална цялост — едничко недосегаемо нещо, едничкото ценно и съкровено достояние на всеки българин е неговият общ, единен език, едната негова писменост! Величието и светостта на Солунските братя се състои в това, че те дадоха на народа ни нещо, което не разделя никого, а обединява всички. Затова тяхното дело надхвърля ценностите на едно човеческо дело; затова народът ги е поставил над себе си. И ние ще се ползваме от техните дарове дотогава, докато ги поставяме на тая висота. В деня, в който изравним себе си с тях — даровете ще секнат...

В същност празникът на св. св. Кирил и Методий е празник на малката славянска буква, от която се образува славянското слово. Извън него не съществува нито славянин, нито българин. Това слово, което е начало без край, ни е запазило от всички изпитания и единствено ни осигурява живот в бъдещето. Да изразим истински почитта и благодарността си към делото на светите братя, ще рече да изразим и — още по-важното — да докажем почитта си към българското слово и писменост. Да не ги опорочаваме, да ги пазим чисти дори тогава, когато си изкарваме и прехраната от тях. Защото те не са ни дадени само за полза, а за отличие.

24 май 1947

ОГНЕНИЯТ ПРОРОК

Колкото е трудно и необикновено да се сдобием с една изключително голяма личност, толкова е трудно и мъчително да се разделим с нея, да я погребем. Още по-трудно е за нас да я опознаем и обясним, но няма друг начин да стопим и премахнем ненужната, безплодна и мъчителна скръб по един човек, който сам бе радост, живот и сила.

Бързото историческо време го изправя съвсем близо пред нас — толкова близо, че не можахме да видим целия му ръст. Чудна е тая бедна и тясна страна, из която израстват такива върхове, за да хвърлят по целия свят своята сянка. Българинът не знае броя на годините си, но винаги предугава историческото време, отмерва точно синорите му и поставя предела.

От тридесет години насам обремененият свят търси своята свобода, търси да преутвърди своя живот чрез един нов светоглед. И в първата неизбежна битка на арената, пред очите на смаяния свят, се втурна един българин без паспорт — като Давид с прашката си — и хвърли съдбоносния камък в челото на Голиат. Сам, на вражески терен, пророчески дързък и вдъхновен, прозрял дълбочината на своето дело, той се понесе на нещо по-голямо от прочетеното в книгите. Неговото сърце разшири своя ритъм и неговото вдъхновено слово се вплете в отчаян двубой с рева на войната.

По етера, през дима на пролятата кръв, светът чу и позна тоя глас и узна името на тоя българин, който пръв се бе изпречил пред звяра, пред първия му скок срещу човечеството.

Отреченият от него свят вече отдавна го бе дарил с две смъртни присъди и той разбра, че тия смъртни присъди, произнесени от фашизма, се отнасят до милиони хора; че той трябва да отмени общата присъда над тия милиони и застана като защитник пред тях. Нужен бе друг трибунал. Софийският, Лайпцигският трябваше да се разширят и да обхванат целия свят. Цялата земя се превърна в страшен съд, в който той свърза своята съдба с тази на милионите. Това бе историческият предел!

Изреченото стана: произнесените присъди влязоха в сила, земята се покри с кръв и ужас. Победата дойде и тя освети в челните редици вдъхновеното лице на Георги Димитров, по което се бяха стопили и изчезнали смъртните му присъди. Той бе избрал справедливия и подобря дял на историята.

Преди две години телефонът позвъни и един глас ми каза: „Министър-председателят ви чака в 11 часа в Министерския съвет.“ Тръгнах, обзет от страх, смущение и тревога. Денят бе слънчев и завиждах на всички, които се движеха в обратна посока. Пристъпих с изтръпнал крак входа на Фердинандовия дворец. Не се представих никому и никой не ме спря. Шпалир от мълчаливи хора ме изведе пред вратата му. Там отговорих — не зная точно какво — на любезните въпроси, зададени от непознат човек. Вратата се отвори и затвори зад мен. В дъното, зад тежка маса, се изправи човек в бяла дреха и с лула в ръка. Мен ми се сториха няколко души заедно. Ръкувах се и веднага седнах. Седнах отчаяно — вече ми беше все едно. И запуших. Не познавах този човек, нито той мене. Какво общо имат плахият и безстрашният!

Един дълбок, внушителен и строг глас раздвижи тишината и тежкия му поглед се стовари върху мене. Аз видях, че този поглед бе обхванал и включил в себе си цялата страна до най-малката подробност — та дори и мен.

Разговорът започна, задълбочи се и се разпротря във всички посоки. Аз наблюдавах тая безкрайно сложна човешка душа, предимно емоционална — като развълнувано море, из което ритмично се издигаше здравият, внушителен гръб на кита-марксист, укротяващ вълните и разбиващ ги в бяла пяна. Това безкрайно и немирно море от знания, сила и дързост получаваше своя живот и своя ритъм от Маркс — скрития Нептун с тризбеца. Това е удивително! За първи път разбрах силата и значението на миросгледа...

Нашият разговор продължаваше. Аз плувах свободно и вече безстрашно, защото бях се добрал до неговото снизхождение — или може би бях изрекъл нещо умно, или бях му се харесал. Но аз говорех все по-свободно, без да се съобразявам с неговите изисквания и схващания. Той ми бе възвърнал свободата; той ме бе дарил вече със своето приятелство. Ние палехме лула и цигара — страшният кит потъна дълбоко в утихналото светло море. Той не пожела повече да

плаши това дете, което се плаши само! Лицето му просия в друга светлина — по-кротка и близка. В тая светлина аз видях много познати неща: здравия гръб, потрепващите рамене, мъдрата и благодарна усмивка на българина, който най-после се е прибрал у дома си.

Очите му се откъснаха от съдебните трибуни, от дима на пожарищата, зашариха по малките родни къщи, по оскъдните ниви и той внезапно заразително за близки, за познати — с любов и затрогваща нежност. Какво пък значи това? Гласът и руският му акцент прозвучаха съвсем по нашенски. Международният герой се бе отделил от него и той се бе оставил като дете в скута на майката си родина. Горчивината на стария свят беше пробудила в него лудата надежда и упования в младостта. За миг ми се стори като мъдро дете, застанало пред грешния свят, което търси да види всички ни като деца... Той търсеше невинните, които да понесат от ръцете му победата и да превърнат подвига му в живот.

Старостта и умората го бяха покрили, но той не подозираше това. Със сигурна ръка, с червен молив той изписваше по няколко пъти думите „леност, труд, бюрокрация, талант...“ Леност, труд, талант... А говорехме за друго!

Няма да предам нашия разговор. Аз прибрах тия листове! Тия думи, написани подсъзнателно, бяха жалоните на неговия живот. Това бяха неговите истински приятели и врагове — думи, обясняващи света, разделящи го на две. Думи, идеи, които го бяха оплътнили и превърнали във воля и действие. С тия думи той бе отсъдил света и заради тях хората му бяха отвърнали: едни с безгранична любов, други — с омраза! Тия, които го възлюбиха, имат наградата в сърцето си, а тия, които го намразиха, са получили отровата на своята омраза — пак там в сърцето си.

Та кому враговете не са били врагове: на Ботев ли, на Алеко ли, на Стамболийски ли?

Сега тоя човек е обявен за мъртъв. Всички радиостанции вместо неговия глас предават неговата смърт. Аз не мога да приема така обявената смърт; нито мога да си позволя да жаля и скърбя този, който ме е удивил. Това удивление е непобедимо, неизменно и смъртта няма власт над него.

Аз се чудя кое у този човек би могло да умре. Мъдростта му, дързостта, внезапният му порив, избликът на любов и нежност,

страшният му поглед, обхващащ за миг земното кълбо, дори здравите му, потрепващи от сила рамене?

В България се положи още един паметник — камък претълкование — за народите и историята. И когато днешното бурно време навлезе в широкото си спокойно течение — и ние, и светът ще жънем плодовете на тоя огнен пророк — Георги Димитров.

6 юни 1949

ОТВОРЕН ПРОЗОРЕЦ

Трудно е като остане човек сам. Той обича мислите си, а се бои от тях. И основателно! Те не му позволяват да бъде лекомислен — най-невинното и чисто състояние.

Мисълта замества всички врагове. Тя ги ражда и създава — без нея те не съществуват.

Тая вечер бях радостен и само като помислих за радостта — тя се разпиля. Мисълта е най-злият порядък, най-досадната чистница и съпруга. Из нейната замислена, омрачена и смръщена утроба не се е родило нито веднъж детето на радостта. Радостта не е утробна. Мислещият печели много и губи всичко!...

март 1953

КУЛТ КЪМ ЛИЧНОСТТА

Ние бавно отвикваме да бъдем умни. Всички се съхраняват! Всеки от страх се е отдръпнал дълбоко в себе си, тайно е утвърдил някаква себестойност и някак си всеки се е отчаяно възлюбил — макар и недостойно.

Да! Ние се привързахме повече към собствената си немощ, както родителите — към недъгавото дете.

Колкото по-необходима е общността, толкова повече отделеността ни поглъща и заглушава като бурен — спасителен, благодатен бурен, а един-другиму даваме само старателно изпразнени погледи и думи, които като топки улавяш, за да ги прехвърляш на другия.

Да, ние сме отделни като камъните, по-безответни от тях и като тях тежко и дълбоко обидени...

декември 1953

НАРОДНАТА ПЕСЕН

За първи път певците на нашия народ от всички краища на страната влязоха в своята столица.

Бащи, синове и дъщери — от ниви, поля и работилници — хора на труда, донесоха изкуството, донесоха народната песен. Певците бяха много, песните безбройни. Защото няма истина, която народът да не е издумал и огласил. Децата пеят като майките си, старците — като внуците: с единния глас на народа. Чистата песен и мъдрото слово са стопили всяка възраст, както морето поглъща и ручейте, и реките; слели са се в едно радостта и скръбта, страданията и надеждите. Тая песен — могъща като Родопа, смирена като равнината и трайна като тях, е облякла словото на българския човек, за да го запази през вековете, та да не се загуби нито дума от него.

С песен топла, със сърдечна любов народът е повил и отгледал всяка своя мъдра дума, както отглежда, храни и кичи децата си. „От лоша дума песен не става!“ С такава нравствена мярка и почитеност на ума народът е определил песента, словото и самия себе си като техен син и творец. Той няма начало и не познава смърт. И от тая своя трайност е изтъкал песента — единственото негово небе, което той носи в себе си и сам обитава в него.

Затова народът нищо не е запазил така грижливо и нежно, както песента си; а и нищо не е овардило самия него от изчезване, както песента.

Затова певците пеят почитателно и просто, нареждат ясно — дума по дума — защото те не забавляват себе си или другите с тая песен, а изразяват почитта и благодарността на целия народ към нея.

Само неблагодарен син и безсърдечен човек може да отвърне ухото, сърцето и лицето си от народната песен, тъй като тя е съвършена мярка не само за музикалността, но и за нравствената достатъчност и почитеност на човека.

10 март 1954

ТЕАТЪРЪТ

Там протичат едно след друго словото, мъдростта, истината и могъщата творческа лъжа; сълзи и смях, които в обикновения живот са съвсем други, с друга подкваса и вкус. В името на благочестието ние би трябвало да се срамям, дори гнусим от театъра, но нашата немощ ни отвежда именно там. Толкова е тежък и непоносим реалният живот, че сме готови да заплатим с пари и време удоволствието от тая толкова сърчна и непонятна измама!

Не зная дали страстта ни към театъра е резултат на вродена потребност да лъжем, или в живота си лъжем и се преструваме под влиянието на театъра...

2 декември 1954

СТАРОСТТА

От всички възрасти най-ценна и приятна е старостта. Първо — до нея се стига най-трудно, а и не всеки се добира до нея. Ползуваш се с почит и уважение, без да си ги заслужил — немоцта и окаеният ти вид са достатъчни. Сам не си задължен към никого с нищо. Движиш се сред свят, който не познаваш и не те познава — така, на две крачки от леглото, ти си винаги в чужбина. Слушаш, без да разбираш, заговаряш с всекиго спокойно и безнаказано. Не ти е нужна нито памет, нито напрегнат слух, нито ясен говор. Можеш да фъфлиш, да плачеш, да се смееш винаги, всекиму и всякъде: по-жив от всички, защото желанията са мъртви.

Смъртта е обезсилена, защото няма какво да ти вземе. А и нищо по-умилително, облекчително и радостно от умрял старец! Надживял годините им, той е баща на баща си и на всичките си деди. Единствената му неприятност е срещата с друг старец.

28 февруари 1955

АТОМЪТ

Той е вече разложен. Това, което му даваше живот и трайност, е отменено насилствено и по гениален начин. Разбира се, ние не ще плачем за смъртта на един атом, както вече не плачем за смъртта на един човек. Само хиляди и милиони убити заслужават сякаш нашето съжаление — иначе не можем „да отчетем“ сълзите.

Не вече ние, а статистиката е, която скърби и се радва — ние само се страхуваме...

4 март 1955

МОИТЕ ДНИ

Преживях много дни и години, които изброявам, превръщам в число и с него определям своята възраст. Но къде са тия дни, като са отминали? Какво е станало с тях? И като не са изчезнали — защото е немислимо да изчезнат — къде се намират сега? Или пък където са те — там съм и аз, тъй като са мои дни и аз — техен.

Добри ли са или лоши, потъмняла ли е светлината им? Мъртви ли са тия дни, за да съм мъртъв и аз с тях, или са живи — жив да съм и аз в тях — там, в тяхното време и пространство?

Животът е нищо и смъртта е нищо. Защото както и дните — нито се раждаме, нито умираме, а изпълваме времето и пространството...

Светлина ни приканва и включва в себе си. Тя е всичко — тя е нашият дом.

Нещо от себе си е оставило по пътя ни следи, с които ни подкрепя и утешава. Без тези следи пътят ни би бил само път, а ние — само пътници из него.

14 април 1955

ЕДНА ОТ МОИТЕ ШЕГИ

... Милостта е чужда на жената, защото милостта неминуемо буди и изисква благодарност. А жената никога не благодари — тя получава и взема.

Жената предпочита да получи любов, ласка, нежност, но и за тях не благодари в сърцето си. Защото смята, че те са нейни, че тя ги е причинила у мъжа, поради което не тя, а той трябва да ѝ благодари. Изобщо тя не се чувствава с нищо задължена към мъжа, дори и към бога, защото като го роди във Витлеемските ясли, сметна го во веки задължен ней...

Умението на жената да измамва се равнява по сила на природата. Както природата, тя не бърка никога, не е подсъдна, нито виновна.

Само безумен може да обвини жената или природата, тъй като те са утробата на света. Разумно е обаче да се пазиш и от природата, и от жената.

Жената и природата са господари на тялото ти. Те само в него откриват някакъв смисъл и затова се грижат за него и го ревнуват — каквото и да е то: грозно или хубаво, живо или мъртво — докато се откъсне от ръцете и от очите им.

26 ноември 1956

СВЕТЪТ НА ЖЕНАТА

Жената може да роди истината, вплътена в човек, но не може да я изрече. Думите на жената нямат животворяща, творческа сила. Затова не ѝ вярвай — обичай я, любивай се на нейния чар, прелест и всеотдайност, но не и вярвай; доверието ти я задължава и ограничава. Именно — обичай я като свободна и безпределна измама: това е достойнството и силата ѝ! Тя ще те обвие и включи в себе си, както вселената атома; ще те роди отново, за да ти стане майка, а ти — неин син, който си я оплодил. Всички синове съществуват, преди да са родени — те преминават през женските утробы, за да превърнат женския човек в майка. Не я обвинявай, не я кори и поправяй — тя не разбира нищо от това. Остави да се похвали с всичко, което притежава и не притежава. Вложи в ухото ѝ хубави думи и тя ще ги превърне чрез утробата си в добър плод. Не забравяй, че всяка жена е твоя майка, твоя съпруга, твоя сестра и твоя дъщеря едновременно, а ти — неин син по плът и баща по дух.

Без това разбиране ние сме в пълно неведение и обърканост сред битието. То обаче, колкото и да е тежко за съзнанието ни, не ни пречи да бъдем влюбени, замаяни, очаровани и отчаяни, щастливи и нещастни. Та именно чрез тия неща, чрез тия измами истината ни включва, в себе си; без техния чар бихме останали извън нея — извън осъществлението.

В проявения свят има само майка и син. Бащата е скрит, съкровен логос, който се проявява в сина.

8 октомври 1957

ХОРА

Ние сме обсипани с цветя. Убили сме им живота, за да свидетелствуват на нашето „безсмъртие“... Шумно насядваме около масите: ядене, вино и думи, думи! Измежду цветята две черни или две сини очи се въртят срещу твоите — с някаква смесица от възторг и нечестиви желаниа. Устата мляскат шумно. Някои ядат скромно, но именно тия скромни ядат два пъти повече. Насищането е усмирило всички човешки органи, с изключение на някои. Последната тръпка се явява в последния момент, след който сънят обвива това тяло с непозната прегръдка, за да го освободи сутринта.

Излизаме из смътната сянка на съня и още на прага пред живия живот закусваме хубаво.

1957

СТРАДАНИЕТО

Една от радостите на човека е да говори за своите страдания — да се похвали с тях и да го похвалят. Аз не зная защо се дава такава голяма цена на страданието — действително или измислено. Но никой не си отваря устата за друго. Може би човекът не е годен за друго.

юни 1957

ВЯРАТА

Аз трябва да повярвам в моето оздравяване и то толкова по-силно да повярвам, колкото то е по-невъзможно. Защото не нетрайният живот е ценен; нито смъртта, за която никой нищо не знае, а вярата. Тя отменя смъртта и превръща живота във вечност...

2 юни 1957

ПРЕД ОГЛЕДАЛОТО

Аз съм стар, немощен и болен. Вече сам изпитвам към себе си състрадание...

Откъде идва то? От умението ли да броя дните и годините, от нелепата ли склонност да се съпоставяме и сравняваме с другите, със самия себе си?

Нима някой, който знае годините си, се е огледал в огледало, за да се наскърби и пожали сам?

И все пак не зная кое е по-безутешно — истината, че остарявам, или утехата, към която прибягвам.

11 септември 1957

В ПРОКЛЯТИЕТО

Човек трябва да има, за да дава — било пари, било ум, било сърце. Той за това се е родил: както дървото — да всмуква соковете от земята и слънчевата топлина от небето, за да ги даде на хората и птиците.

А защо казвате: „Никой да няма!“ Защо завиждате на имащия? Та бог не прокле ли смоковницата, към която посегна за плод, а тя нямаше плод?

Богатият човек е в проклятието като има, а не дава на нямащите. Бедният също е в проклятието като няма, а завижда на имащия.

1957

НИЕ — ХОРАТА

Обичам хората!

От нищо друго не се умилявам, не се отвращавам, не плача и не примирам от страх, както от хората.

Никой не ме убеждава в безсмислието на живота ми, както първият срещнат човек.

Цялата горчивина на своя живот аз превръщам в усмивка — искрена и чиста, с която дарявам първия срещнат човек.

Прониквам през дрехите, през плътта, през костите му и изтръпвам от милост пред това печално тяло, което той храни, почесва и не познава...

1956

ПРОКЛИНАМЕ И БЛАГОСЛАВЯМЕ

Чета всичко за радостта и скръбта, което раздавачът внася всеки ден у дома. Всички са загрижени за човека — и мало, и голямо се е втурнало с големи писалки да помага на човека, та като го предпази от скръб, от скука, от глад, болест, от заблуждения — да го направи съвършен поданик на живота.

А човекът се нуждае тъкмо от всичко това. Глупакът, предпазен от глупостта, е безсмислен; мъдрецът, лишен от суетното му любомъдрие, е риба на сухо; благочестивият, предпазен от пристъпите на греха, е мъртва светлина; справедливият без ругатнята е лъжец; влюбеният без гъдела на изневярата — импотентен сектант; бунтарът, освободен от покорството му пред идеала — глупав звяр; разюзданикът — от съкровената му чистота — проклетие!

Ние декретираме красотата и радостта с перо, с речи, с топове, като забравяме, че те не съществуват никъде сами по себе си. Те не се и създават, а се раждат болезнено, но жизнерадостно от скръбта и грозотата, от страшната неизбежност да живееш в себе си; и още по-тежко — със себеподобните.

Да не отменяме скръбта и бунта, защото заключваме утробата на радостта и истинското послушание! Да не разкрасяваме красотата, защото тя ще заприлича на покрит с цветя мъртвец! Да не превръщаме човеците в обезволени, безплодни мъченици!

Кой не е плакал цяла година и не се е смял един ден?

Народът ни е проклинал и кълне. Кой ще го спре? Кой ще отмени клетвите му! Майка проклина дъщеря си, дъщеря — майка си.

Проклинаме цели родове, добитъка си, земята — ненаситна на труд и мъка. Кълнем властници и насилници, кълнем и гробовете, в които отдавна лежат ненавистни хора. Народът чумосва и прокобва с думи, с жестове и заклинания — проклина близки и далечни, бранейки честта си или благото си. Народът кълне градоносния облак; водите, които отвличат имота или децата му; слънцето, което го жари. Той кълне дори моминската хубост, която е пагубна. Почти цялото слово на българина е клетвено, убийствено и загробващо човека. А из него като

ружите и синята метличина в нивите звучат със сила редките думи на надеждата и радостта.

Той има и своите дни на благословение, благодарност и опрощение...

прил 1957

ЦИРК

От месеци съм болен, затворен в къщи — измъчван денем от лекари, нощем — от нерадостни мисли.

Не се безпокойте за моите болести — оказаха се обикновена старост с разни примеси. Позволете ми да ви опиша един подобен на моя случай. В голям далечен град при прочут лекар се явява болен човек.

— Вие страдате от тежка меланхолия, за която няма друго лекарство, освен всяка вечер да посещавате големия цирк; да се смеете и радвате на прочутия клоун — посъветвал го лекарят.

— Няма ли друг цяр за моята болест?

— Нищо друго няма да ти помогне, добри човече!

— Много жалко, докторе. Сбогом. *Аз съм клоунът.*

31 декември 1956

ЖИВ СЪМ!

Тая нощ умирах много пъти. Сега съм жив, но не съм съвсем сигурен в това. Не зная отде се извлича животът и къде го завлича смъртта.

Животът и смъртта вече не съществуват за мене. Те са нещо смешно.

А страданието, ужасното страдание? Щом е обосновано от оживяването и умирането — и то е без смисъл, без значение.

Ако трябва да мисля и се надявам за някаква утеха или радост, те би трябвало да се намират някъде съвсем в крайчеца на присмеха и шегата.

4 декември 1957

ПРИЯТЕЛИ

ПЕНЧО ГЕОРГИЕВ

Малцина ще могат да се похвалят с такава смърт и с такава погребение. Всред покрусата и ужаса аз трябваше — поне за себе си — да потърся и намеря малко утеха. И видях хиляди хора — познати, непознати и приятели на Пенчо. Застанали пред него, те го бранеха и не искаха да го отстъпят.

Никога тая публика от ателиетата, сцената, кръчмата и щастливите домове не е била по-тиха, по-мъдра и по-човечна. Тя плачеше за умрелия, за „добрия Пенчо“, а не знаеше, че „добрият Пенчо“ се е вселил в сърцата на всекиго от тях.

Тоя ден бе ни топъл, ни студен. Тоя ден бе Пенчов — преизпълнен и преситен с него. И ние всички забравихме да се поздравяваме — нищо не си пожелавахме един другиму. Защото бяхме преситени и обогатени от него.

Каква победа на човека!

Но ние не можем всеки ден да губим по един Пенчо, за да поддържаме живота в живите мъртъвци. Защото той бе само един. И ние ще трябва да се борим срещу забравата, която истински умъртвява. Аз не искам той да е мъртъв — докога ще умираме!

Тоя кротък селски син носеше — неизповедимо откъде — абсолютен и безпогрешен усет за изкуството. Той не можеше да сгреша и без усилие бе добър.

Ние всички го ограбвахме, всички вземахме от него — кой каквото му трябва и кой колкото бе способен да види, да чуе и да вземе. Той имаше за всички всичко — единственото мъдро сърце, което познавам, от което цял живот съм черпил и съм се насищал. В деня на неговото погребение благодарността ми към него бе пълна. Защото видях, че от тоя извор са пили хиляди...

1940

НИКОЛА МАРИНОВ

Обладан съм от едно вътрешно смущение, от един особен страх. За художника Никола Маринов, за човека, когото чествуваме сега, не бих могъл да кажа истината и много бих желал друг да говори за него; друг — по-спокоен, по-обективен и по-безпристрастен. Именно аз не съм спокоен и въпреки всичкото ми желание не мога да бъда обективен. Трябва да призная, че тази моя необективност ми причинява една дълбока, богата по съдържание радост. Целият мой живот се вплита в живота на Никола Маринов по неизразим и неизповедим начин. Много силно съм чувствувал както неговата близост, така и отсъствието му. Но никога до ден днешен не съм дръзнал да мисля, да обсъждам и присъждам неговото творчество.

Като под клоните на дъб израснахме ние, неговите ученици и деца — в чисто покорство, в смирено синовно-прилежание, с дълбока вяра в творческата му сила. Ние чувствувахме и съзнавахме, че всичко ни идеше от него, че всичко у нас — възторгът ни, вярата ни, любовта ни към изкуството — бяха негови. Затова, когато наредени пред стативите чакахме учителя Никола Маринов, влизаше бащата на курса. А когато се нареждахме до бащата — в него се възправяше учителят със своя смайващ ръст.

Така ние бивахме винаги в неговите ръце, в неговите намерения, в безкрайните му творчески превъплъщения и внушения.

Преди 25 години, когато Рисувалното училище бе прекръстено на Художествена академия, ние влязохме заедно в нея — той като професор, а ние, като ученици от всички краища на България. А България бе победена, обидена и ограбена. С угнетени души и наскърбени сърца пристъпихме прага на Академията с неясното съзнание за някакво спасение. Нашето собствено спасение или спасението на родината, на народа? И то чрез изкуството, за което преди 25 години не се говореше така ясно и разбрано както днес, но към което възторгът и поривът бяха непреодолима стихия.

Тогава около младия професор Никола Маринов се групираха не само учениците от неговия курс — Илия Петров, Любомир Далчев,

Александър Стаменов, Александър Жендов, Зоя Паприкова, Никола Аръшев, Илия Бешков, Кирил Петров, но и от другите курсове на Академията: Пенчо Георгиев, Иван Милев, Иван Ненов, Дечко Узунов, Иван Пенков и други. С всяка измината година тоя кръг се разширяваше — преливаше двора на Академията и проникваше в живота на столицата — в нейния културен, интимен и творчески живот. Там ние чухме да го назовават бачо Кольо. Там ние се срещнахме с артистите, певците, писателите и поетите на обеднялата ни, но възторжена и развълнувана столица. Така без програма и без каквото и да е предварително намерение се изгради и осъществи едно културно общество от млади творчески сили, от всички клонове на изкуството, чиито имена днес са безспорни. Да, сега те са безспорни, но тогава само един знаеше това, вярваше в тях, а непоколебимата му и чиста вяра бе квасът, от който стана хлябът. Спирам се на тая страна от живота на Никола Маринов, защото съм дълбоко убеден, че картината може да се роди в ателието, но след като бъде обществено зачената.

Разпилянните, покрусените души на патриотите, революционерите, победените и ранените по фронтовете от погрома през 1918 година, трябваше да се реорганизируют и претворят. Но само едно бойно поле ни оставаше, където бихме могли да изтръгнем победата, която да ни спаси от отчаянието. На това бойно поле ни изведе Никола Маринов. Трудно е да се измери силата на тоя хидалго, повярвал пръв в могъществото на изкуството, в неговата пръвност и неповторимост, възлюбил го до себеотрицание и в негово име възлюбил всички — приятели и врагове, мургави и светли.

В изненадващите му думи, които у него не са части на речта, а сякаш посаден и поникващ знак, се редяха образи ту от Лувъра и Флоренция, ту от Делиормана и селските девойки, ту от трагичните дни на фронта. Той налучка с непогрешим усет образа като стар мъдрец и сам се изненада и учуди от него като дете. Не бих се изразил правилно, ако кажа, че той ни учеше. Никола Маринов просто живя с нас, видимо бе решил да изгради от нас като с камъни своя дом — българското изкуство.

От никой друг не съм добил убеждението, че една страна, родината, може да бъде претворена и цялата вместена в картина. Не сюжетно, не тематично, не дори с тия или ония изразни средства, а с любов, чиито измерения не съвпадат с вече познатото и установеното.

Той вярваше и изповядваше пламенно тая художническа лудост. Затова той не се втурна из полята и баирите на нашата страна — тъй като нейният терен, нейният облик и ритъм той носеше в сърцето си, в здравето ескиджумайско тяло. Минал през Торино, Флоренция и Париж, той бе разбрал и — най-важното — усетил бе раждането на картината; че при това раждане тя трябва да се освободи от безплодния академизъм — както поникващото стъбло се отделя и освобождава от семката, чиито сокове са вече изсмукани. Изяснил проблема за картината, Никола Маринов с безпогрешен художнически инстинкт застана направо пред нея. Той и картината, ези и тура — двете страни на медала, които определят стойността му.

Никола Маринов често ни говореше за своите учители: Джакомо Гроси и Андрея Таверние, за приятеля си Карена и за мнозина творци в изобразителното изкуство. Но аз и до ден днешен не зная от кой голям художник или от коя школа изхожда той, та не мога да го определя нито по време, нито по някакво направление в изкуството.

Кое е впрочем същественото, което така щастливо го освобождава от молеца на времето, от досадата на школата и академизма? За себе си имам отговор и ще си позволя да го споделя с вас. Ние не можем да обясним нищо, без да си послужим с едничката мярка — българина. Може българинът да не е още изцяло в конструктивния принцип, върху който почива съвременното изобразително изкуство; може да не се е осъществил пространствено. Причините за това лежат далечно и дълбоко в историята. Но в изказа и изповедта, именно в лириката — българинът е на завидна висота. В работите на Никола Маринов звучи оная лирика, с която Петко Рачов Славейков ни показва сърдечната простота и дълбоката емоционалност на българския човек. Лирика, която изпълни страната, за да стане неин климат и атмосфера. Чрез това емоционално прозрение и себеусещане българският човек намери не само утеха и упование за себе си, но и кураж да продължи борбата за повече свобода, за духовна равноценност с останалите културни народи.

Безспорно у нас, както и у други славянски народи, литературата заема първо и доминиращо място измежду изкуствата, но именно тук искам да отбележа, че Никола Маринов е един от първите, който успя да освободи и отдели картината от литературата, като ѝ създаде собствен независим живот и я направи свободна и пълноценна

реализация на духа. И такава я положи в основите на цялостното ни духовно изграждане наред с литературата, а не след нея. Работите му не шумят от многозначителни и оригинални сюжети, теми и събития, но в тях звучи хармонично и мъдро благородното му чувство към сюжета и творческото му претворяване. Незначителните на вид сюжети добиват особено значение и стойност в картината, тъй като там не са в своята изолираност и веществена голота, а потопени в климата, в атмосферата и копнежа на художника. Така Никола Маринов създаде на българската картина състояние. Никола Маринов е възпитаник на Торинската академия и в основата на неговото художническо оформяне са положени традициите на италианската живопис — страна с много слънце, католически дух, всички стилкови форми от Помпей до днес; страна, обременена от изкуство и картини, страна с художествена култура и с много песни. Никола Маринов включи в сърцето си именно култа към изкуството и тия песни и ги понесе насам. Той се отправи към ведрата българска действителност тъкмо като певец и поет, а това неудържимо лирическо чувство го извежда към девойката, майката и детето. Той направи голям завой и отмина хилядите сюжети — толкова съблазнителни и неизбежни за професионалните художници — и се спря възторжен, влюбен и задъхан пред човека, пред неговата душа, пред девойката и майката. Ние виждаме тая девойка да пристъпва по загорялата ни земя палава, работна и угрижена в една затоплена атмосфера, под едно познато и благосклонно небе.

Тая селска девойка не е изведена на показ в картината, а свободно и непринудено обитава в нея, като в своя истинска родина, като нейна поданица, неин смисъл и съдържание. Девойката и картината са родени едновременно от творческия инстинкт на художника.

От изключителна важност е тоя творчески момент, тъй като от него само се ражда или не картината. Никакво майсторство, никаква сръчност и познание не могат да заменят липсата му. В този смисъл схващам картината, а не в нейните технически, композиционни и прочее формални постижения. „Майка“ е картина, в която най-дълбоко са утаени лиризмът, духът и нравствената сила на художника. Бих казал, че това не е картина, а светоглед, изразен спокойно, смирено и внушително.

Изключителната дарба на Никола Маринов се разгъва в много и много табла. Български мадони, детски портрети, портрети на жена му и дъщеря му, „Ромеро и Дусмет“, „Мак“, „Бежанка“, „На чешмата“, „Селянки“, „Овчарка“, „В градината“, „Изгнаници“, „Тъжни времена“, „Пия“, много импресии и пейзажи, между които — и Балчик от миналото лято. Тия табла се намират в наши и чужди, частни и държавни колекции, музеи. Една малка работа, която представлява жена в синьо, е изумително постижение в нашето изобразително изкуство. Аз не съм видял, нито съм могъл да предполагам, че един българин може да употреби по такъв съвършен начин живописните средства, че на един българин изобщо е присъщо такова изискано съвършено претворяване.

Няма да се спирам повече на неговите работи; да ги разглеждам и обяснявам е извънредно трудно за мене. Картината обяснява света по начин, който не ни позволява ние да я обясняваме — ние не можем да преповторим казаното в нея. Особено ме интригува акварелът на Никола Маринов. Защо тоя здрав, едър и мъдър българин, който владее така добре себе си, чувствата си, рисунъка, маслената боя — материала изобщо, се е сродил и обручил с нежността и капризността на акварела. Може би това иде от склонността му да търси и догонва интимните, изплъзващите се и неповторими мигове. Да, това е неговата непреднамерена, спонтанна, лирична същина. Но ето и винаги изненадващото у големия художник — отзовавайки се на обществените изисквания, тоя интимен художник се е разгънал и в големи композиции — фрески в много държавни и обществени сгради, в които ни е показал другата страна на българския човек: труда, занаятите, търговията, индустрията, обреда, изобщо цялостния вид на българина.

Не сравнявам Никола Маринов с никого, нито съпоставям делото му с онова, което се твореше през негово време. От едно такова сравнение и съпоставяне Никола Маринов ще се очертае като истински революционер в изобразителното изкуство — най-пламенен борец за свобода и свободно реалистично творчество. От свобода се роди цяло поколение художници, ученици и последователи, които оплодиха и обогатиха страната ни със своето творческо многообразие и разшириха терена на изобразителното изкуство.

Прекосявайки възрастите и следвайки отблизо промените във времето и изкуството, Никола Маринов продължава да твори едно истинско реалистично и пълноценно изкуство. Той и днес води поколение художници, тъй като не става дума за един основател на школа или някакво течение, а за една будна творческа личност, която обгръща широко и здраво живота, времето и промените в него.

Аз моля господин Маринов да приеме чрез мен безкрайната благодарност на неговите ученици за бащинските му грижи към нас — вече доста остарели ученици на един бодър, мъдър и незаменим учител. И искам да го уверя, че ние изпитваме към него дълбока почит и до края на живота си ще чувствуваме нуждата от него, от неговото вечно младо изкуство.

1947

ГЕОРГИ ВЪЛКОВ

На моя директор бях прилежен сътрудник, а той — нежен и любящ мой шеф. Един другиму ние мълчаливо бдяхме над живота и стискахме ръцете си от радост, че все още сме живи.

Живеехме заедно в редакцията на „Пладне“. Там се родиха всички опасни броеве, там се родиха децата ни, там напъпваха всичките ни радости и... смъртната опасност. Той беше стремителен и строг, а често пееше. А аз хумористът — навъсен и плах, та той имаше още една грижа — доброто ми настроение. Нещо неизразимо и дълбоко ни свързваше. Сред враждебната столица, опръскани с кръв, ние бранехме налудничаво един народ.

Него го обесиха. Остана жива любовта му към тоя народ и нашата — към него.

10 април 1945

КОСТА ОЖИВЯ!

... Коста страда трийсет дни и почина. Ние скрихме от него болестта и опасенията на лекарите: получил бе инфаркт и трябваше да лежи неподвижно, без душевни вълнения. Той не бе боледувал и не познаваше болестите. Изолиран в неговия работен кабинет, обслужван от милосърдна сестра, аз успях да го посетя само два пъти, а той поръчвал за мене всеки ден. Та дори искал да ми се похвали, че ме е победил окончателно, като станал най-последно и от мене по-болен...

Наистина, аз не отстъпвах това първенство никому. Две трети от годините съм бил на легло, а той — до мене на стол — като Витоша над София, усмихнат на моята болест и плахост, усмихнат от любов и добрина. За мене Коста имаше винаги в душата си хубави шеги и мъдри думи. Той не показва пред другите всичката си кротост и смирение, защото бе принуден да се отбранява твърдо, дори дръзко... Това бе тридесетгодишният климат на едно едро цвете, което изтръгна корените си от турското робство в Каваклия и ги потопи в столицата на свободната си родина София.

Коста бе български селянин, който оре и жъне добре, пее хубаво, говори искрено, играе и танцува като дедите си и плаче само от умиление. Той стана писател, защото искаше да замени загубените ниви, дом и слънчеви радости с думи, написани на лист, чиято белина го свързваше със светлината на беломорското небе. Но София не се нуждаеше от тая светлина — тя си имаше свои грижи. Тя водеше и губеше войни, правеше преврати, включена във всички европейски политически комбинации. Освен официалните екзекуции, в слънчевите улици пред учудените погледи на децата, всеки ден застрелваха хора.

Аз печатах своите карикатури, от които сам се плашех най-много, а той — своите романи, от които „Морава звезда кървава“ бе конфискуван и той — набелязан за жертва. Тая обща опасност сближи двамата селяни — едрият тракиец и слабия мизиец, чийто странен вид всеки ден будеше присмех, недоумение и ожесточение у приятели и неприятели. Бяхме бедни, без служби и сигурни доходи, но не

мислехме за това. Ние се смеехме и шегувахме над себе си по-добре от другите. Той се ползваше от моите слаби и объркани познания за изобразителното изкуство, разплиташе и тълкуваше моята парадоксална натура, следваше с писателско любопитство и приятелска загриженост противоречивите и изненадващи прояви у мене. Аз се стъписвах пред неговата установеност в характера и мисълта, следех творческия път на мисълта и словото му и от него разбрах как вселената се претворява в слово, как то става творец на вселената.

Ние търсехме написаното, изреченото и изобразеното; следователно — трябваше да написваме, изричаме и изобразяваме, за да станем реалност. Всичко каквото сме направили — а това са думите и графическите форми — сме го родили, откърмили и отгледали заедно. Той се вдъхновяваше от добродетелите на българина, които изграждат неговия физически и морален ръст. Коста винаги установяваше гравитационния им център — земята под нозете им...

Това беше той самият! А аз, нещастният, търсех всичко, което излизаше извън гравитацията и застрашаваше да падне. Каква склонност към присмех, страдание и горчивина ме отвежда към падащите и падналите? Горко ми — това съм аз самият!

Но ние обичахме нашите герои — едни и същи. Ние не бихме позволили някому да ги похвали или укори повече от нас!

Аз и досега не зная как се събрахме заедно — един пуритан и един разюзданик. Моят свят обитаваше всички кръчми на София. Поети, файтонджии, пиячи, революционери, художници, безделници, журналисти и ония невзрачни типове, които се „радваха“ на многостранния ни талант, остроумие, песни, музика, революционен патос, истинско пиянство и които грижливо отбелязваха кой от нас да бъде застрелян, осъден или арестуван. Това мое общество беше без квартири, домове и семейства — или поне ние не знаехме нещо подобно. По-добре познавахме участъците и затворите, отколкото домовете си, а в църквата се събирахме полуопечалени, полупияни, когато трябваше да погребем някого. Религиозната церемония и опелото не ни харесвала — ние бяхме уверени, че пеем по-хубаво: мъртвецът — наш, а песента — чужда. Това ни оскърбяваше! В погледите на опечалените роднини, отправени към нас, личеше укор и обвинение. Колкото и да се чувствувахме невинни, предпочитахме да

сме въвн из двора, където можеше да се пуши. Пък и не знаехме как да се държим в църква... Безстрастието и гордото пренебрежение на свещениците, както и мълчаливият упрек на опечалените, навярно са ме засегнали доста дълбоко, за да им отплатя по-късно в много рисунки и карикатури. В тоя свят ме завари Коста!

Една късна вечер на улица „Раковски“ биех своя тъпан, свирех и играех сред моя свят, когато един много едър мъж с очила и черни мустаци леко си проправи път към мен, съблече дрехата си и заигра истински. Това бе първата ни среща с него и вече не се разделихме. Види се, той е следвал в тъмните улици не тая шумна, неприлична и пияна тълпа, а ритъма и песента. Видях го и разбрах всичко: той играеше със силата на ерген, с мъдростта на старец и с невинността на дете. Ето го чистият селянин! Само той може така! Само в неговото сърце могат да бликнат „Бели извори“ и да просияе „милост божия“.

Последното ни излизане заедно беше да чуем и да видим танца на самодейците-кандидати за новия държавен ансамбъл. Той се разплака от песента на Вълкана — плаках и аз, притиснат до него. Върнахме се — преминахме за последен път заедно нашите улици. На другия ден, неделя, той се върна от църква, легна и вече не стана.

Песента и ритъмът — млади и неостаряващи — бяха отлетели далече пред него и го бяха изоставили! Той долавяше светлата им диря, но не можеше да ги догони. Едрото му тяло беше болно и неподвижно. Аз целувах ръката му, която бе ме милвала толкова често.

„Илийчо, обаждам ти се от преизподнята...“

Размислям още върху тия думи. Думите на Коста са истинни...

Смъртта е такова нещо, че човек не знае откъде да я погледне. Погледната извън предполагаемия ѝ дълбок, тайнствен смисъл, тя е грозна, неприлична и досадна — особено ако нямаш задължението на гробарите и на тия похватни жени, които подреждат с усърдие и удоволствие мъртвеца.

Но мъртвецът е същият човек, когото си обичал. Та това е непоносимо! Значи ти си обичал предварително един мъртвец. За кого са сълзите — не знаеш. А те трябва да потекат от очите ти, защото не можеш да го гледаш весело; причини за веселие също нямаш — нито можеш да го гледаш безразлично, защото събитието не е от най-незначителните. Решаваш да не го гледаш, толкова повече, че и той не те гледа. Но той затова е изложен. Той пръв се е отрекъл от тебе и е

отнел всяка възможност да му помогнеш — виновността естествено пада изцяло върху него и неговото странно поведение. Но как можеш да запазиш почитеността на своя ум, като обвиняваш един мъртвец? Ти трябва да заплачеш, за да изразиш виновността като своя. В същност ти нямаш и никаква вина. Но ти наистина обичаш тоя човек! Докосваш устни и пръсти до него, но предвечният и неизповедим хлад на това ничие тяло те отхвърля като стоманена преграда. Напразно притискаш сърцето си и молиш мъртвия. Само околните, които са по-малко безсърдечни от него, като гледат твоето безсилие — плачат. Така всички живи плачат около мъртвия за себе си. И като не могат да изяснят неизяснимото, изричат празни думи, с които оправдават и поддържат своя плач. Но пристигат нови хора. Някои се втурват с побурно разразена скръб, надмогват общия плач, като внасят смущение у скърбящите — дори изобличение. Други, подготвени, дълго се суетят — смутени и засрамени от липса на сълзи.

Но през отворения прозорец долита песента на дете и плачът става безсмислен, дори смешен. Децата могат да слоят в един блажен миг радостта и скръбта без страх от укор. Невинността ги освобождава от греха и от смъртта. А нас мъртвият е приковал към себе си в нашите мъртви тела. И плачем, че не го намираме. Мъртвият, от когото е отлетяло словото, е умъртвил всички ни — ние вече не ще оживеем без словото, защото и да са топли телата ни, онемелият мъртвец е в нас. Без неговото възкресение ние не ще оживеем. Смъртта на един е смърт за всички и възкръсналият е възкресение за всички.

Коста лежи в износения си кафяв костюм, с прибрани крака и кръстосани ръце — така, както никога не би легнал. При това — на маса! Такава лоша и неприлична шега той не би направил, ако беше наистина той. И с такова ледено изражение, и толкова продължително време! Явно — това не е Коста. Коста е умрял!

Но никой от нас не е умирали и ние не знаем какво значи тая дума. Как ще установим състоянието на един човек, без неговото съгласие. Това, че той не отговаря и мълчи, е повече доказателство, че не е той, отколкото някакъв знак на съгласие. Не е ли по-добре да избягаме? Та нима е по-естествено да протягаме ръце към такава безжизненост, каквата няма в цялата вселена?

Ето, аз надниквам в тая безжизненост — в нея няма нищо! Значи това безжизнено тяло е гробът на Коста, в който той е бил погребан

цял живот до тоя ден. И тоя гроб за първи път е празен, и Коста — за пръв път е излязъл от него.

Коста оживя, Коста възкръсна из мъртвото тяло!

Но немощните ридания заглушават гласа на тая истина и чудният ѝ блясък тъмнее в сгъстената човешка скръб.

5 април 1952

АЛЕКСАНДЪР БОЖИНОВ

Александър Божинов е наречен баща на българската карикатура. Това бащинство е от особен род, както и карикатурата е негова причудлива рожба. „Аз — казва Божинов — станах по принуждение карикатурист.“ Това именно принуждение заставя мидата да превръща глождещата я песъчинка в бисер. Тия бисери не могат да се направят в научните лаборатории, в учебните заведения — те се раждат от обществените недъзи и от тънката чувствителност на художника. Карикатурата и хуморът не огрозяват света, а ни спасяват от грозотата му. Без тях ние щяхме да презираме света и себе си. Хуморът е връхната точка на общественото служене — рожба на общественото развитие и неговата върховна съдебна инстанция. С всичко можеш да отегчиш и разплачеш човека, но да го разсмееш — само с истина и с мъдрост.

На шестгодишна възраст Божинов разглежда карикатурите на виенското списание „Кикирики“, получавано от баща му, и се чуди защо хората са малки, а главите им — големи. Той по-късно се убеди, убеди и нас, че хората са всякакви: и с малки глави, и с големи алчни тела.

Това любопитство насочва Александър Божинов към Рисувалното училище, където при професор Мърквичка изучава онова, което може да се учи. В 1902 година той е в Мюнхен, за да види пък другото — онова, което най-добрата немска живопис, баварското свободомислие и остроумие са създали. Там Божинов започва да изучава живописиста, която не изоставя и до днес — здрава, богата по колорит, жизнерадостна. Тя е другата негова половина — слънчева, чиста, където хуморът, иронията и обществената съвест спят тихо. Година и половина в Мюнхен е съвсем кратък престой, но достатъчен за един българин без средства. Божинов се завръща в България и започва редактирането на „Българан“ — единственото прогресивно списание на онова време.

Хората с малки глави и големи тела бяха вече родени, отраснали и управляваха младата държава. Управляваха я, както можеха.

Алековият бай Ганьо кръстосваше с алчни очи цялата страна — с чепат бастун и астраганен калпак, с полицейска куртка, с редингот, с министерски цилиндър, с редакторско перо и бердана — заплашващ всекиго и от всичко изплашен. В бирариите певачките пееха патриотични песни, в участъците плачеха бити гласоподаватели: богатства, терор и сиромашия... Божинов се вгледа в родината си — роден с нея, като по чудо, в един и същ ден — и в жизнерадостния му поглед, в младото весело сърце проникна болката, състраданието и топлото съчувствие към нея. Хуморът, присмехът и иронията бликнаха направо от сърцето му. Смехът съвсем не е смешна работа! Едно е сам да си смешен, друго е да създадеш смях. Божинов осмя враговете на народа, а сам пое страданията му и ги превърна в бисери. Шест хиляди карикатури и мъдри остроумия свързват живота му с живота на България. Включена в международната дипломатическа игра, нейният млад живот е помрачен от политически разпри, необузdana алчност и котерийно злонравие. Божинов трябваше да разплита възел по възел интригите и козните на вътрешни и външни врагове — политици и дипломати — от султана, през Фердинанд до Джон Бул.

Като опасни мухи излитаха из страниците присмехът, сатирата и смелите думи — те кръжеха все около големия нос на Фердинанд.

Не са безопасни обаче шегите с царе. Много от опасните истини Божинов разкрива чрез своя скептичен и предупредителен герой Пижо: висок, тънкокрак като остроумие, беден и мъдър като поговорка.

Божинов потапя перото си във всички обществени слоеве, институции и... скрити места, където глупостта, алчността и високомерието са се настанили на чуждо място или където отчаянието и унинието са потиснали радостта на човека.

Животът на веселия човек е по-особен. Човек не може да се смее и да люби отдалече. Една съвсем близка дистанция се налага по необходимост и това е характерно за всички влюбени и за всички карикатуристи. Божинов ни поставя толкова близо до събитието, че ние се виждаме попаднали в самото него. Тая близост изисква от художника пълно опознаване на обекта, на ракурсите и перспективните изменения, тъй като смехът не е измислица и клевета, а пълно и дълбоко разкриване на характера. Затова мнозина основателно се боят да седнат при трапезата на смеха. Карикатурата, която се прави, за да ни грабне и включи в себе си, а не да я съзерцаваме, по това именно се

различава от нормалната рисунка — по своето съвсем друго пространствено разрешение. Тя не осакатява формата, а променя законите на виждането. Тя е мироглед. А само оня може да промени закона, който добре го познава.

Наистина, всяка прекомерна близост граничи с неприличие, но пък без близостта сме тъжни...

Смехът по своето естество е интимен, навсякъде проникващ и жизнен.

„Човек, който се двоуми в занаята си, не е майстор“ — казва Божинов. Когато изгражда карикатурата си, той не се двоуми: поставя за герой силно изявен характер на действителен човек, който — верен на себе си — доказва истинността и на събитието. Разкриването на характера е радост за художника и истина за зрителя.

Характерът е неповторимото в природата и човека; чрез неговото разкриване ние се приобщаваме радостно към тях.

Зоркото, бдителното око, вярното наблюдение, бързото и точно уславяне на характера, чудното му претворяване са не само средства у Божинов, но и същина на неговия характер, спонтанна негова проява. Той наблюдава и чува, рисува и осмива, присъжда и се радва едновременно.

А как се създава карикатурата е малко неясно и доста трудно за обяснение. Тя безспорно произлиза от рисунката, но толкова, колкото кръгът от квадрата, колкото остроумието от логичното мислене. Тя е смел скок в непознато измерение, където всичко става съвсем ясно. Могат да се дадат още много такива определения за нея, но и те не ще свършат работа...

Смехът на Божинов е навсякъде: и като сатира, и като присмех, и като радост — във всички слоеве и във всички възрасти. Той осмя възрастните грешници и негодници, а на децата даде във весели картинки и стихове най-чиста радост.

Александър Божинов е не само баща на българската карикатура — той я издигна в изкуството и ѝ даде език графичен, който родствено и равноценно стои до богатия, действен и ясен български език.

Голям е броят и голямо е разнообразието на героите в Божиновия непреходен смях — „хора, които на времето са играли роля, па не са свършили нищо“ — свят, който много прилича на България, в който за

наше щастие звучи радостно гласът на невидимия главен герой —
смеха!

24 май 1955

РУСКА МАРИНОВА

Драги колеги и гости,

За пръв път откривам художествена изложба и не зная трудно ли е това, или лесно.

Смятам, че една художествена изложба се открива сама — ако е хубава, и сама се закрива — ако е лоша. Моето ненужно явяване тук не би станало, ако бях устоял на очарователната покана на художничката, на суетата да се покажа пред публика — и то съвсем неподготвен. Наистина, нямам намерение да заставам между художничката и вас — публиката. Това място заемат нейните творби. Аз заставам до един колега и приятел, за да споделя вълненията му, както съм споделял горчиините му през нашия живот на художници и граждани.

Руска Маринова работи тридесет години. Тази е нейната възраст, тъй като не е честно човек да притурия към възрастта си дни и години, през които не е работил. Радостно за мен е да застава до тая тридесетгодишна художничка пред единадесетата ѝ самостоятелна изложба.

Тая немирница, както показва сюжетното и тематичното многообразие на изложбата, е раздвижила навсякъде погледа си, своята наблюдателност и възискателност. С езика на изобразителното изкуство тя е общувала с петдесет първенци от нашия политически, интелектуален и трудов живот; разговаряла е с ридовете и бурята на Самоков; водила е мълчалив разговор с двадесет и пет натюрморта; приближила се е с кураж до животните; попаднала е на театралната сцена, където не е по-малко безопасно; подарила е цялата си вродена и естествена нежност на децата.

Нека грубите натури, които не знаят човека и не познават неговото естество, да попитат защо художничката не отишла още и там, и там — където би трябвало да отиде самият запитван.

И в изкуството, както и в живота, ние сме също така мъже и жени. Защото — каквото и да е изкуството като вдъхновение, то като дело е човешко — сродно и съответно нам.

Художничката с безпогрешен усет е избрала онзи материал — пастела — чиято пъстрота, свежест и нежност са именно съответни на естествените добродетели на жената (като изключим нашите собствени).

Руска Маринова повярва в изкуството още в най-ранната си възраст, в която човек изцяло се влюбва, и му остана вярна докрай — и тука, и в чужбина. Такава любов само дава кураж и довежда изразните средства до убедителна яснота. Радостно е да видиш нежността и деликатността, съчетание с трудолюбието и добрия здрав смисъл. Аз няма да разглеждам творческия път на художничката, няма да подлагам на критически анализ творбите ѝ; нито желая да внеса обичайната тревога за проблемите на изкуството. Всичко това ще стане на друго място — ще го направят други, по-компетентни. Нека думите ми бъдат скромни и сърдечни, каквото е делото на Руска Маринова, та да не попреча на радостта от творбите — радост, която ни е довела тук и която е най-естествената потреба на човека.

Не допускам тук да са дошли хора, за да си причинят страдание!

Аз се стеснявам да изкажа пред всички радостта си от картините, а да скрия възхищението си от самата художничка!

Богатата чувствителност, тънката наблюдателност, щедростта в колорита, порядъчният рисунък, здравата, почти мъжествена форма създават жизнения оптимистичен климат в творбите ѝ. И човекът, и изкуството прекосяват своите възрасти, но изкуството на Руска Маринова, необременено от мъчителни и тревожни проблеми, живее сякаш в една своя непреходна младенческа възраст, която сама по себе си се харесва. Или, както казва Омар Хайам: „Виж как розата се опива от своята пръвна хубост!“ В края на краищата ние, които знаем много за изкуството, трябва да признаем, че не знаем що е изкуство. Една произволна думичка „харесвам“ или „не харесвам“, изхвъркнала като птичка из нечия уста, може да провали всичките ни научно обосновани и логично построени доводи. Особено у нас, които сме народ само с едно и половина поколение художници — всички почти още живи и здрави. От това поколение и половина ние си избираме класици, романтици, импресионисти, реалисти, прогресивни, упадъчни. И понеже хората са по-малко от направленията, един е принуден да носи няколко названия. Реалистът е предпазен от такава беда.

Мисля, че без трайна традиция и здрава приемственост тоя избор не ще бъде убедителен за никого, а художникът — исторически необяснен и оправдан — ще си остане само харесван или нехаресван, без да добие едно по-трайно значение.

Но, казва Ларошфуко: „На изкуство и на любов никой никого не е научил“.

Руска Маринова не изменя на това изкуство, и то не ѝ изменя. Тя като не го изоставя, и то не я изоставя. Това е постижение, по-ценно от всяко постижение. С тия няколко думи откривам изложбата и бързам да получа наградата си, като пръв от всички поздравя своя колега и приятел.

9 май 1955

ИВАН МИЛЕВ

В 1918 година англо-френските батареи при Солун повалиха българския героизъм. Народът се прибра у дома си при нивите и добитъка, при жените и децата си — посрамен, равнодушен. Непримиримите патриоти запасаха пистолети и бомби под цивилните си палта и продължиха да се стрелят един-друг из софийските улици. Националлибералите, загубили скеченските тютюни и държавните фондове, се оттеглиха някъде дълбоко — станаха кръчмари и тайни агенти. Фердинанд избяга...

Непокорните обърнаха надежден поглед към Петроград и Кронщат; кротките по сърце се вгледаха в босите си нозе. Примирението и бунтът се застояха на нашето небе като два разноцветни облака.

Димчо Дебелянов копнееше да се завърне в бащината къща, а Гео Милев призоваваше към бунт всички — шопи със сопи, хиляди, маса, народ...

И едното, и другото стана. И двата облака се изляха над земята, която се покри с кръв, а през нейния дим заблестяха с чудна нежност родните домове, невинните майки и сестри, които пробудената синовност видя през вековете, възлюби ги и ги възпя с най-нежни думи, багри и звуци.

Съвестта на българина се стъписа пред злочестината на българския дом — така се появи под нашето небе Иван Милев. След него се наредиха и други — поети, музиканти. Бунтът и нежната любов към народа като основа и вътък се вътъкаха в тяхното творчество. Чудно време! — „И страшно, и весело“, както пишеше Фурнаджиев.

Злите внуци на бай Ганьо бродеха измежду народните синове с бичове и нагани — те не виждаха нито ужаса, който причиняват, нито красотата, която озаряваше мъчениците. Родината от болка не разпознаваше вече децата си. Главата ѝ се люшкеше насам-натам като на безпаметна родилка.

Ако наистина страданията отминават, ще кажем и ние, че това е отминало в непонятно време. Но то остава в изкуството и народа. То остава като мъдрост и зрелост, с които народът ще посрещне новите дни и изпитни.

Не се изтичат реките, втели веднъж водите си в морето. Така и в изкуството се утаяват преживелиците, участта и скръбта на народа. Всяка река е млада като всеки човек, но народът, морето и изкуството нямат възраст.

Мърквичка и Вешин бяха същите, каквито са и днес — класици. Но българинът живееше свой живот, а не техния. В това българският художник му помагаше като добър син с неопитните си ръце. Мнозина измежду тях паднаха, сразени от болести, куршуми и в затвора. Те могат да понесат упрека, че изкуството им е незряло, но целият народ, целият бостан беше неузрял, когато зловецът ято гарвани налетя върху него.

Събрани вечер, ние говорехме за форма и светлосянка, но някой от нас беше изчезнал и ние не можехме да намерим сянката му!

Един ден Иван Милев — тоя кротък човек — сложи върху ямурлука на своя баща брадва и бердана, отдели го от овните, накара го смирено да си вземе сбогом с жена си и го прати при бунтовниците.

Милев не беше революционер, но той направи нещо повече — изпрати баща си да се принесе в най-чиста и невинна жертва. Милев носеше балтон, тъкан и шит от майка му, който наричаше „сандък“. Той беше в Италия, а искаше да купи овни на баща си да бронзира витите им рога и да каноса челата им. Бледен и слаб под италианското слънце, Милев виждаше влюбено баща си как води овните из казанлъшките долини — не виждаше нито Цезар, нито Вергилий, нито Данте, нито папското могъщество. Той се боеше да не изпъзни и го ухапе някоя „змя“ из тоя „камънак“ — статуи, бюстове и паметници от карарски мрамор. Той беше бледен, смешно зле облечен, но блянът и скръбта му по родината ни внушаваха чиста печал и дълбока почит... Някаква правда като аура обвиваше слабото му безрадостно тяло. Той сам приличаше в лицето на къдрав овен, а в красотата на очите му имаше агнешка невинност и жертвеност.

Той не живя дълго.

Не много по-късно ние понесохме в ковчега младото му тяло, разплакани и усмихнати, а лекият ветрец играеше с русите къдрици по

умното му чело. Погребахме го. Останахме без него. Скръбта ни беше хубава, както е хубаво всичко у младия човек.

Милев рисуваше по най-странен начин: съставяше композиции от ритъма на своите видения — жени, майки, моми, които идват в българския дом да го украсят, да поплачат, да ни покажат своята величава скръб, да отменят самотата на мъжа, да възвисят и пречистят копнежите му. Самият дом е съграден не от ръката и теслата на зидаря, а от многообразния, невестествен материал, с който са изградени приказката и сънят. Багрите не са спектралното разлагане на слънчевата светлина, а сгъстените и разреждени състояния на скръбта и радостта. Тия цветове се излъчват или от мъчителната скръб, или от възкръсващата радост.

Безспорно — народната песен, чистата лирика на някои наши поети и музикалният ритъм съставят почти изцяло Милевото изобразително творчество. Ние напразно ще търсим в него пластични и пространствени разрешения, овестествяване на формата и обема. Милев живя, и то твърде кратко време, извън тия измерения. Той беше като риба на сухо, която по чудо продума и пропя по-хубаво от птица.

Кому е нужна тая песен и това бленуващо изкуство — аз не зная. Човекът е усвоил навика да задоволява по-основни и остри нужди и тоя навик — като всеки навик — не може да бъде оспорен безнаказано. Аз не преценявам Милевото творчество, а само го обяснявам.

Ние живеехме заедно. На две крачки от него, на другото легло, аз рисувах безпощадни карикатури, които той поглеждаше с невинно учудване, аз пък — не зная защо — плачех от умиление пред неговите работи.

Милев винаги започваше с приказката на своя живот. Той смяташе живота си за приказка, която подхващаше по най-различен начин и никога не завършваше. Тая приказка не съдържаше неговата бедна, ограничена делничност, а беше като оная мараня, която земята изпуска, огряна от далечното слънце.

23 декември 1956

АЛЕКСАНДЪР СТАМЕНОВ

Днес нещата, събитията, проблемите са ясни. Бих казал даже — хората са уморени от прозрачността и яснотата на живота. Те опипват с пръсти, миришат с нос и гледат с очила... Наистина — времето тече и ние, които не можем да го спрем, трябва поне да го оберем...

В тоя бяг — естествено — и времето неимоверно се съкращава. Просто: „Няма време“. И времето става най-скъпият артикул; надницата — по-скъпа от всяка жива твар и от всяка рожба на духа. И аз чувствавам известно стеснение да спра вниманието на хората върху картините на Александър Стаменов.

Ние принадлежим на това време. Тоя художник се изправя пред света и пред бялото платно с вярата в доброто и изкуството — като едничка реализация на живота.

Неговото чисто и романтично предразположение към света се сближава с дадените видими форми и в тоя трескав процес, в тоя двубой той сам не знае дали е победител, или победен. Единственият резултат е картината. Изправен пред нея, той не я познава, защото тя вече не принадлежи на него. Тук нещата, събитията, проблемите не са така ясни — нито могат да се опипват с пръсти, нито да се миришат с нос, нито да се гледат с очила... В неговите картини градът, нощите, пространството имат своя обем, сила и осезаемост, но те са ни внушени по пътя на едно абсолютно творческо пресъздаване — те са една реализация на духа.

В мрачината на мъртвите и тежки форми Стаменов врязва своята сребърнобяла светлина, очертава и раздвижва тия задрямали форми и вселява в тях своята тревога за човека. Така те заживяват своя истински живот.

Тая творческа тревога у Стаменов, носена и от други негови съвърстници, бди върху нашата задрямала духовна действителност и я предпазва от сънна смърт.

Можем ли да събудим в нас благодарност към делото на българския художник?

Но... днес просто „няма време“. Днес животът е обърнал времето в надница. Само изкуството превръща мига във вечност!

ДАВИД ПЕРЕЦ

Давид Перец е прекосил вече възрастите на живота и тия на чувствата. Освен от жизнения си опит, той във висша степен е подпомогнат от своя творчески път, от едно богато наследство — една духовна култура, една богата и изтънчена чувствителност. Проблемите, които заемат първо място в неговите творби, не произтичат от художническите му и естетически изисквания, колкото от духовния му нравствен облик и порядък. Той е дете на една цивилизация и в неговото изкуство се долавя предимно гласът на тая цивилизация. По тия причини той си позволява да не бъде верен и последователен в стила, начина, формите и средствата на своите картини и рисунки. Интимният облик на творбите му обаче е един, неизменен, вълнуващ и покоряващ със силата на една нова и същевременно стара истина.

Предимно емоционален и лиричен, неговите средства са повече графични. В графичното овладяване на пространството и формите колоритът му е по-скоро един музикален съпровод — нежен и тих, понякога отежнен и драматичен.

В изкуството на Перец има възраст. Това следва да се пожелае и на българското изкуство, което със своята младост умилява, но и обезпокоява.

ИНТЕРВЬЮТА

ИНТЕРВЮТО

Много обичам интервюто. В него човек винаги лъже. Зададените въпроси не интересуват запитвача, а отговорите са най-лъжливо съчинена лъжа. Така само интервюто става изкуство.

Нима е възможно един неизвестен репортер и един лауреат да си разменят истински въпроси и отговори в присъствието на 200–300 хиляди читатели!

Аз не чета чужди интервюта, а само собствените си. Толкова убедително съм лъгал в тях, че като ги чета, всичко става съвсем истина.

Въобще разговорите между хората са лъжливи.

Никой възпитан човек не рискува да каже една истина в лицето на другия. Ако не излъже, ще отнеме правото и удоволствието на другия също да лъже, а такъв разговор е мъчителен. Такива разговори въобще няма, освен ония, които по пътя на искреността завършват със скандал.

Честните и искрени хора никой не интервюира. Те не умеят да лъжат и да забавляват — нито другите, нито себе си.

1 май 1957

ПРИ ГАРВАНА

— Добър ден, честита зима!

— О, благодаря. Каква неочаквана любезност от човек!

— А какво общо имате вие със Светослав Минков — Гарвана?

— Той прилича на мен, но кръвни връзки нямаме.

— А какво вярно има в баснята за вас, лисицата и парчето сирене?

— Това се е случило с дядо ми — аз въобще не съм виждал сирене.

— Как прекарахте затъмняването?

— О, то е повсеместно! Така е, щом сте си избрали бухала за символ на светлината...

— Как върви по вас зимната помощ?

— Ние сме благодарни на хората — по фронтовете все се намира нещо и за нас.

— Да ми кажете нещо за народния театър, Камарата, художествените изложби, брака, люб...

— Моля, моля! Вие всички питате за тези неща, а в същност не се интересувате от тях!

— Знаете ли новия виц за...

— Глупак!

— Можете ли да ми се доверите с нещо по политическото положение?

— С кого имам честта да разговарям?

— С един от сътрудниците на „Стършел“. Ние сме решили...

— Но щом не сте Едгар По, защо ми отнемате времето?...

„Стършел“ — 6 декември 1940

ПРИ ОВЦАТА

— Преди да са ви заклали, искам да ми отговорите на няколко въпроса.

— Бе-е-е...

— Освен дето сте бели и черни, други някакви расови различия да има между вас?

— Бе-е-е...

— Напоследък се намесиха в брачния ви живот. Навярно сте много доволни от изкуственото осеменяване?

— Бе-е-е...

— Но ето, че изникна голям спор между агрономи и ветеринари. Ветеринарите упорито твърдят, че осеменяването е деликатна операция и само те можели да вършат тая работа...

— Бе-е-е...

— Това обаче не попада ли под закона за скотоложството?

— Бе-е-е...

— Какво вярно има в това, че сте трансформирали производството си и вместо сирене произвеждате маслини?

— Бе-е-е...

— Много желая да ми кажете какво мислите напоследък за нас — хората?

— Бе-е-е...

— Не ми отговорихте на нито един въпрос. Сигурно възнамерявате да се изкажете в някой таен позив...

— !?

„Стършел“ — 13 декември 1940

ПРИ ЛЪВА

— Интервю ли? Съгласен съм, въпреки че вестникът ви не съответствува на моята особа. Навярно се интересувате за... Аз въобще съм лъв! Но не си спомням кой поред: Лъв Х, Лъв ХІІ... По-добре е да се справите с историята — тя се занимава изключително с нас!

— А какво общо имате с Лъва на Андрея Николов?

— Позирах на този скулптор... Но като си спомням за дядо Лъв ІІ и Микеланджело, за Карл V и Тициан... Какво собствено стана с моето изображение?

— Оковано е в дъски.

— Да, да, да! Така и предполагам... Това е публиката — същата, която идва да ме разглежда, да цъка с език и да плюе семки...

— Вие сте гордостта на България — победоносните и освободителни войни се дължат на вашата храброст!...

— Е, да, да, да-а-а-а... А да имате случайно един аспири́н?... Снощи маймуната дълго ми разправя събитията в Африка, та съм прости́нал... Родина е все пак — интересува ме... А пропо, не е ли по-добре да взема д-р Русевите хапчета?

— Какво отношение имате към другите животни?

— Има две категории животни: едни, които ям и са полезни, други — които не ям. Но изобщо всички са бездарници!

— Но интересува ме вашето мнение за...

— Господине, докато не се уреди правилно пенсионният ми фонд, нямам никакво мнение. От мен са спечелени милиони: Езоп, Каралийчев, детския Балабанов, знамена, значки, клубове, мачове, фирми, фирми, фирми... Моля ви се, напуснете веднага клетката. Време е за обед — ще дойде пазачът, та ще загазим и двама...

„Стършел“ — 20 декември 1940

ПРИ ПЛЪХА

— Вие ли сте плъхът?

— Познахте...

— С какво се занимавате?

— В професионално организиране не съм предвиден, но криво-ляво съществувам...

— Навярно бедствувате?

— Обитавам една канцеларийка.

— Това е крайно недостатъчно!

— Попрескачвам до някое и друго министерство.

— А-ха!

— Навъртам се и в няколко фондове.

— О-хо!

— През ваканциите обикалям и селските хамбари.

— У-ху-у!...

— Аз съм доста подвижен и дискретен...

— !?

— За мене тайната е религия и говоря за пръв и последен път с вас. Правите ми впечатление на добър и... смахнат, а ние имаме голяма нужда от добри хора. Ние сме ужасно преследвани, господине!...

— Ка-а-к? Та нима трябва да ви покровителствуваме?! Вие изпоядохте фондове, бюджети, стопанство, архиви, документи и цели закони; проядохте държавата, строя, морала, институциите...

— Но моля ви се, господине, ако не погризваме оттук-оттам, каквито сте плюшкиновци и бюрократи, ще се затрупате с архиви и боклуци...

— Бесилки за вас, каторга!

— Но моля ви се, аз съм истински плъх — не ме бъркайте с онези хора, които наричате „плъхове“. О, те са ужасни! Те поставят навсякъде капани, цѐлио, котки... Не дават нищичко да гризнем — всичко задържат за себе си... Обесете ги, господине!

„Стършел“ — 27 декември 1940

ПРИ МАЙМУНАТА

— Вие сте маймуната? Няколко въпроса!

— Да, аз съм. Така ме наричат, но така и вие често се наричате един-други...

— Уважаема, да не спорим! Няколко въпроса за читателите.

— А-а-а, значи за читателите? Занимавате се с маймунджульци... Нямате ли по-сериозен начин да си изкарате прехраната?

— Но, уважаема...

— Разбира се, че съм уважаема, но не намирате ли, че вие прекалено много се занимавате с нас? Или смятате, че само за това сме създадени — да се забавлявате с нас и да ни подражавате?

— Странно говорите, госпожо...

— Странно? А какво е така нареченият ваш политико-обществен живот, литературните ви школи и веяния?! Един говори — другите повтарят, един пише — другите преписват, един открадне — всичките крадат...

— Е-е-е, поне не говорете това пред детето...

— Подражавате ни, господине, подражавате ни... Ето вашият, по-право — нашият Дарвин! Не увлече ли се дотам по нас — научно да признае, че е маймуна? Аз ли го накарах?...

— Призна човекът, но да е станал маймуна — не вярвам...

— О, вие всички бихте желали да станете маймуни, но то не е лесна работа и току-така няма да ви се даде опашка, елегантност, ясна представа за битието...

— Но аз дойдох да ми отговорите...

— Ка-а-к! Нима не виждате, че вашето човечество е в пълна криза? Историческа, морална, физическа... Вашето господство мъчно ще можете да задържите на два крака. Капитулация, господине, дегенерация, инфлация, изолация!...

— Маймуна!

„Стършел“ — 3 януари 1941

ПРИ ГЪСКАТА

— Добър ден! Аз съм гъската. Имам един братовчед — той така се беше замислил като вас, че оттогава го нарекоха пуйк...

— Толкова ли е важно това, госпожо!

— Божичко! Всичко, което ще ви кажа, е важно. Ние спасихме Рим, господине. Но историците от глупава ревност и самомнение разпространяват легендата, че сме извършили това несъзнателно, по инстинкт! Ние просто разбрахме, че те не могат да го спасят, и го спасихме ние.

— Тоест, как така?

— Занимавах се с лебеда, пишеха му оди на тоя надут бездарник, който денонощно се навърташе в полите на Леда. Пък тая Леда — всички знаем каква е. Но и тук историците извъртяха работата. Успяха да го вмъкнат в литературата, в операта: Лоенгрин, Лебедово езеро, Лебедова песен. И всичко заради тая Леда. Какъв апотеоз на безнравствеността!...

— ?!

— А за нашите исторически заслуги, господине, даже никакъв паметник досега. Не сме представени и в зоологическата градина! Наредили там тая, оная — птици без значение.

-?!

— Такива едни... прелестни фръцли: по половин година литкат по разни страни с този-онзи, после се връщат да си снесат яйцата... Просто ме е срам, че съм птица... Не ме прекъсвайте, моля ви се!

— Само бих ви помолил да бъдете по-сдържана.

— Е да! За вас сме домашни животни и нищо повече. Но ние вече работим за свободата си. Една моя приятелка получи медал на птицевъдния панаир: две премии и едно поощрение. Скъмността не ми позволява, но... навярно сте чели вече нещо от мен? Нашата организация неуморно работи, движението ни расте: навлизаме в живота, ще го преобразим и ще му дадем нов облик!

— Вие, госпожо, да не сте вдовица или разведена?

— Боже пази-и-и-и! Но нали знаете днешните мъже какви са, та можете да ме смятате за вдовица... Ние сме така пренебрегнати!

— Е-е-е-е-е! И гледат ви, и милват ви, и с царица ви хранят...

— Е да, когато са намислили да ни колят. Пък и това вечно кисело зеле, с което ни гарнират! Без катафалки, без речи, без венци... Sic transit gloria mundi^[1]!... Колко е гениална баба ми — тя изрече тия думи...

„Стършел“ — 10 януари 1941

[1] Sic transit gloria mundi — Така преминава световната слава. ↑

ПРИ СВИНЯТА

— Вие сте нашата родна свиня? Много съм щастлив...

— Аз ощастливявам всички, цялата страна... У някои народи съм символ на щастието.

— Мога ли да зная на какво се дължи това?

— Нравът ми е такъв: дружелюбна съм, общителна и напълно съм се приобщила към хората. Не сте ли забелязали, че понякога почти няма разлика между нас и вас?

— Струва ми се, че страдате от нередовност във вътрешните секреции — много сте напълняла.

— Забраняват ни да спортуваме, господине. Вашите жени са вече друго нещо.

— Моля, моля!... Обичате ли пътешествията, госпожо?

— Да-а-а. И е много приятно. Жалко, че всички от нас, които са отпътували, не са се завърнали...

— Нямате ли застраховки?

— Не, ние сме нормирани, господине.

— Често слушам да се говори за свинцини. Каква връзка има това с вас?

— Никаква, господине — това са си ваши работи.

— Да ми кажете нещо за вашата прочута сланина? Толкова много се говори за нея.

— Странна ми се вижда тая склонност да ни колят и да ни обират сланината, а отгоре на всичко и да спекулират с нея. Едно тъмно петно, което промрачава нашето...

— Съжалявам, госпожо, но в новата икономика всички сме стопански обекти...

— Колко бих желала да ни се гарантира едно мирно, безкръвно съществуване!

— Лека нощ, госпожо. Пазете се от гаранции!

„Стършел“ — 24 януари 1941

ПРИ КАТЪРА

— Моля ви за някои биографични данни.

— Аз съм първият и последният — катърът!

— Баща ви, майка ви?

— Всичко е в мен. Аз съм се осъществил сам. Бащата, жената, децата, родът, расата — това е моето аз.

— Всеки случай за вас се говори много — даже има и вицове...

— Да, аз съм последовател на Ницше — по-право, аз го предхождам.

— Не го познавам, но ви вярвам. Изглеждате ми силна личност. Въобще — заякнал индивид. Обичате ли цветята?

— Плутократски естетизъм, разврат! Витамини има само в бодилите. Всички трябва да ядат бодил! Необходим е един здрав свят!...

— Вие се отнасяте с такава любов към света!

— Той лежи изцяло в моето аз.

— Извинете, вие с какво се занимавате?

— Аз мисля съсредоточено и се изказвам упорито!

— Да ми кажете нещо по животрептущите въпроси?

— Казах: „Яжте бодил!“

„Стършел“ — 21 февруари 1941

ПРИ ВЪЛКА

— Не се крийте от мен, а мене скрийте, ако можете...

— Не се крия от тебе, уважаеми, и добре е сам да се погрижиш за себе си.

— Ах сам, пак сам, вечно сам...

— Нали затова ти е дебел вратът!

— А няма ли да вземете поне обичайното интервю?

— Познаваме те достатъчно от приказката за Червената шапчица. А сега трябва добре да мериш думите си.

— Но няма бихте отминали с безразличие един гладен вълк?

— Нямам купон за тебе.

— Нещастнико, ти никога не си имал истинска представа за действителността...

„Стършел“ — 28 март 1941

ПРИ КОТКАТА

— Добрутро!

— Добрутро!

— Дали ще ви е удобно, госпожо, да ми отговорите на няколко въпроса за нашите читатели?

— Но, господине, вие сте заели всички мази и изби, а аз няма къде една мишка да си уловя! Вече ми е съвсем невъзможно да ви разбера...

— Съжалявам, госпожо, и аз не съм в състояние да ви обясня... Необикновено време! Жена ми — и тя нищо не може да разбере...

— Да не смятате да се установявате тук на постоянно местожителство?

— Съвсем не. Чакаме сирената да свири отбой. Чухте ли я?

— За сирени съм слушала и чела в приказките, но не съм чула досега никаква сирена.

— Да, наистина — те са митологически същества, вълшебни. Те очароват мореплавателите, които се влюбват безпаметно в тях и вършат велики подвизи. Знаете, има цяла литература за тях: истинска поезия...

— Пардон! Във вашето скривалище има ли мишки?

„Стършел“ — 11 април 1941

ПРИ БОМБАТА

— Какво търсиш, бомбо жалка,
в нашата родина малка?

Отговаряй, тук е „Стършел“!

— Аз не зная. Питай Чърчил...

— Знаеш ли, че ти прогони
храбреците на града

в разни безопасни зони?!

— Каква беда, каква беда!

— Зарад теб сме в затъмнение!

На жените и децата

вий дължите обяснение!

— Станаха ли ви яйцата?...

— А знае ли твоят Чърчил

на прозорците, стъклата

каква пакост е извършил?

— Ах, горката аз, горката...

„Стършел“ — 25 април 1941

ЗАЩОТО СЪМ ПОДЕЛИЛ НЕДЪЗИТЕ ВИ...

— Вие често говорите за свободата...

— А за какво друго да говоря? В своя живот човек се движи около две съществени за него неща: свободата и истината. Казано е, че който познае истината, тя го прави свободен. Ние, карикатуристите — наопаки. Чрез хумора и парадокса освобождаваме нещата от логиката им и ставаме свободни. Така някак си попадаме в истината. Само хуморът се докосва до нея. И е най-прекият и кратък път между свободата и истината.

— Става ми почти ясно защо консерваторите във всички времена преследват карикатурата. Нали в цензурата бяха казали: „Карикатурите на Бешков будят размисъл?“

— Аз не зная съображенията на цензурата. Тя е немощна и има основание да се брани, тъй като карикатурата е най-могъщото изкуство. Карикатурата създава една съвършено нова реалност. Ние се любуваме на един портрет, защото прилича на човек, но ние се смеем на карикатурата, защото не тя, а ние приличаме на нея.

— Според вас какви са изискванията към един карикатурист?

— Карикатуристът трябва да бъде много мъдър, защото разбива и разлага материалните и веществени форми на живота, без да засегне неговата духовна и нравствена същност. Мъдростта му е необходима още, за да не се обезсърдчи от промяната на веществените форми, а да се утеши с истините, които утвърждава, със свободата, която осъществява. В световната литература са известни малко имена на хумористи. Те се броят на пръсти: Шекспир, Сервантес, Молиер, Гогол, Марк Твен, Дикенс. А от художниците: Леонардо, Гойя, Домие, Хогард. Лично за себе си ценя хората, които обичат хумора и си служат с него. Българинът притежава много хумор, макар и малко грубоват. Образите на Кума Лиса, на Кумчо Вълчо, на Хитър Петър — са все победи на присмеха и остроумието. Изобщо, когато един народ не е създал хумор, той не е подсигурил правото си на съществуване...

— А какво ще ми кажете за политическата карикатура?

— Всяка карикатура е политическа. Само на слабите карикатуристи, на глупавите хора и на лошите политици липсва политика. На човека цялата му будна деятелност е политическа. Включвам дори и съня, тъй като мнозина се преструват на заспали... На нас са ни внушавали, че политиката е лъжа, безчестие, корист, измама. Такава са я направили лъжците, безчестниците, крадците и измамниците, за да я имат в ръцете си само те. Така някои плюят в лицата ти, за да се откажеш от храната в тяхна полза.

— В карикатурите често си служите с Марс и ангелчето на мира. Как съчетавате тези два образа?

— С ангелчето си служа в ония случаи, когато не разчитам на хорските добри намерения. Ангелчето ли? Хм... Свалям го между хората, за да види какво тегло теглим тука...

— Вие сте войнстващ карикатурист.

— Много естествено. Карикатурата е най-благородната, най-почтената война и смятам, че няма нужда от друга война.

— Когато се шегувате и изнасяте недъзите на хората, като ги осмивате, разобличавате и бичувате, не ви ли смущава мисълта, че може да си навлечете омраза и ненавист?

— Обратното: смятам, че хората, които карикатурия, ще ме заобичат поне толкова, колкото и аз тях. Това е доброто, което можем взаимно да си направим. Ако не беше така, не бих рисувал. Бих се пазил, както истински добрите хора се пазят умишлено да правят зло. Но колкото и да съм убеден в правотата на това, което казвам, все пак ние, карикатуристите, както всички добротворци, не знаем докъде достига благодарността на хората...

— Вашите карикатури не обезверяват, а обнадеждават. И в най-безпощадните като че ли открехват вратичка към доброто.

— И това е напълно естествено. Дори когато сяда да отрече, да осъди, да осмее — колкото и жестоки да му са намеренията, — карикатуристът неволно отстъпва от тези намерения. Защото се поставя в пълно разположение на творческия процес, на творческите изисквания. И в най-лошия случай той идва до положението на един добър съд, в който са взети пред вид всички оневиняващи обстоятелства.

— Значи, сте нещо като съдия?

— О, ако бях такъв, щях да умра от страх. Но карикатурата е добра от съда — тя се издига над съда и се превръща в изкуство. Тя, като не се отказва от фактите по делото, не може по никакъв начин да се освободи и от любовта, която лежи в основата на всяка творческа проява. За да облекчи участието на съдения, от милост и състрадание, карикатурата угрозява себе си. Кой съдия прави това?... Или както е казано: „Иронията е оная проява, без която щяхме да презираме света.“ Хумористът, който не може да види смешната страна на човека, пък бил той и най-могъщият на света, не е добър хуморист. Но той и не може да осмее нещо, ако не го открие в себе си и сам не влезе в смешната му форма — ако не направи сам себе си смешен. Както шутът с богатия си ум: без смешния си вид не би могъл да осмива. Без това жертвено самоогрозяване, колкото и да е справедлива, карикатурата е грозна, зла и неприятна. Тя се превръща в пасквил, в клевета. Как Чарли Чаплин можеше да отрече Хитлер, ако не беше направил себе си по-смешен от него?... Не можеш да оздравееш от една шарка, ако не се инжектираш с бацилите ѝ...

— Хората помнят вашите карикатури.

— Злите — от злопаметство, добрите — поради това, че съм поделил недъзите им.

март 1955

ПЪТЯТ Е ОЧЕРТАН

По повод художествената изложба на теми из селото и селското стопанство, редакцията на в. „Земеделско знаме“ зададе няколко въпроса на ИЛИЯ БЕШКОВ — като председател на журито.

— *Какво бихте могли да ни кажете за работата на журито по тази изложба?*

— Ние, членовете на журито, се съобразихме със задачите и целите на тази изложба. Трябваше да се справим с много трудни проблеми, които при други изложби не са били налице. Защото тази изложба е предимно тематична. Но и за да бъде тя художествено убедителна, трябваше да отговори и на известни художествени изисквания. Така ние бяхме изправени и пред изискванията на художниците, и пред изискванията на специалистите от Министерството на земеделието, и пред нашата съвест. Задоволихме всички. Не беше възможно по-добро разрешение при този кратък срок, при този материал — недостатъчно познат на художниците. Благодарение на членовете на журито, на тяхната компетентност и безпристрастие предложените творби бяха внимателно прегледани и преценени: две трети от тях — отхвърлени и оставено най-ценното.

Ние благодарим за тая жертвеност на колегите-художници; тя би могла да бъде пример за мнозина. Интимните преживявания на художника, които са негово право, сме ги ограничили — ние се опитахме да му внушим, че като гражданин трябва да обслужи своята родина, да вникне повече в новия живот, отколкото в своя интимен свят. Това е от полза за самия него и ще му помогне да се добере до жизнената правда. Всички печелим от тази изложба: художниците — за това, което казах; Министерството на земеделието — че в изпълнение на своята задача получи възможната най-добра подкрепа от художниците; ние — журито — макар и много трудно, спечелихме нов и ценен опит на журиране.

— *Как премина самото журиране на картините?*

— За първи път при журирането присъствуваха и самите автори, предложили свои произведения на изложбата. Повечето от тях

възприеха положително направената им критика — малцина бяха тези, които не разбраха добре желанието ни да им помогнем. Художникът трябва да брани изкуството като свое дело, но не да брани своето дело като изкуство!

— *Какво ще кажете за отделните жанрове, застъпени в изложбата?*

— Живописта, поради своето естество, е малко по-инертна, неподвижна, по-малко способна да догонва ритъма на новия социалистически бит, докато графиката е по-жива и с по-големи възможности. Пътят на нашето изкуство е очертан. Той трябва да мине през селското стопанство, през заводите, изобщо през производството. И в живописта, и в скулптурата, и в графиката проличава, че се върви по този път. На талантливите художници ние оценихме скиците и етюдите наравно с добрите готови работи. Щом една работа е започната добре, щом имаме добра скица, от нея ще излезе добра творба — те са почти равностойни. В изложбата има и натюрморти, пейзажи, цветя, които говорят за любовта на художника и привързаността му към българското село и родната земя. Те действуват жизнерадостно и ободрително.

декември 1955

ЧЕРНО НА БЯЛО

— Защо избрахте графиката?

— Аз смятам, че със своите изразни средства графиката е най-близо до човека. Народът не вижда живописно. Той не е много запознат с багрите и закона на багрените съчетания. Затова и предпочита „черно на бяло“. С този израз той е изразил усета си за простота, истина и своя инстинкт за предпазване от украсената имитация.

— А как ще обясните влечението си към смешното и парливото в живота?

— Сигурно нещо у мене не е в ред. Всички смятат, че присмехът е отрицание, а аз правя тъкмо това — смея се над света... Не! — това е любов. Та нали и майките се смеят на децата си, за да допълнят своята любов към тях? Без хумор не може — хуморът е най-изчистената проява на любов!

— А за парливите въпроси?

— Парливите въпроси са парливи, докато се появи смехът. Ако парливите въпроси попаднат върху мушката на хумора — те престават да са парливи. Хуморът е всеопроцаващ. Той е най-леката санкция. Затова, който избягва присмеха, си докарва нещо много по-опасно. Да се смееш на другите е право. Това право обаче може да има само оня, който има кураж да се смее и над себе си!

— Защо и за кого рисувате?

— Рисувам за приятелите си, а това са всички предполагаеми свестни хора по света. Приятелят е една надежда, без която не може да се живее. А защо рисувам, а не правя — да речем — нещо друго? Интересен въпрос. Сигурно никой няма да повярва, но аз умея много работи — само да рисувам не умея. Може би тъкмо затуй се хванах за рисуването. Противоречие ли? Нищо подобно: човек сам си избира най-тежкото наказание. Лично аз не познавам по-трудно нещо от рисуването. Та нали от народа е казано: „Будала, та му лесно!“ Това е една вярна и жестока шега.

— Страдали ли сте от професията си и от своя открит характер?

— В миналото — да. И доста сериозно. Но аз за цял живот съм осъден да нямам друго страдание, освен рисуването и... болестите, което е едно и също.

— Какво най-обичате в живота?

— Младостта и... да ме интервюират.

— А кое ви е най-неприятно?

— Да срещна на пътя си друг старец като мен.

— Какво мислите за бъдещето?

— Бъдеще? За мене тая дума има смисъл само ако се отнася до залез слънце. Утре — това вече е бъдеще за младите.

— Има ли според вас хора, които да ви следват, да се учат от вас?

— За нещастие има и такива. И понеже те рисуват като мен, понякога мисля, че няма вече за какво да рисувам. Но този, който подражава, не е виновен. Виновен е този, комуто подражават. Да те подражават, значи да си във възможностите на имитаторството, а това значи — да си слаб художник. Казвам го за оправдание на подражателите. Иначе — ако се подражава на истински големите майстори — светът да се е предвижил много напред.

— Казахте, че бъдещето е на младите. Но и вие не сте още никак стар; вашите приятели чакат от вас още много. А какво вие бихте поискали от тях?

— Нищо. Виж, ако можеха да ми дадат едно сърце-мотор...

юни 1956

ВЪРХУ ГРЕБЕНА НА ВЪЛНАТА

— Винаги съм бил на страната на хумора. Невъзможно ми е да правя компромис между него и приятелството. Една карикатура прилича на съдебен процес: в нея има веществени доказателства, обвинение. Има и присъда. Само че това е процес при най-широка публичност, а не при закрити врата.

— Значи от тия позиции вие не пощадихте убийците на Стамболийски, окървавените по времето на Цанков, както...

— Както не пощадих и себе си. Пък и те не се шегуваха. Така се случи, че и аз бях между ония, които платиха разноската по Априлските събития през 1925 година.

— Как, но вие...

— Разбира се, истинският повод бяха моите карикатури, но формално мен ме обвиниха, че съм хвърлил бомба в катедралата... Сега това изглежда смешно, но тогава бе страшно.

— И въпреки това продължихте в „Пладне“, който беше опозиционен вестник?

— Не само там. В ония години одързостените властници непрекъснато спираха прогресивните издания, а ние непрекъснато ги подновявахме под други имена. Излиза някой вестник — ден до пладне. И аз — обезателно там.

— По това време създадохте серията „Испанска хроника“.

— Събитията в Испания много ме вълнуваха, защото бяхме видели вече рогата на фашизма у нас. Лицемерната „ненамеса“, грубата поддръжка на Франко — всичко това лично ме засягаше и аз рисувах тайно и наяве. Когато има възможност, карикатуристът не може да се удържи, да изтърпи. Разбира се, теми намирах не само във външнополитическите събития, но и в нашите български работи — в моралната грозота изобщо.

— От 6 декември 1940 година до 30 април 1941 година излязоха 22 броя на вестник „Стършел“, който вие сте редактирал. А после?

— След 1941 година просто нямаше къде да публикувам карикатурите си, освен в „Мир“. Никога не съм мислил да сътруднича

на вестник „Мир“, макар че народняците се стараеха да прокарат в него русофилство. Но Девети септември ме завари там...

— През последните 12 години в „Земеделско знаме“, „Народна младеж“, „Отечествен фронт“, „Български войн“ и другаде са се появили над 600 ваши карикатури. Броят на създадените през периода 1922 — 1944 година е още по-голям, а през 1938 година е издаден и единственият ви албум само с рисунки. Не е ли време...

— Да се издаде сборник с карикатури ли? Много оригинали и публикации са изчезнали. Издателство „Български художник“ вероятно идната година ще пусне това, което е намерено и подбрано.

— Вие завеждате катедрата по графика в Художествената академия. Какво мислите за подрастващите художници, какво ще им пожелаете?

— Те са мои ученици и бих желал всички да постигнат големи успехи. Но нека помнят, че в изкуството е нужен преди всичко творчески кураж, нужен е трепетът на чайката, която е будна дори когато спи върху гребена на вълната. Грешат ония, които си мислят, че ще бъдат избутани от течението. Раждането на художника няма нищо общо с работата на колбасаря, който от едната страна тъпче, а от другата страна излизат суджуци...

— Довиждане, другарю Бешков!

— Довиждане и гледайте да не натъжите вашите млади читатели.

Разсмейте ги някак...

Разговорът е воден в редакцията на в. „Народна младеж“

август 1956

МЪНИЧКОТО УСЛОВИЕ: ДА НЕ ГУБИМ ЧУВСТВОТО ЗА СРАМ

— *Какво бихте казали на нашите читатели за вашите ученически години?*

— Бях ученик в Долни Дъбник, а после в — Плевенската гимназия. Всяка възраст си има по една „съкровена“ тайна, която никой никога не изрича, но пък за всичко извън нея човек е безкрайно словоохотлив и снизходителен към себе си...

Бях умно момче, та с леснина и удоволствие вършех всякакви глупости. Минавах за силен ученик. Всичко в учебниците бе чуждо за селското ми сърце, но аз го научавах от селски срам и селска гордост пред чуждия град. Ученическата фуражка, вместо калпачето, беше най-големият враг, който носех на главата си. Към тая фуражка се насочваха всички власти: стражари, караули, пазители на реда. Не можех да я хвърля, та бягах заедно с нея през сокаци, мостове и градини. Много страдания ми е причинила моята фуражка с пружинка и бяло гербче!... Не помня как се разделих с нея, но трябваше не сега, а тогава да пороня сълзи за нея. Нея ние сваляхме за поздрав пред всеки...

— *Какво би трябвало да знаят младите карикатуристи?*

— Карикатуристът трябва да почита другите и да се надсмива на себе си — да бъде весел с всички, а да плаче насаме.

Мисля, че не е излишно да умее добре да пее, да свири и играе. Такава ще му бъде рисунката. Той трябва да има дар, за да не завижда на другите. Злият не бива да се захваща е тоя опасен занаят, както на злонравия не бива да се дава нож.

Карикатурата е съблазнителна за всички хора, особено за младите. Обичат в нея шегата, присмеха и графичното своеволие. Но за художника-карикатурист тя е изключително сериозен и труден проблем. Начинаещ карикатурист няма. Ако има дар, ще създаде хумор и смях за хората, ако няма — сам ще стане смешен.

— *Как се насочихте към карикатурата?*

— Още от малък, на село, та и досега ме е вълнувал въпросът: кое на какво прилича. Аз открих, че кучето и кравите на дядо Петкови някак приличат на дядо Петко. С някои прасета съм разговарял, както със стопаните им. В лицето на много хора съм виждал познати животни. Това е една чудна истина — забавна и весела, а понякога — тъжна и неприятна.

Често пъти хората заприличват повече на нещо друго, отколкото на себе си. Наистина на какво приличаме ние в нашия живот — така роднински вплетен в живота на всички твари? Проблемът за приликата е наш проблем — на художниците. Щом човек престане да прилича само на себе си, явява се и неприличието. С тези проблеми се занимава хуморът. Интересно е, че само човекът може да изостави себе си и да заприлича на друг. Другите животни съхраняват своя образ и същност. „Човекът не е нито свиня, нито ангел — той е по-долу от свинята и по-горе от ангела“ — е казал Паскал. От тук произхождат всички конфликти и различия. И затова карикатурата, хуморът, са социална, а не интимна проява. Всички автори, които си служат с хумора, са неизбежно социални автори. Карикатуристът е наказан повече от останалите хора с дар да вижда „приличното и неприличното“. Дали ще създаде от това виждане хумор и изкуство, или сам ще стане смешен и неприличен — това ще покаже талантът му, общественото му задължение и любовта му към тоя опасен занаят.

— *Кои герои от литературата са ви въздействували най-силно?*

— Особено ме вълнуват трима герои: чистият Том Сойер, трогателният Дон Кихот и мъчителният Бай Ганю. Но автор, когото обичам и който ме обича — е Майн Рид. Сам той е герой в книгите си и е верен приятел на всички човеци по земята. Рид не убива нито един свой герой, преди да се допита до всички деца в света. Каква висока нравственост!

— *Вие имахте забележителна карикатура за Дон Кихот.*

— Аз имах забележителното щастие да се родя годен за вникване в дълбоката същина на Дон Кихот...

— *Защо наричате Бай Ганю мъчителен?*

— Не зная защо смятат „Бай Ганю“ за весела книга — тя е много трагична. За съвременното напреднало съзнание на българския народ Бай Ганю действително е един мъчителен, тежък образ. Ние сме излезли от неговото време, напреднали сме доста и сега носим само

срама на това време. Разбира се, този герой е добре облечен в хумора на Алеко, но това облекло не може да скрие голотата му. Защото от него не лъха ни радост, ни надежда за някакво спасение. Наистина Бай Ганю разбра повече от всички укура, който му бе направен от Алеко, и уби Алеко. В това се състои неговото злонравие и жестокост. Няма в нашата литература друг пример на такъв двубой между автор и герой.

Ние дълго се заблуждавахме с тази книга, докато най-после проумяхме злината на Бай Ганю и се освободихме от него. Струва ми се, че така стана тази еволюция. Значи тази книга извърши своето добро дело за българския народ.

Ние сами не знаем дали наистина Бай Ганю е изгонен от душата на българина или е приел други форми. Но за оправянето на един велик народ виждате какви жертви се дават — автори като Алеко!

Ако Алеко знаеше кой е Бай Ганю, той би се предпазил от него, но мисля, че не му е било ясно. Това е един скрит враг дълбоко в душата на самия Алеко. Той го носи в себе си. До Чикаго и назад ходи Алеко, а не Бай Ганю. Рождението на Бай Ганю е едно очищение на самия Алеко, което прерасна в жертва. Алеко, като се освободи от Бай Ганю, освободи и нас от него.

Алеко е фейлетонист, който се изповядва. Той не изгражда герои, а сам е герой. Бай Ганю е фейлетонна изповед.

Иван Вазов може да създаде един герой, да създаде втори и да го наблюдава от страни. Алеко не постъпва така. Затова аз наричам Бай Ганю мъчителен. Той излезе от страниците на книгата и уби Алеко...

— Какви са главните условия за правилното формиране на младия творец?

— О, не зная кои са главните условия, но зная едно по-мъничко условие: да има чувство на срам и да не го губи никога!

1957

Разговорът е воден в сп. „Родна реч“.

АКО НЕ ВЪЗЛЮБИМ

— Роден съм в Долни Дъбник. Много ми се нека да похваля родното си село, но дъбничани няма да повярват. Голямо село. Понякога ми се струва, че то е нещо велико, единствено във вселената. Това са измамни трепети на сърцето... Родителите ми, братята и сестрите ми са там, но погребани. А в сънищата ми всичко е така, както е било преди 45 години... Мнозина се разплакват от въпроси като вашия, но това обикновено са стари хора, с разстроени нерви. Все пак детинството е единственият източник на светлина и умиление, които ние не можем да потулим с цялата мрачина в живота си.

— Защо и как започнахте да рисувате?

— Не зная, не помня. Може би случайно, ако изобщо тая дума значи нещо.

— Защо чрез карикатурата изразявате своите отношения към събитията и хората?

— Пак за тая проклета карикатура! Милвал ли ви е някой с нечисти ръце или пък да ви е бил по лицето някой усмихнат? Подобно необичайно, но съществуващо явление е карикатурата. Тя се явява там, където се е зародило омерзяване у човека и между хората. И ние, българите, не сме от най-здравите морални люде, нито от най-чистите по сърце. Скептици и присмехулници — ние никому не доверяваме, а вярваме понякога само за да видим „какво ще стане“. С присмеха и хумора, както с клюката и клеветата, най-леко и бързо се набъркваме в живота на хората. Оттук и общественият характер на карикатурата, и популярността ѝ. Нечестиво деяние е тя и за едно нечестиво общество не е лесно да я приеме. Тя е като нож, опрян в гърлото на противника. Облечена в средствата на изкуството, тя добива силата на разложения атом. Тя е именно разлагане на нравствения атом, при което се освобождават могъщи истини и... лъжи. Тя често е забранявана и не зная дали сега не е в дневния ред на Съвета за сигурност, наред с атомната бомба...

— Какви цели поставяте на карикатурата? Смятате ли, че тя съществува у нас в този вид, както я разбирате вие?

— Никакви цели. Карикатуристът е като ловджийско куче. Попаднал на следите на смешното, грозното и печалното, той изразходва всичките си сили, дори живота си, за да го улови. Самият той не се храни с жертвата си — той е само задъхан, доволен и изцапан от нея. През останалото време, в забранения ловен сезон, той е на синджир — лежи кротко и скимти на сън. Всъщност карикатуристът има пълно съзнание за света и за себе си, но дарът му лежи изцяло в неговия инстинкт — в творческото му предразположение; а силата му — в неговото честно и храбро сърце. Той е търсач на опасни истини. Такава една порода, неудобна ни за земята, ни за небето...

— Когато рисувате карикатури, от омраза към вашите герои ли ги изобразявате или пък от любов към идеята, която искате да прокарате?

— Идеята, всичко е идеята за карикатуриста — неговата собствена идея за света, за нестихващите противоречия в него. Карикатуристът не може да изобрази един свой любимец, без да го отрече и осмее, както и врага си — ако не го възлюби. Той не е напълно свободен нито в любовта си, нито в омразата си.

— Цензурата през фашистко време забраняваше ли вашите карикатури?

— Цензурата пазеше себе си и властта от карикатурите ми, а аз пазех здравето и живота си от властта. Но стана така, че и тя, и аз не можахме да се опазим... Все пак смятам, че от карикатурата има право да се пази всеки, който не е способен да се възхищава от нея. Да не можеш да понасяш карикатурата е все едно да не можеш да изтърпиш жена си.

— Какви задачи поставяте на изкуството?

— Изкуството е могъщо и може да понесе всички и всякакви задачи. Но има и изкуство, което не може да носи дори подписа на автора си.

— Каква задача има карикатурата според вас? Да поучава или да бичува?

— Това зависи от манталитета и характера на дадено общество. У нас казват: "Ще го науча аз него..." Това значи, че тоя ще бие другия. Така и карикатурата у нас бичува и осакатява с „благородното“ вдъхновение да поучи някого. За нас е по-лесно да си нанесем по няколко удара, отколкото да понасилим ума си, за да се разберем...

— Може ли да се твори по поръчка?

— Поръчката си получавам на всяка крачка от живота и събитията, а за дадени поръчки, ако са съобразени с моите идеи и творчески изисквания, могат да ме вдъхновят. Те са вече мои!

— Как са създадени вашите карикатури? По ваше желание или по поръчка на редакциите?

— Работя по свое желание и то ако има какво да кажа на хората.

— Какво според вас е отношението между свобода и изкуство?

— Свобода има само в изкуството, а в живота — само ограничения. Погрешно и парадоксално е да гоним пълната свобода в живота, където сме роби сами по себе си, а да се ограничаваме в изкуството, където единствено сме свободни. Мъдрият човек съзнава ограниченията на живота и свободата на духа: приема едното и брани другото. Хората обикновено пеят за свобода, но малцина пеят като свободни.

— Може ли, господин Бешков, даровитият човек да има особени успехи без труд?

— Дарбата е нищо друго, освен склонност и предразположение към труд.

— Какво е дало селото за нашата култура?

— Най-великият пример на безкористен труд.

— Какво е вашето отношение към нашата селска поезия и към нейните представители?

— За съжаление, селската ни поезия, с изключение на народната песен, не е достигнала още красотата и добродетелите на селския ни бит. За мене е още неясно дали трябва да има „селска поезия“. Защото селският човек без друго е баща и съдържание на българското творчество.

— Смятате ли, че чрез изкуството си един творец може да помогне на науката в своята родина?

— Аз не зная въобще кое, освен изкуството, може да помогне на една родина. Платон, Фидий и Омир още помагат и спасяват Гърция. За твореца няма давност.

— Ние имаме много нови художници. Какво очаквате от тях за разцвета на нашата живопис?

— Ще имат безспорно и благотворно влияние, ако те самите се поставят под влиянието на живописиста и на изкуството изобщо.

— Вие сте професор в Художествената академия. Как протича там животът?

— В Художествената академия постъпва способна, свободна и възторжена младеж. От две години съм професор в Академията, но мога да кажа, че животът там е интензивен, радостен и с удоволствие му отдавам всичкото си време. Срещу познанията и поуките, които давам на студентите, аз черпя от тях бодрост и вяра!

Да, да! Надеждите са огромни — дори за един карикатурист!

НИЕ ПОДГОТВИХМЕ ВАШЕТО ИДВАНЕ

— *Къде, кога и как се списваше вашият „Стършел“?*

— Нашата редакция имаше улица, но нямаше номер. Чантата си редакторът разтваряше на тротоара. Заседавахме на крак, подреждахме международното положение и единият от двамата отнасяше чантата отсреща — в цензурата.

— *А защо избрахте точно четиридесет и първа година да правите вестник?*

— Как защо? Германците вече се разхождаха по нашите улици! Аз и Савата, който беше завършил вече Поповската гимназия, се заехме с тая работа, но не можахме да намерим трети човек и... работата се запече.

— *Защо нарекохте вашия вестник „Стършел“? Не знаехте ли, че и след вас ще има „Стършел“?*

— Узнахме и затова прекратихме излизането на нашия „Стършел“. Ние подготвихме идването на вашия и той дойде. Но, както се казва в такива случаи, малцина признаха, че е така...

Всъщност народът се интересува от нашите шеги много повече, отколкото ние предполагахме. Той сам, в своите страдания, е омъдрил и изградил здрав, истински хумор, с който е побеждавал враговете си, лекувал е раните си и се е опазил.

Българинът и хуморът са неделими. И на най-сериозните ни автори, ако им махнеш хумора...

— *А какво ще ни кажете за себе си?*

— Аз цял живот се мъчих да стана сериозен човек, а си останах... карикатурист. Не можеш да се откъснеш от народа си.

Разговорът е воден в „Стършел“

ОТ СВОБОДАТА ДО ДОН КИХОТ И ОПАШКАТА НА КРАВАТА

Върху масата на Бешков видях неотдавна излезлите от печат „Сонети“ на Шекспир.

— Радвам се, че ги четете. Смятам, че са преведени добре.

— Прекрасни са. Изглежда, добре са преведени, но езикът не е достатъчен за Шекспир.

— Някои не биха се съгласили с вас. Те твърдят, че българският език е много богат.

— Българският език е действително богат, действен, голям, но за Шекспир — не е. Българският език е богат за деловите хора, богат е за религиозни изповедания, тъй като по дух е близък на Византия и на християнската култура — особено старобългарският език, който е синтетичен език. Но за Шекспир, за неговото земно разточителство, не е богат. Та нашият език не е любовен!...

— А Яворов?

— Яворовите произведения са изстъпление. Но любовта, както трябва да бъде отразена в поезията, ние я нямаме. Ние сме свити. Турците имат повече думи за любовта, макар и една любов малко коремна. В сонетите има такива обрати на мисълта — в тях любовта взема такива височини и после се снишава... За такива обрати на мисълта англичаните са по-горе от нас.

— Макар че минават за студени хора...

— Да. Светлината — и тя не топли, но има много голяма скорост...

— Преводачът на сонетите сега работи върху баладите на шотландския поет Робърт Бърнс.

— Не го познавам. Оставам си неграмотен в това отношение, както всички наши художници. Художникът не е поет. Той е много веществен. Нашите художници не познават словото и не си служат с него, понеже си служат с конкретни образи. А то е дяволска работа. Изобразителното изкуство винаги е било оспорвано, изрично е било забранявано именно от словото — ако се вземат религиозните

движения като слово, като логос. Еврейската религия изрично го е забранявала. Забранява го и до днес. Мюсюлманската — също. Смятат го за магьосничество. Иконоборството също е едно преследване на изобразителното изкуство. Протестантите и до днес са против него. Доколкото са религиозни, те са против изображението, но в частния си живот приемат картината като граждани на една цивилизация. В „Стария завет“ имаме голямото разточителство на Давид, на Соломон, но нито една рисунка. Така че, ако съвременните художници владеят словото и някои си служат с него, не трябва да го транспонират в образи. Художникът мисли повече с представи.

— Как посрещате появяването на новия вестник „Народна култура“?

— Аз съм малко скептик като карикатурист. Като чух, че излиза нов вестник, и като зная какви сили имаме, помислих, че едни и същи хора може би ще участвуват в него...

— Чест ще бъде за нашия вестник да публикува редовно ваши карикатури.

— Не зная... Видях статията на Атанас Божков за импресионизма.

— Която е написана твърде общо. Няма нищо за влиянието на импресионизма у нас.

— Той идва често у дома, пише един мой предговор. Много е млад още. Той може да пише във вестник, понеже силно се впечатлява, девствен е в мислите си, а изкуството винаги може да понесе една девственост, стига да не е съвсем наивна. Той е емоционален, пали се, но не познава опасните неща в изкуството.

— А именно?

— Не му познава дяволската страна. Той е диалектик по убеждение, но като е едносложен — не е диалектичен... Повече е склонен да словослави, да харесва възторжено. Може да отрече със същата леснина, както и да възхвали, но не може да направи и едното, и другото, което е всъщност изкуството. Това прави Шекспир. Единствено той го прави вдъхновено, безмилостно, могъщо и жертвено същевременно. Нямаме ние тази мяра. Ние псуваме ожесточено или хвалим до втръсване. Нямаме мезюр. Както казва Александър Дюма — той, Шекспир, е направил най-много след бога. Само това се е задоволил да каже...

— Какво бихте казали за вашето творчество? Какво ви накара да станете карикатурист?

— Тези, така наречени обикновени въпроси, най-много затрудняват човека. То е все едно да попиташ някого: „Кога започнахте да дишате, имате ли съзнание за това?“

Аз не съм убеден, че съм карикатурист. И сега не зная дали съм карикатурист. Пък и не знам какво значи да си карикатурист. От всичките думи в езика тази дума не значи нищо. Нито се знае откъде произлиза, нито има производни. Някои смятат, че произлиза от характер. Веднъж през фашистко време ми бяха дали пропуск в Народното събрание и в него ме бяха вписали по занятие „колакутарис“ — имаше шест грешки в думата. Аз не му се разсърдих на този началник, който го беше издал — той беше интелигентен човек. Но никой не ме спря да ми каже: „Чакай, тук не е определено точно какъв си ти. Тук има грешка.“ После, като застарях, видях, че животът не е само шега.

Много ми е неприятно, например в Академията, когато се заговори за изкуство, за творби на наши студенти и някои „майстори“ кажат: „Това вече е карикатура, не е никакво изкуство.“ Аз седя, слушам и кимам утвърдително. Така е! За да преценим истинското изкуство, противопоставяме го на понятието „карикатура“. Така че самите художници смятат тази проява на изкуството за много долна. А иначе си живеем заедно, получаваме заплатите заедно и дори се опитваме да се уважаваме... Става много неудобно. Ако човек не е малко по-интелигентен, би се отказал да носи това прозвище. Като имам пред вид всичките си грехове и недостатъци, смирено понасям и тоя упрек. Така дори не намирам основание да се оплача против тия художници, които имат моите недостатъци като човеци и като професионалисти, но не съзнават, че са толкова озлочестени като мен. Наистина — не е хубаво да живея цял живот с мисълта, че съм художник и творец на ценности. С такова самочувствие може да живее например патриархът или такива като него. Затова никога не съм се наричал художник, а журналист...

— Откога се смятате за журналист?

— От 1927 година, откакто съм член на дружеството на столичните журналисти. Бях стипендиант една година като художник, но на куфара ми стоеше надпис „журналист“; в „карт д’идантите“ — също журналист. Никъде не съм се показвал като художник. И затова не участвувам в изложби. В книга — да. Във вестник — да, но на стена — не! Като ми кажат, че в някоя къща има нещо мое, не стъпвам там.

— През 1954 година на ул. „Раковски“ имаше една изложба и там гледах ваши работи.

— Вярно, че имаше фотоснимки на мои карикатури. Оригинали не съм давал. Аз не отидох да я видя. Мен ме е срам от тези неща.

БАЦИЛИТЕ И КАРИКАТУРАТА

— Какво може да се направи за развитието на българската карикатура?

— Но тя се развива. И според мен добре се развива. Тя не трябва обаче да се развива в повече, защото има опасност да се превърне в язва. Тя трябва да се развива толкова, колкото е нужно и естествено. Карикатурата се развива съобразно бацилите, които нападат даден обществен организъм и защитните сили на този организъм.

— Доколкото позволява да бъде критикуван...

— Да — доколкото позволява. Има хора, които не позволяват да бъдат съветвани и осмивани. Те се смятат за безпогрешни. Някои казват, както сега, че самокритиката е достатъчна. А карикатурата е критика, не — самокритика. Тя осмива. Има хора, които по много причини са твърдо убедени, че тяхното заболяване е изключение, или ако се появи такова, то само по себе си е здраве, разноската на което — между нас казано — я плащат другите. Всеки болен досажда на околните. Карикатурата е изцяло обществена проява. Тя живее само в обществото. Тя не може да бъде премахната от обществото. Тя или мълчи и си трае, или пък взема такива форми и вид, каквито ѝ се определят. А карикатуристът няма защо да съжالياва за това, тъй като карикатурата не е много здравословна и за самия него.

— В какво се изразява?

— В това, че той трябва да борави с много неприлични неща; сам се огорчава и огрешава с чужди престъпления. Не е удоволствие да се прави карикатура. То значи съзнателно да вземеш чужди грехове на свой гръб. Все едно да имате един приятел, който всеки ден ви

посвещава в своите лични извращения и грехове. Това ви натъжава, нали?

— Да, разбирам. Но нали задачата на карикатуриста с да се бори против тези грехове?

— Да се бори, да. Но един карикатурист не може да изживее удоволствието на един художник, който съзерцава. Той трябва да търси винаги отрицанието на нещата и сам да страда от това. Тук карикатурата е жертвена. Ако един карикатурист започне да изживява удоволствие от осмиването на хората, той става вече пакостен, става клюкар. У нас има такава опасност — настъпила е и е вече ярко изразена. Карикатуристите ни изживяват някакво удоволствие. Затова, когато осъжда някого или го осмива, карикатуристът трябва да вложи вътре и съжалението, и драмата, за да има преживелица. Трябва да се заплащат нещата. Един открит недостатък трябва да се изкупи първо от карикатуриста — тогава има полза. Защото посоченият недостатък, ако не го изкупи някой, той не може да изчезне. Той не може да отиде у свинете или у говедата. Той трябва да бъде съпреживян от карикатуриста. Тук вече карикатурата преминава от присмеха в преживелицата, в драмата, в скръбта и тогава тя се задържа в съзнанието на хората като художествено произведение, а не като клюка. Какъвто и да ти е врагът, ти нямаш право да му отрежеш главата, без да пророниш за него една сълза. А малко рядко ще срещнете убийци, които първи да оплакват жертвите си.

— И все пак, как избрахте този вид творчество?

— Безкрайните неуредици — и политически, и морални — в нашия живот. И моите лични. Но кой знае: може би съчувствието и състраданието към другите ме насочи нататък... Не можеш да напишеш например хумористично писмо. Никой не се обяснява в любов по хумористичен начин, защото с това ще оскърби и любимата, и себе си. Карикатурата се проявява там, където има място за хумор. В любовта няма хумор.

— Ако не се лъжа, почнали сте още през Априлските събития, или малко по-рано?

— Да, по-рано — в 1921 — 1922 година. Беше по земеделско време. Тогава бях тук, в София, студент. Аз критикувах самия режим, макар че бях земеделец. Той като власт — както всяка власт — правеше и неща, които не са приятни на управляваните. Аз ги

критикувах. Да не си правим никакви илюзии: така е винаги! Аз критикувах самата власт, а те ми казваха: „Какво правиш? Ти си наш човек!“ Какво значи „наш човек“? Аз правех карикатури, които бяха против неуредиците и нито на ум не ми е идвало, че съм престанал да бъда земеделец. И се оказа действително, че съм бил по-добър земеделец от някои други. Пряката задача на карикатурата е да прецени и осъди една проява. Обаче това, което е по-ценно у нея, е, че тя, присъждайки, е принудена да проучи добре събитието и характера на това събитие. Именно в този втори пункт тя става изкуство. Личността, събитието, характерът, типът, обществото я правят изкуство. Тогава тя характеризира, конкретно типизира обществено съществуващите образи. И без това карикатурата продължава да изпълнява своята обществена функция, но тя не може да прерасне в изкуство.

— А защо опитите на някои художници да направят карикатурата изкуство са така плахи?

— Те ще бъдат плахи, ако има опасност, която да създава уплаха... Но дали такава уплаха има, дали някой застрашава, или карикатуристите сами се плашат като деца от Баба Меца — не зная. Има действително заплашени хора, а има и уплашени хора. Изплашен е тъкмо този, който заплашва!...

ТОВА БЕШЕ ЕДНА ТОТАЛНА ЛУДОСТ

— Моля ви, разкажете за някои срещи с културни дейци, привърженици на нелегалния Отечествен фронт през периода 1942 — 1944 година.

— Възможно е да е имало такива срещи, но никой не ме е уведомявал предварително за характера на тези срещи. Бил съм някъде неофициално, не мога да си спомня точно. Усещал съм, че има някаква организация, тъй като аз винаги съм бил осведомен за събитията, но никой не ме е натоварвал със задачи.

— Не е било необходимо...

— Да, не е било необходимо, тъй като съм бил винаги осведомен, ако съдим от направеното. Сега, като погледнем назад през толкова години — 30 години — не може да се намери грешка или заблуждение. Ако бях информиран, сигурно биха се намерили грешки. Но лично аз не съм направил грешки. Един инстинкт, или усет, или мяра на

осведомяването, са били сигурният път да избягвам чуждите грешки. Защото много хора, пламенни привърженици към някое движение, са изложени на възможността да сгрешат повече, отколкото такива скептици като мен. И те не го правят за своя полза, макар че е възможно увлечението да бъде и користоно. Винаги, когато съм давал път на личната си ненавист към някои от представителите на ужасните режими в миналото, не съм успявал да направя добри карикатури. В такива случаи карикатурата бързо се превръща в пасквил.

— Спомням си една ваша карикатура от 1940 година, публикувана във в. „Стършел“, която ярко изразява омраза към фашистките политици.

— Вие можете да я схващате така, но аз когато съм я рисувал, не съм изживявал омраза.

— Но как може да се обясни, че тя е така целенасочена?

— За мен тя се е открила като една истина, а истината не носи температурата на увлечението.

— Това е отношение!

— Да, отношение. Но в него има преживелица. Ако вие ми причините сега всички възможни беди и си отидете, аз си казвам: „Гледай го този човек какъв е!“ И сядам да ви търся еквивалентния образ. Ако сте ме наругали, няма да ви наричам грозен и как ме ругаете. Асоциациите започват да работят и аз малко по малко идвам до извода: „Ето, този човек е едно говедо.“ Полека-лека оттук изкарвам едно рогле, после — друго. И понеже съм прав в характеристиката, получава се едно говедо. Когато го рисувам, аз не го мразя, а го обмислям, съставям го. Карикатурата се прави винаги на другия ден след преживелицата. Тя е рационална. И затова на другия ден, като ме срещнете и ми кажете: „Какво сте направили?“ — аз ще зная, че това, което съм наричавал, е една действителност. Оттук смятам, че карикатурата е най-реалистичното изкуство, понеже създава една нова реалност. Еди-кой си върви из улиците: един министър-председател, наричан като прасе. Аз вече съм готов да го срещна като такъв. И няма да го обвиня повече. За мене е приключен спорът с него. В моето съзнание обаче той е прасе. У хората може да има известно негодувание от него, но у мен няма такова негодувание. И след това, ако искате да знаете, ми става жал за него. Чувствавам се малко задължен към него. Това е сложен въпрос. Ако се яви известна

ненавист към обекта, тя трябва да стихне. Иначе какво ще остане от този карикатурист!... Може би искате друго да запитате?

— Бихте ли разказали нещо от 1941 — 1944 година?

— Аз съм бил и антифашист. Тогава понятието антифашист не беше толкова на мода. Карикатуристите, или аз поне — не съм се интересувал как ще наречеш един човек: фашист или антифашист. Непосредствено усещах хитлеристката проява, понеже това в края на краищата беше един климат, който всеки човек усеща и на който реагира по своему. Аз долавях това непосредствено. Впоследствие се оказа, че съм бил много голям антифашист, а съм реагирал срещу един опасен политически климат. Писанията и глупостите в нашите вестници, користта и тъпотата на нашите политици върху фона на здравия разум у обикновените граждани се очертаха по-ярко и ме накараха да застъпвам становища против този фашизъм и хитлеризъм. Защото според мен нямаше нито една разумна проява у фашизма. Аз не можех да го сравнявам със самия него, а бях принуден да му противопоставям ония, които обективно го преценяваха. Затова го характеризирах с тях. Той не ме съблазни нито веднъж с нещо разумно и полезно. Това беше една тотална лудост!...

— Фашизмът?

— Да, фашизмът. У нас той не се разрази със свойствената си стихия, но дори мълчаливото съгласие на последователите му го правеше достатъчно противен и непоносим... Аз тогава се възмущавах от хладнокръвното човеконенавистничество в убиването на човека, мисълта и словото, изречено в „Майн Кампф“. Там лежи ужасът на фашизма. Той лежи и в тайните им документи и в секретните неща, защото в явните неща и най-големият престъпник се мъчи да камуфлира престъплението. Но когато човек прочете даже един ред от „Майн Кампф“ или от Корана, цял настръхва. Виждате ли къде е работата? Че си причинил зло на някой и това си го направил от страх да не бъдеш ти самият на неговото място — още нищо не значи. Но когато ти правиш злото хладнокръвно, спокойно, методично, с дълбоко убеждение в правотата си — това е ужас!

— Такава опасност има ли на Запад?

— Не зная. Какво да ви кажа?... Не го виждам така в тази степен и така кристализирано, както при хитлеризма. Прояви подобни има, но

още не съм видял отразено в словото, ясно кристализирано човеконенавистничество, макар че много се злоупотребява с тази дума.

— Смятате ли, че тя не е много подходяща.

— Думата е хубава и определя тези състояния. Тя именно е мярката, но сега не се безпокоя толкова. Не виждам нов Хитлер. Ако той се появи, ще го позная моментално.

— Дори никакви ли симптоми няма в момента?

— Няма. Нямаме „Майн Кампф“. Има разни „бели“ и „сини“ книги, но „Майн Кампф“ няма. Нищо не става в света, ако не е изречено.

— И все пак правят се опити в Западна Германия, в Съединените американски щати за възраждането на фашизма в нова форма. Има такава реална опасност.

— Мисля, че не бива да отиваме далеч в надценяване на опасностите, понеже в много случаи това именно създава самата опасност! Бедата се привързва към неспокойните люде...

— Но крясъци има.

— Да, крясъци има, но тях ги има и на сватба...

— Да се върнем в България!

— Ние сме в България. Може би искате да ви кажа някаква сензация. Едва ли ще мога...

СВОБОДАТА

— Човек трябва да вложи в едно дело честните си усилия и припряно да не иска повече. Той трябва да изисква максимум от себе си и по-малко от другите. В това се състои свободата. Най-великият закон, по който единствено трябва да бъдем съдени, е законът на свободата. Но да бъдем съдени, не оправдавани. Това е свободата — да се натоварваш сам повече, отколкото да товариш другите! В този смисъл няма защо да чакаш други да ти я дадат. Като си я имаш, трябва да имаш стойности да я заплатиш. Ама не така, както я изискват на улицата, както я иска мнозинството, а вътре в себе си да я търсиш! Трябва да знаеш да я цениш. Да знаеш какво задължение е свободата. Ако не знаеш това — нямаш право да я искаш. Свободата е според мен единствено достоен обект за изучаване. Аз мисля, че нашите деди и прадеди преди Освобождението са разглеждали по-сериозно проблема за свободата. Затова с всичко, което са написали и извършили за нея,

кръвта, която са пролели за нея, са по-ясни и убедителни, отколкото празните думи за свобода. Резултатите и гордостта от така разбраната свобода са по-трайни и по-полезни. Левски е кристално ясен.

На едно събрание преди няколко години ме помолиха да се изкажа за хумора. Мен ми хрумна нещо. Казах, че народът, държавата като организация, е една крава, млечна крава, ползата от която всички сме осъзнали. Тя трябва да се храни добре, за да може да даде повече мляко. И за тази цел тя има опашка. С нея непрекъснато се пази от мухите, които дразнят нервната ѝ система. Хуморът е опашката на кравата — да я пази от мухите! Намира се на най-неприличното място, конфузно положение. Като си помисли човек: опашката, под опашката и т.н. Но явно е, че има полза. Никъде не сте видели крава с отрязана опашка. И не бива да се реже опашката на кравата. Това е! Всеки, който се занимава с хумор, има основанието да се срамува, че е на такова неприлично място. Но опашката е продължение на гръбначния мозък, който единствено се свързва с главния мозък.

Следователно, опашката не минава през корема. А някои наши карикатуристи мислят, че могат да минат и през корема; да ядат, да пият и да вършат същата работа. Опашката е мозък и умение, макар и на неприлично място...

— Как реагираха присъстващите?

— Понеже имаше много обрати: опашка под опашката, крава — едни реагираха така, други иначе. Когато им казах по-нататък, че не минава през корема, през лакомията — те се разсърдиха. Та, искам да кажа, че не бива да се реже опашката на кравата. И понеже човек не е на четири крака и няма опашка, той има чувство за хумор, каквото никое друго животно няма. Мога много неща да ви кажа, но не ми отива на мен. Не обичам да се занимавам с действителните факти.

По време на съпротивителното движение дълго време като карикатурист бях сам. Бях само една опашка. Когато дойде 19 май, нашият вестник „Пладне“ спря. Ние не се съгласихме с тях. Като дойдоха и си показаха програмата, ние се въздържахме. Останахме приятели по заведенията, но общо сътрудничество с тях нямахме. Затова дълго време не сътрудничих. Аз и след това намирах вестници, където можех да работя. Например: „Вестник на вестниците“, „Камбана“. Където можеше да се яви нещо, аз го давах. Когато 19 май се изроди, а негово величество успя да се справи с тази амалгама и

направи една мъгла — където можеше, излизах, по всякакъв начин и повод рисувах. Но ми се струва, че го правех някак си сам като карикатурист. Нямах опозиция, понеже диктатурата беше официално изявена, цензурата установена и на малцина идваше на ум, че могат да отидат против. Аз пък работех, не спрях да съм против, като смятах, че точно с този начин на изява съм полезен. Как съм вземал кураж да се обявя против царя, против прокурора, против цензурата! Сигурно съм бил убеден, че това е от полза за народа. Иначе бих живял в съзнанието на хората, че съм един рушител, пакостник. Аз не съм анархист. Когато фашизмът се изяви, и аз се изясних. Врагът определя и теб. Щом той се изяви с открито становище, и аз го възприех за мой личен враг — излезнах насреща му и почнах да рисувам от свое име. Нямахме никаква организация и не можех да му изляза от името на Земеделския съюз или от името на някоя редакция. Случвало ми се е дори да плащам на редактора да помести мои карикатури. Не бях богат човек, но исках да излизат карикатурите ми. Това не значеше, че си създавам слава. Напротив — създавах си една неприятност повече. Така вървеше. Никой не ми искаше карикатури от вестниците, но аз сам носех и те ги печатаха. Където можех, казвах всичко, а където не можеше — малко с догадки. След това давах в „Камбана“, а по-късно в 1940 година — в „Стършел“. Аз не бях редактор, но явно е, че пишех много там — две-три карикатури на брой, интервюта. Средства не получавах. Ние нямахме пари, нямахме и редакция. Срецахме се по улиците, за да уговорим предстоящия брой. Работата беше „портативна“. Правех и неща, които не бяха много ясни, но човек трябваше да се провира през цензурата. Освен това — много цензори бяха уволнявани, затова че ми бяха приятели. Поемат риска, а след това ги уволняват. Не бяха съвсем строги към мен, но на края трябваше да спра, понеже имах неприятности с Дирекцията на полицията. Но пак не спрях. Те не спряха — и аз не спрях. Последните карикатури вече се печатаха във вестник „Мир“. Нямахме други вестници за мен. А „Мир“ беше интересен. Той като народняшки вестник беше русофилски. Стари русофили, но антикомунисти. Там ние, „антифашистите“, намирахме място. Това е характерно за България. В никоя друга страна няма такова наследено русофилство...

Отдавна не съм давал карикатури. Стана нужда да се помести една карикатура от 1953 година, която се оказа вярна и за 1957 година.

И утре пак можеш да я напечаташ, понеже, ако е била вярна на времето, тя е вярна и сега. Но сега не мога да пиша, понеже, как да ви кажа, трябва да правя едnodневки или пък трябва, да премълчавам някои моменти, да ги пропускам. Карикатуристът не бива да се увлича в такава една сензационност.

ХУМОРЪТ — ОБЩЕСТВЕНА НЕОБХОДИМОСТ

— Познавате ли карикатуриста Вики? Той е един от най-големите английски карикатуристи.

— Зная го, но не много. Англия, поне от Шекспир насам, е включила хумора като обществена необходимост в своя живот. А у нас хуморът няма почетно място. Англия още с шутовете осъзна необходимостта от хумора. Че как се роди Шекспир, как се роди английският хумор?

Аз ще ви кажа нещо за речта на английския крал Джордж VI. При свършване на войната той държа реч. Обръщайки се към английските си поданици, той каза: „Войната свърши. Мнозина няма да се завърнат. Тези, които се завърнат, няма да намерят домашните си. Нищо не мога да ви пожелаая, освен да възстановите вашето чувство за хумор.“ Кралят го казва това, разбирате ли! Всичко е разрушено, но той пожелава на английския народ да си възстанови чувството за хумор... Хуморът според мен е мярка за съществуване. Хуморът е интелигентност и характер. Сервантес, Шекспир, Дикенс, Молиер, Марк Твен и Гогол — тези шест души са гарантирали съществуването на цели народи. И ние имаме своите майстори. Базовият хумор например е прекрасен...

— Кога ще излезе нашият албум?

— Аз пратих карикатури, но какво ще излезе, не зная. Дадох ги на някаква редакционна колегия да избира.

— От кои години са те?

— От всички. Нови неща нямам, с малки изключения. Но пък да издаваш книга, без да има един по-дълъг период от време — няма смисъл. У нас не стават често такива издания. Но ако излязат, не ще е лошо. Когато излезе моят албум, малко ще се срамувам, както се срамувах и при стария албум. Но ще го отсрамувам и тоя...

— Всяка година в Лондон се издава един популярен албум от карикатури на Вики.

— Правилно е всяка година да се издава. Иначе те отиват във вестниците, губят се; ако ги извлечем оттам, тогава ще се види и цената им. Ако дълго време след събитието една карикатура задържа вниманието на човека, може да се говори горе-долу за изкуство.

— Бихме ли могли да очакваме карикатури за нашия вестник?

— Аз самият чакам да направя нещо, но болести много са ме нагънали и загубих малко вкуса към карикатурата. Ще ми се, като ми поизраснаха децата, да се изиявя пред тях като по-сериозен човек. Не искам да живеят със съзнанието, че баща им е несериозен човек. Правя опити за рисунки.

— Можем ли да очакваме някои рисунки?

— Правя опити. Но понеже съм заквасен от тая карикатура, нещо не излиза — не може да се размесва карикатурата с чистото изкуство. Получава се нещо ни риба, ни рак. Пък каквото и да направя, никой няма да повярва, че това не е карикатура... В една изложба имаше две-три мои мънички рисунки. Чета след това критиката за изложбата. В нея продължават да пишат: „Ето пак Бешков, който със своята сатира и жестока ирония...“ Каква сатира, каква жестока ирония намериха с тия рисунки? Там имаше две жени и една друга жена. Аз ги смятам за хубави рисунки, със здрав графичен език. Безспорно, че тези живи хора са определени и по време, и по класова принадлежност, но да се съглася с критиците, че това е сатира — не мога! Смятам, че всяко изобразително изкуство трябва да съдържа тези елементи. А някои наши художници рисуват човека въобще, или се губят в един никому ненужен естетизъм. Това е лъжеестетизъм!... Аз смятам тия рисунки съвсем не за карикатури, но те по навик ме правят карикатурист. Затова, изглежда, че моето съкровено желание „да се поправа“ на стари години, ще бъде безплодно. Обществото не ми позволява. Оставам си в проклятието на карикатурата. Боли ме черният дроб на същото основание. Нали там е злъчката. Оттам нататък цялата ми карантия е повредена и сега ще трябва според някои нравствени обяснения на света да търся всичките си герои, да им искам извинение и прочие, за да минат болките в черния дроб. Всичко се заплаща в живота!

МНОГО СЪМ РЕВНИВ КЪМ ДОН КИХОТ!

— Какво бихте препоръчали на вашия вестник?

— Жалко, че не съм чел вестника. Единственото нещо, което съм прочел, е стихотворението за Дон Кихот и с него не съм съгласен. Нищо по-тежко няма от това, да видиш един герой на една цивилизация, обърнат с краката нагоре. Дон Кихот с всичките си смешки, превъплъщения и прояви не успя да се обезобрази сам така, както поетът го направи. Сервантес остави Дон Кихот смешен за вечни времена заради нас — да ни утешава във всички положения, в които изпадаме. Стихотворението с няколко реда ни отне тази придобивка, тази утеха. Сервантес направи всичко, за да покаже човека смешен и неудачен, за да не го направи убиец и злосторник. А го направиха злосторник и го лишиха от всички останали добродетели. Печална работа! Аз съм много ревнив към Дон Кихот. По случай 350-годишнината на Сервантес направих една карикатура и писах „Дон Кихот и Санчо Панса — приятели на хората.“ А тук излиза, че Дон Кихот е един враг на човека. Кой от двамата ни е прав?

— Вие сте прав.

— Имаш толкова живи хора за убиване — защо убиваш изградени герои? Може би авторът смята, че това е по-безнаказано. Но да вземеш именно Дон Кихот, да го убиеш в една своя творба и ръката ти да не се задържи — това е най-малкото една невнимателност.

Не бива да се развалят тия образи, защото не можем да изградим други. С какво ще живеем, ако ги нямаше?

И Санчо, и Дон Кихот! В същност това са едно и също нещо. Това е една струна, която веднъж ударена е Дон Кихот, веднъж — Санчо. Тя звучи ту като единия, ту като другия. Двата са неразделни, свързани в едно диалектическо единство. А застрелването на Росинант е още по-неопределимо убийство. Сервантес толкова е лишил Росинант от жизнени сили, за да отстрани всякаква завист към него, всякакви желания да го има някой, или да го убие. Толкова е слаб този кон, че събужда у нас милост. И Дон Кихот затова е изтънял толкова и е лишен от плът, от възможности — за да не го заподозре някой в користни цели. Санчо е дебел, но той се филтрира чрез слабото тяло на Дон Кихот. Ако не беше Дон Кихот, Санчо със своя търбух щеше да направи пакости на света. Дон Кихот е негоден да извърши злини. Росинант също. А излиза, че той е злосторник, който отива да завземе някакви чужди страни! Никакви страни не иска да завзема Дон Кихот. Санчо е този, който иска остров, но той не може да получи този

остров, понеже неговото желание трябва да премине през Дон Кихот, а той убива това желание — то се счупва в неговото безкористие и немощта на Росинант. Дон Кихот спасява Санчо, а Санчо с тялото си намалява ударите, които трябва да получи Дон Кихот от неразумните. Това е съюзът между двата образа. Те взаимно си помагат. Авторът може би иска да обслужи един политически момент, но не е нужно да се залита толкова много. Дон Кихот е влюбен в една мръсна слугиня Дулцинея и си причинява страдания по нея чрез думите на любовта. Санчо го гледа и му става жал. Този човек не е тръгнал да обича жените и златото — няма такива намерения у Дон Кихот. Той е негоден за това. Дон Кихот е окървавен, но не е кръвник. По слабото му тяло има кръв от това, че хората го бият. В копнежа си за подвизи той не посяга срещу съседния имот. Дон Кихот няма нищо. Земята, по която той ходи, не е имот за него. Той не носи ни кесия, ни дисаги — той никъде не плаща, у него няма намерения за тези неща. Санчо е този, който носи торбите и яденето. Дон Кихот не яде. Как поетът е можал!...

— Какво бихте препоръчали на вестника? Какви пожелания бихте отправили като един бъдещ сътрудник?

— Аз съм работил предимно с вестници и затова ви желая да гледате вестника ви да не спре. Първото нещо, което може да се пожелае на човека, е да живее и да бъде здрав. Сега ми са наум 40 вестници и списания, в които съм работил и които са издъхнали. Няма ги! Един вестник трябва да има дълголетие. По това ще разберем, че той е бил и мъдър. Аз не мога да ви препоръчам да бъдете мъдри. Това зависи от вас. Ако искате да му гарантирате дълъг живот, това ще бъде само по себе си една мъдрост. Бих ви пожелал това, вместо да отправям по-конкретни пожелания към вестника.

— Интересна е уводната статия на първия брой. Бихте ли хвърлили един поглед? Тя е от Александър Обретенков.

— Да... Интересно. Тук се говори за социалистически метод. Метод значи по старославянски козни. Например да си методичен, значи да правиш козни. Според мен по-правилно е понятието социалистически реализъм вместо социалистически метод. Аз социалистическия реализъм не го виждам ясно изразен, ако не смятаме само темата и съдържанието за изкуство. Не може сюжетът и темата да определят това. Тук поне художниците са доста смутени. Изисква се

социалистически реализъм от нас, а ние не можем да го разпознаем от реализма въобще, от критическия реализъм...

Аз за себе си имам мярката, за да не се сбърквам и да не заменям всички тези понятия едно с друго, като смятам преживелицата за по-сериозно нещо. Аз вярвам само на автора, не на събитието, което е описано. Аз вярвам не на обективния случай и факт, а как авторът ги е преживял и пресъздал. С тези неща той е дал пълнотата на своята преживелица, а не на фактите отвън, та дори и на тяхната историческа правдивост. И тя не е убедителна! С това не стигам до оная формула „Л'ар пур л'ар“... Аз вярвам повече на човека, отколкото на събитията извън него. И ако аз живея живота на човека — зная, че той е немислим извън преживелицата. В този случай изкуството като проява не трябва да свързва човека с външния свят, а със самия него.

Ще ви разкажа пак нещо интересно. На фронта всред най-големите ужаси един селянин-войник казва на другаря си: „Не зная какво става вън, но като гледам Генчо, косите ми настръхват.“ Следователно той, като гледа как другият преживява събитието, и той го преживява. Ето този селянин с тези прости думи разкрива целия смисъл на изкуството. В този смисъл изкуството е религия, свързващо (от религаре), а не развързващо. И ако хората се стремят да бъдат обективно верни на външния свят, а с това намаляват своята преживелица; или отиват към доклада, каквато тенденция има, ние развързваме хората, опустошаваме света. Тогава нямаме нужда от всички останали понятия, дори от понятието „реализъм“, понеже преживелицата е реализъм, колкото и странно да е това! От каквото и да е причинена тя, щом е развълнувала човека, а заедно с това е развълнувала и другия — тя е реализъм. Аз никога не бих отвел една любима жена между звездите, в галактиката — да умре от студ и след това да разчитам на любовта ѝ. Но ако мога с едно докосване да ѝ дам или да получа топлина, усещане — смятам това за достатъчно. Какъв по-огромен факт от съществуването на галактиката и на звездите! Но кой ще рискува да изложи на такъв студ едно същество, едно човешко сърце или една любов? Следователно — в центъра стои една преживелица. Аз чувствавам сега целия този спор уж сериозен, пък толкова безсърдечно и безсмислено повдигнат от умни хора. Или поставят прекомерно големи задачи на изкуството извън неговата субстанция, или са го лишили от всякакъв смисъл, от всякакви задачи

и са го впрегнали със задницата напред. Стигна се дотам, че да наричат някои неща вулгарен натурализъм. Защо да е вулгарен? Значи има и не вулгарен. Ами вулгарността нали и тя е наша проява? Тя е проява на човека, на изкуството. Ако си вулгарен, ще направиш и вулгарен реализъм. Виждате ли докъде стигнахме? Почнахме да ругаем всичко, т.е. — себе си. И влагаме в това някаква си странна задъханост, припряност.

— Разбира се, излишни...

АНГЕЛ ДА, НО ЧОВЕК — НЕ

— Излишни. Да! По-просто, по-просто трябва. Инак се отваря място за абстракцията, за изумяващите неща. Много сме склонни към това. Така си намери място в човека и Пикасо. Гений, безспорно гений. Ангел да, но човек — не!

— Защо мислите така? Бихте ли поговорили малко повече за Пикасо и неговото творчество?

— Опасно е. Опасно е дори да се мисли за него. Веднъж написах десетина реда за себе си, за да си го определя, за да знам кога да не отивам там, кога да не го гледам, колко време мога да го гледам безнаказано... Написал съм тези неща, но те не могат да се използват, понеже е голям риск да се пише за Пикасо сега, когато той е нанесъл своята победа над света. После аз не се боя от него, а от тия, които се наричат негови. Той самият се изяснява такъв, какъвто е. Той е свръхестествен. Но всички последователи на Пикасо са отишли във фанатизма, както става обикновено. А фанатикът е страшно нещо, както са страшни всички хора, които нямат чувство за хумор. И у Пикасо, и у Толстой няма никакво чувство за хумор. Това за мен са двамата най-страшни хора, които са родени от жена и са стигнали полубоговете.

Ние вземаме всичко наготово. Не ми е удобно много да се изказвам по тези въпроси, а и никой не взема инициатива да се изкаже. Тук стои въпросът: „А туа дю кураж?“ Знаете ли защо? Защото става дума за творчески кураж, а не за кураж да се обявиш против този или онзи, да проявяваш бабайтлък. У нас въпросът за куража винаги се е свързвал с въпроса за политическия кураж. Оттук настъпва тази парализация, скованост. Ние сме всички като че ли противници! Откъде накъде? Аз не вярвам партията да мисли, че тук съществуват

някакви врагове, понеже и тя не би могла да съществува спокойно, ако смята, че наоколо са врагове. Но ние трябва да си разрешим една творческа свобода на мисленето и да не ни мине и наум, че тази свобода е враждебна някому. Тази спойка трябва да се извършва в съзнанието...

— А кой може да я извърши?

— Тук може би трябва да се даде полезен пример от един човек. И той трябва да бъде освободен от всякакво подозрение. Мнителността трябва да отпадне от всички страни и среди и да се стигне до доверието. Мнителността е киселина, която разяжда всичко. При наличността на недоверие, ако човек проявява повече доверчивост, действително ще прояви излишен кураж!... Следователно, това е първата ни задача — да създадем доверието, да докажем нашата добронамереност, да я направим убедителна за тези, които се нуждаят от нея, които трябва да разчитат на нея; да дадем всички доказателства за нашата безопасност, за да се сдобием с наистина необходимата свобода на мисленето. Без това може да има някакъв живот, но изкуство — не. Аз не мога да си представя живота без изкуство, понеже то единствено има живот в себе си. Затова ви говорих по-рано за преживелицата като истинска проява на изкуството, на живота, на истината. Тя единствено е убедителна. В изкуството не фактите са убедителни, а аз съм убедителен. Фактите не правят сами изкуството, макар че сега са плъзнали фоторепортери и ни убеждават, че фотографическият апарат дава истината на една обективност. Ужас е това! Никаква истина няма във фотографическото виждане на света. Безкрайно много факти, които не са убедителни за никого. Защото са факти, които всеки човек може да узнае и без фотографиране. „Фактите говорят!“ Щом чуя този израз, млъквам. Няма нужда от никакво говорене. Като чета сега сонетите на Шекспир, виждам как у него се осъществява словото. Той изгражда небе над Англия. Шекспир изгради английската империя, макар че беше против нея. Той беше против нея, за да бъде империалист в областта на културата. Той приучи хората да мислят като него, за да мислят по английски. Шекспир расте, без да си отделя краката от земята. Какво благородство, каква сила! И не е чудно, че ние нямаме данни за неговия личен живот. Той няма личен живот. Той обобщава живота на всички.

4 февруари 1957

ИЗКУСТВОТО

ДВУБОЯТ АЛЕКО — БАЙ ГАНЮ

Трудно е да се определи какъв литературен вид е „Бай Ганю“, но в никое друго наше литературно произведение няма такава съдбовна връзка между автор и герой.

Алеко ненавижда Бай Ганю, преследва го навсякъде с убийствен и изобличителен присмех, а Бай Ганю угнетява до смърт Алековата просветена и жадна за благородство душа. Един безпощаден двубой, в който автор и герой си отричат всичко — и правото на живот дори.

А с каква доверчивост и всеотдайност Санчо Панса следва своя „смахнат“ господар и се радва на съдържаната му снизходителна, но благородна любов! Тук огромният конфликт между тях се изглажда и стопява във взаимната любов, в предаността и на края практичният и честен Санчо коленичва смирено, облян в най-чисти сълзи пред мъртвото тяло на лудия хидалго.

А Бай Ганю излиза из страниците на книгата с думите: „На маймуни ни обърнафти, маскири с маскири!“ — двойно обиден и двойно непримирим!

И някъде към град Пещера той причаква своя автор и го убива от засада. Това отмъстително убийство не става в роман, а в реалния живот на родната ни земя. Тук вече няма никаква шега, никакво изкуство и никакъв определен терен за борба.

Бай Ганю не е измислен литературен герой, не е и символ, а един действителен човек от плът и кръв; между впрочем — една политическа издънка на робството и злонравието — убиец, когото прокурорът не може да улови, тъй като Бай Ганю е и прокурор, и на власт, и в опозиция...

А другият герой — авторът — се намира в родния си град Свищов, закачен в джамлък: един елегантен редингот и бяла копринена риза, разкъсани от берданен куршум.

Не коленичи Бай Ганю над Алеко! Алековата душа отлитна непокаяна и неоплакана.

Ние се смеем над тия мрачни страници, но от тях не лъха ни милост, ни любов, ни каква, да е надежда...

23 май 1947

ПОРТРЕТЪТ В ГРАФИКАТА

Нуждата да изобразяваме колективния свят или нашите представи за него датира от момента, когато човекът се е поставил в съзнателно съотношение към външния свят и със самия себе си. Пещерният човек е оставил по скалите изумителни образци на тънко и вдъхновено наблюдение. Чрез опита да изобразява човекът се е запознал с безкрайното многообразие на формите, прозрял е пространството, в което те лежат, и най-после е открил промените на тия форми, откъдето е извлякъл законите на перспективното виждане.

За пълно виждане на света е способен само художникът, т.е. само този, който познава законите на виждането. И сега много малък процент от хората на днешната цивилизация имат пълно, съзнателно триизмерно виждане.

Подтик към изобразяване на обективния свят аз смятам личната потреба на човека да опознае този свят, да го включи в себе си и себе си — в него; да преодолее своята изолираност, която неизбежната смърт му внушава, да пробуди и даде път на емоционалното усещане, което поради естеството си няма никакви граници. Така човекът-художник, ограничавайки света при опознаването на абсолютните му граници и форми, става безграничен и безкраен в своето емоционално творческо себеусещане. Тази лична потреба за изобразяване човекът е споделял със себеподобните си, с които е преутвърдил своите представи и емоции, както и умението си да ги изрази. И оттук започва едно общо кръвообращение на представи, идеи и форми: личният подтик се превръща в колективен, а изобразяването, както и самият човек, стават предимно обществени.

Всички човешки прояви, възприятия и емоции подлежат на обществена преценка. Обществото прави всичко, за да съхрани и развие своя сложен организъм. Изображението се превръща в картина, окачена на стената, в икона, в надгробен или хвалебствен паметник. Изникват и музеите като най-голямо доказателство за обществеността на изкуството през всички епохи на човешкото развитие.

Дълги векове и хилядолетия изобразителното изкуство раздипляше и изясняваше външния свят и сложната човешка природа до деня, в който науката откри изкуственото око — фотографическия апарат. Той даде на човека така наречената „точна обективна истина“ — фотоснимката. Тя бе приета от обикновения човек, от човека на науката, от човека на цивилизацията — само художникът я отхвърли. И я отхвърли не като конкурентна, както мнозина смятат, а като непоносима измама. Снимката дава някакъв мъртъв свят, в който ние нямаме и не желаем да имаме дял и участие. Може ли да бъде жив един свят, видян и изявен през едно мъртво око, каквото е обективът? Ако човекът и изкуството са предимно обществени, какво обществено изискване и принадлежност може да се очаква от един стъклен обектив? Каква творческа обществена истина може да даде един незаинтересован, безучастен, безчувствен наблюдател, ако изобщо такъв е възможен? Ако един „художник“ направи точно това и само това, което вижда фотообективът, тоя „художник“ сам се откъсва от обществото и с това предизвиква верижното му разпадане. Дали фотографията играе тая роля на разлагащ обществото фактор, аз не зная, но предполагам, че тя — рожба на науката — обслужва научните изследвания и намира своето оправдание там. Но в никакъв случай тя не е оправдана в изкуството, където имаме движението и промените — от една страна; субективните и обществените изисквания — от друга. Синтезът на тая условност се явява в изкуството като възможно най-голямата реалност за дадено историческо време. Така са се родили и обособили стиловете, школите и различните направления в изкуството.

Портретът — в смисъл изобразяването на човека — е заемал и заема не първо място, а цялото място в изобразителното изкуство от деня, когато човекът се е поставил над животното, на което се е кланял. Развитието и промените в обществото са развитие, промени и на отделната личност. Когато художникът портретира една личност, той малко или много изразява цялата общественост, от която личността е част — като бит, като психика. Все пак съществуват два вида портрети: интимният портрет и официалният.

Ние не можем да направим официален портрет на една обикновена личност, тъй като тая личност не е включена в общественото съзнание, не е направила никакви промени в него, не е допринесла нищо за неговото развитие и това обществено съзнание не

чувствува потребата от общуване с тази личност. Общественото съзнание е будно и отзивчиво към всяка проява, но предимно към ония, които са съдбовни за него. Личности, които са направили дълбоки промени в обществения живот и общественото съзнание, са пожертвували своята интимност; техният образ се е разширил съобразно с представите на хората за тях. Без да загубят своя индивидуален образ (облик), тези личности добиват по чуден начин белезите на цялото общество, на времето, идеите и събитията. Личността и обществото стават еквивалентни. Художникът е длъжен да изравни в портрета везните на общественото изискване към личността с нейната индивидуалност — нещо, което фотографията е неспособна да направи. Тук художникът се явява като обществен изразител, а не интимен професионален съзерцател.

Тъй портретът трябва да изрази колкото е възможно по-пълно и цялостно личността, нейния характер, проявите и битата ѝ, идеите ѝ — въобще всичко онова, което е предизвикало общественото внимание и обществения култ. Такъв един образ на героя замества самия герой, продължава неговото дело и въздействието му е пълно, всестранно, постоянно и неотменимо — дори расте и се умножава. Разполага ли изобразителното изкуство с необходимите средства за такова пълно изявяване на заслужилата личност?

Ние имаме много примери: Колеоне във Венеция е портрет на пълководеца; Маршал Ней от Рюд в Париж е портрет на бонапартистки маршал; Петър Велики в Ленинград е портрет на създател и на укрепител на руската държава; Ленин (скулптура) е портрет на идеолог, борец и организатор на работническата класа; Мойсей от Микеланджело в Сан Пиетро ин Винколи е портрет на законодател, мислител и пророк; Инокенти III е портрет на папа; всички разпятия са портрети на мъченичеството и саможертвата.

Кои художествени произведения у нас дават пълна представа за личността и обясняват нейното историческо значение? Ние като народ и като организирана държава имаме пребогата история, в която личността е играла важна роля. Къде са тия личности и тия събития в нашето изобразително изкуство? Само Александър II е представен пълно като личност, като военачалник, като освободител и победител, дошъл на кон от друга страна, със своите генерали и идеи, сред един признателен народ, който му благодари. Личността и свързаното с нея

събитие са обяснени напълно само с пластичните средства на скулптурата — за съжаление, от скулптор-чужденец. Левски в Карлово от Марин Василев. В Плевен — от Спиридонов. Няколко години имаме от професор Марко Марков патриарх Евтимий на един площад — в цял ръст. Евтимий е именно патриарх, духовен водач и герой на народа, който полага живота си за него. Скулпторът е направил усилието да изчерпи с личността на Евтимий цялото събитие и народът вечно ще се вижда в това изображение. Защото там е изразена неговата съдба.

Да надникнем обаче в Парка на свободата! В 1922 година там бе поставен бюстът на патриарха на българската литература — Вазов. Иван Вазов днес е толкова голям и значителен, че включва в себе си цялата следосвобожденска епоха, враснал се е в сърцата и съзнанието на поколенията, а неговото изображение в парка е само една нищо неизразяваща каменна глава върху безвкусен пиедестал. Сигурно той е преузнал негодността и неблагодарността ни, за да поръча на гроба му до църквата „Св. София“ да изтъркалят от Витоша един девствен камък, до който да не се докосва ръката на скулптора.

След паметника на Вазов с някакво завидно усърдие нашите скулптори, заедно с нашите власти, се втурнаха да поставят паметници. Странен е този открит пантеон на нашето Възраждане: на всяка алея по една, две и повече еднообразни каменни поставки и върху тях — глави, обозначени със златен надпис. Глави, които могат в една нощ да бъдат разместени, без да направи това някому впечатление. Ние вече ги гледаме равнодушно, като побити камъни — „дикилиташ“! А тези хора са наистина строители на държавата, културата и историята ни: герои, пълководци, писатели, революционери, композитори, жертви...

Нима паметникът на Берон, който като глава е великолепен, не можеше да бъде свързан с Рибния буквар, чрез който именно Берон се е свързал с народа? Нима Ботев няма своето, на поет и на революционер тяло — стройно, жизнено, нервно и вдъхновено, чрез което по-пълно и внушително би бил изявен? Паметникът във Враца е лош като изпълнение, но добре замислен. Не можеше ли образът на Бенковски да се доближи до Вазовия словесен образ? Генерал Тошев е фронт, боен генерал в две народни освободителни войни, а не една замечтана глава върху две спокойни рамене с генералски пагони.

Тия бюстове са прекрасни като глави, но тук е пожертвувана пълната историческа правда, от която нашият народ, с неособено утвърдено историческо съзнание, толкова много се нуждае. В живописния портрет имаме няколко опита за цялостно и пълно изявяване на историческата личност: Отец Паисий от Мърквичка, княгиня Мария Луиза от Лаело, Пенчо Славейков и Вазов от Михайлов, други — от Ангелов и Вешин. Сега, като открием националната галерия, ще видим доколко нашата история е намерила място в живописа, в изобразителното изкуство. Защото всяко събитие, което не влезе в изкуството, е осъдено на смърт и ще живее дотолкова и така, доколкото и както е уловено и изразено от твореца-художник.

С графиката, която е обявена тема на настоящия доклад, не ще се занимавам много, защото ние нямаме графика, не я познаваме и малцина художници се занимават с нея. Дърворезът, цинкът и литото са малко познати. С изключение на щампите, дърворезбата от църковната и византийската живопис, с която е скъсана всякаква връзка и приемственост, ние едва отскоро правим опити да развием нашето изобразително изкуство по пътя на графическото изобразяване, което има свои закони, свои изразни средства и свое особено, специфично въздействие. Дали за графика се смята рисуването с черно или само това, което се отпечатва от твърд материал, е неразрешен спор. Същественото е, че в графиката изразяването става само с черно и бяло. Цветното изграждане на формите и пространството в живописа, от топло и студено се претворяват в тъмно и светло, в силно и слабо. Тая условност, недопустима в живописа, създава на графиката безкрайно по-големи възможности. Законите на колорита не са властни над нея и тя един вид се освобождава от тлението на живописната форма, заживява по своему, безгранично, в една своя условна реалност — така както поетическият образ в лириката се отделя и надхвърля точното описание на епоса, без да загуби съдържанието, смисъла и значението на изобразявания обект. Графиката е именно лириката на изобразителното изкуство. Законите на пространството, триизмерността, обемът и формата са също така задължителни за нея, но са само равностойни на тия в живописа и скулптурата. Тя има за постоянна основа белия лист, върху който изгражда свой живот в един ритмичен и степенуван щрих, подобен на изграждането на музикалните форми и фрази чрез ударите на

клавишите. Почти е невъзможно да се обясни графиката и графическото въздействие, както не подлежи на пълно обяснение музикалното произведение. И въпреки това графиката е най-лесна за възприемане, най-внушително въздейства на зрителя и е най-разпространена и достъпна.

Графиката е свързана с книгопечатането и също като книгата се отпечатва в безброй екземпляри, всеки от които е оригинал — незагубил нищо от стойността си, както при цветното отпечатване на живописна творба. Близка до словото, тя може за разлика от картината и скулптурата да бъде разказвателна, да обгърне и улови, да разкаже дадено събитие, като се освободи от ограничаващите средства на живописата и скулптурата. Поради тия нейни особени качества графиката се спасява от ударите на времето. Така например графиката на Рембранд в известен смисъл е по-абсолютна, по-безспорна от картините му, чийто колорит, колкото и съвършен, е оспорен от времето и заменен със съвършено друг. Духът, мощта и светогледът на Рембранд са запазени непокътнати в графиката и рисунките му в черно.

Казах: ние нямаме развита графика, за да мога да изтъкна и докажа нейното значение. Затова ще прибягна до ония наши славянски роднини — Русия, Чехословакия и Полша. Те държат световното първенство в графиката, която са усъвършенствували през вековете, чрез която са изразили своята история и са положили като печат в общочовешката култура. Интересно е да се спрем върху графиката на руските художници, изобразяващи нашето освобождение от турците: походите, боевете, победите на руските армии, пълководци и военачалници. В тия сложни майсторски композиции можем да видим портретът на голямата личност, която се ражда и осъществява в самото събитие — действаща, живееща, бореща се и побеждаваща. Вдъхновението на художника се споява с историческото събитие в неповторим творчески миг, определящ завинаги стойността и значението на събитието. Цар Александър II, генералите Скобелев, Гурко, Столетов са в композицията портрети в истинския смисъл на думата, неотстъпващи на портретите в композициите на големите световни майстори.

Какви графически произведения имаме ние? В паметта ми са останали не много на брой и не особено сполучливи глави на наши

възрожденци, наивни и нескопосни цветни литографии, повредени вече от постоянно и небрежно отпечатване по учебници, календари и възпоменателни листове. И все пак те са единствената връзка на народа и подрастващото поколение с историята ни. Нашата графика се е ограничила в илюстрации на детски книги и списания, доста произволно и безотговорно, и никъде още не се е оглъбила в една историческа документалност. Дали това се дължи на липсата на добри художници, или изобщо ни липсва историческо съзнание, в което ни обвинява Отец Паисий — навярно и едното, и другото.

Какво са направили културните народи с това могъщо и чудновато средство — графиката? Освен непосредствената графична творба на художника, мнозина майстори-графици, запознати добре с всичките видове и техники, са привели в графични изображения всички по-значителни маслени картини, скулптурни творби, ценни архитектурни обекти, отпечатани във всевъзможни формати и издания — от пощенските марки до големите луксозни албуми; и всичкото това е проникнало до най-скритите клетки на обществения организъм.

Графичен портрет може да се развие напълно в една или друга графична техника и да се доведе до онова уплътняване, което постига маслената боя, дори да напомня репродукция в черно на маслена творба. И все пак това са два различни и несравними свята. Възприятието, усетът, чувството за форма, обем и тежест, както и подходът към работата в графиката са свършено различни от тия на живописиста. Те се разделят още в първия миг и затова са се обособили като две отделни изкуства — два отделни свята. Сродни в общата цел — изобразяването, сродни по отношение законите на изграждане, конструкция и пространственост — те се разделят по същина, дух и въздействие: поради различните изразни средства, и то толкова различни, че само опитните майстори-художници успяват да внесат в живописиста известни графични елементи и обратното — да живописват в графиката.

Стойността на един графичен портрет трябва да търсим предимно в безспорните елементарни условия за портрета изобщо: здрава конструкция, характер, убедителна, организирана и вальоризирана форма, психологическо състояние, цялостна и здрава композиция, подчертана индивидуалност, обществено значение на личността и т.н.

Но всичко това можем да го постигнем и в портрета с маслени бои или в скулптурата. Следователно — принудени сме да пренесем значението на графическия портрет съвсем на друго място, а именно: в неговото въздействие като черно и бяло — майсторското, съвършено организиране на черното и бялото, съобразно с материала: дърво, цинк или камък. Оттук художникът-график може да изгради своя портрет както от самия модел, така и от портрет на тоя модел с маслени бои на друг художник, дори от бюст. Достатъчно е да се постигне напълно графично изграждане на портрета, за да получи без промени ония хиляди екземпляри, които с масовото си въздействие осъществяват една от главните задачи на графиката.

ИСТИНАТА НЕ Е ПОБИТ КАМЪК

Аз не рисувам човеци, а чрез рисунката правя човеци. В първото — докато само пренасяме своята представа от едно място на друго, могат да намерят място формализмът и натурализмът. Щом се прави и изгражда нещо наново — ние трябва първо да му намерим неотнимаемо място в пространството (листа), както на всяка реална вещь, за да спазим физическия закон. Ако е човек, трябва да диша и съществува, да бъде съобразен с всички закони на битието, със съществуващите три закона, т.е. — да бъде неповторим, да бъде мислещ, социално и класово изяснен; да бъде расово, национално и географско определен, да има определени възраст, пол и себеусещане.

Откъде ще дойде всичко това, абсолютно необходимо за човешкия живот? Откъде ще дойде то в изображението на листа, ако не от автора — от художника? И как ще ги вземе той от модела чрез просто копиране, ако няма тия комплекси и качества? Човек не може да види това, което му липсва и което не знае. Какво направи С. С. Иванов с гениалните си актове! Завиждам му на окото и ръката, но е безплоден като катър и бездетна жена. Обвиняват ме, че съм парадоксален в изказванията си — дори опасен. Как не! Истината, жизнената правда не стои като побит камък — канонизирана, за да може да я лови всеки некадърник, всеки ленив мозък! Тя тече като водата, тя има своите „агрегатни състояния“, тя просмуква и храни цялото битие — тя е толкова явна, колкото и скрита. Тя иска дух да я усетиш и откриеш, око и ръце — да я направиш.

Всяко изображение, всяка дори понятна форма, в която няма плътно жизнено съдържание, е формализъм, натурализъм и прочие „изми“!

8 юли 1950

КАРИКАТУРАТА

Карикатурата е най-популярно и достъпно от изобразителните изкуства. Тъкмо в това се състои трудността да бъде тя обяснена. Аз правя едно несполучливо начинание, като изхождам доста произволно от своя опит и личното си разбиране. Не съм чел автори за нея, а и на български нямаме нищо писано, нито преведено. Самият факт, че ѝ е дадено името *карикатура*, доказва непонятния ѝ произход: дума, сама по себе си смешна и нищо друго неизразяваща. Във всеки случай карикатурата се е родила незаконно от изобразителното изкуство и се е вместила в реда на изкуствата по един дързък и неприличен начин, като е успяла да се задържи там дотолкова, че дори Лев Толстой в студията си „Що е изкуство?“ я обявява за първо изкуство наред с орнамента. Дали Толстой с това твърдение не подхвърля на съмнение своя гений, толкова нормален и логичен, в който няма нищо парадоксално, смешно и присмехулно, или това е самата истина за карикатурата? Аз не мога да се задължа с едно такова твърдение, макар че всичките ми предпочитания са в карикатурата. В Лувъра, наред със свършените пластични образи на гръцки богове, видях да стоят малки статуйки на гърци: с бради, кореми, подпухнала плът — деди, майки и лели, извън Лизиповия канон и извън мярката на златното сечение; живи гърци, толкова смешни, печални, грозни и мили поданици на Перикъл, колкото могат да бъдат и Цоло, и Пенка, и всички съвременници.

Чудно е наистина как тая карикатура, която си служи със законите на изобразяването (трите измерения, пространството, перспективата, обема, светлосянката и логичното мислене), се изплъзва от тия закони, нарушава ги и ни отвежда в друг свят — смешен, нереален, неотговарящ на законите, разколебан в основите си; свят, който ние все пак приемаме и се задържахме в него, смеем се, радваме се и харесваме. Ние се смеем! — това е единственото условие да приемем карикатурата.

Именно хуморът е същина и оправдание на карикатурата. А хуморът (смехът) е също така необяснен — нито физиологически, нито

философски! Ние знаем, че само човекът се смее и само човекът е смешен. Защото и тогава, когато той се смее над едно дърво — не дървото, а той е смешен! Но за да се смее човек, трябва да е видял една неочаквана промяна в реда на нещата, в нормалния за него ход на събитието. Ако той няма установени представи и мерки за света, той ще остане чужд за промяната, за изненадата; следователно — и за смеха. Когато група от хора или цялото общество има свои установени представи, понятия и мерки, всяка неочаквана промяна ще предизвика изненада и смях у цялото общество. А тоя смях е неодобрение на дадено събитие; той е вече една присъда над него. Нарушенията на тая мярка, на „обществения морал“ във всички форми и степени, пораждат спонтанно смеха, дават храна и съдържание на хумора, на карикатурата. Значи карикатурата е немислима без организирано общество. Тя открива неочакваните промени или ги създава, за да предизвика тоя спонтанен смях у обществото, който е и присъда над събитието. Колкото карикатурата е необяснима по същина като приумица, инвенция и нагласа, толкова тя е ясна, убедителна и недвусмислена по своето съдържание и въздействие. Карикатуристът не дава преднина на личните си съзерцания и емоционални усещания — той е изразител на обществото, на неговите мерки, закони, миоглед и морал. Освен своята професионална опитност, за която ще говорим по-нататък, той трябва да притежава вроден, бърз усет към промените от добро към зло, от красота към грозота, от мъдрост към глупост. Тоя усет отвежда карикатуриста неудържимо към събитието — както ловджийското куче той има инстинкт да улови заека. Той не размисля, не предпочита личната изгода или неизгода — стига да е откачен „синджирът“ от врата му!

Затова и карикатурата не се изучава — няма учебни заведения за нея, нито академии — тя не се научава, а карикатуристът като художник се обучава и усъвършенствува професионално и миогледно. Карикатурата е дар или проклятие — все едно! Данте определя мястото на присмехулника чак в шестия кръг на ада. Тоя мъчителен дар накара родения гениален хуморист Гогол да извика: „На кого се смеете — на себе си се смеете!“ Не се ли смее той сам на себе си? Неговият силен, вроден усет за красота и грозота го отведе доста далече — до разказа му „Лудият“, където нормалното и ненормалното са толкова силно приближени и съпоставени, че самият той и ние

загубваме границата между тях. Аз се спирам на тоя дар и го наричам мъчителен — поради факта, че карикатуристът (хумористът), който работи под пълния контрол на разума, не винаги успява да обуздае и подчини на своя разум тоя дар. Като всеки дар той лежи в емоционалната природа на човека.

Да вземем за пример шута, който има своя вродена грозота и вроден афинитет към нея. Той има мъчителния дар сам да бъде смешен и да вижда смешното. Тоя дар шутът контролира и подчинява на своя разум, за да изгради своето остроумие. И когато тоя дар се изплъзне от контрола на ума, остроумието се разпада, престава да действа — то не е вече щит за автора и шутът получава камшичните удари, вместо парите и ръкоплясканията. Той трябва да си послужи със своя недъг или дар за изграждане на обществената истина, а не да обслужва своя дар и себе си. Както кучето трябва да си послужи със своя дар да улови заека и да го отнесе на ловджията, а не да го изяде. Как Сервантес би създал Дон Кихот и Санчо, ако сам той не е и едното, и другото, ако не бе *отделил със завесата на хумора* себе си от двамата герои, които са по най-смешен начин неговото раздвоение? Авторът изчезва напълно, за да оживеят героите му. Тая пълна авторска саможертва го прави вечен. А между впрочем, самият той лежи в затвора на инквизицията, но неговата лична съдба остава скрита — тя е смешна и не може да обслужи обществото. Ето една съвършена мярка за хумор и общественено служене! Защо се смеем над тая книга? Смеем се, съпоставяйки единия герой с другия. Но поотделно те не са нито смешни, нито хубави. Така и един факт, едно събитие, сами по себе си значат малко. Те трябва да бъдат съпоставени с един установен в нашите понятия и представи обществен порядък, за да ги преценим като смешни, грозни и пр.

Карикатурата търси и открива противоречията, абсолютно вярна на диалектическия принцип. Тя винаги доказва истината! Понеже е присъда, тя е задължена, както съдията и прокурорът, да внася в делото всичките достатъчни основания. Така и карикатуристът внася всичките реални принципи и предпоставки в композицията, за да приведе в действие закона, а не личното мнение на съдията или на карикатуриста-автор. А законът в случая е установеният обществен морал. Като присъда тая карикатура трябва да бъде безспорна и безапелационна — иначе тя отпада, или се превръща в клевета.

Какво ще рече това? Че карикатуристът извън своя дар трябва да притежава пълно знание за обществения живот, явните и скрити фактори на неговото развитие, причините и следствията на събитията — и то в оная мярка и степен, каквито животът на цялото общество изисква за своята сигурност, опазване и развитие. Наивността, незнанието и особено глупостта са абсолютно забранени за карикатуриста. Тези човешки прояви са дори привлекателни в частния живот, търпими в пейзажа, лириката и благочестивите картини; Еразъм написа дори „Похвала на глупостта“, но карикатуристът е лишен от техния чар: за него те могат да бъдат само обект.

Наивността, незнанието и глупостта предполагат изобщо една сантименталност, една безконтролна емоционалност. А това е все едно прокурорът и съдията да се разсмеят или разплачат над осъдения. Робството на карикатуриста към обществената правда прави от него оная мъчителна човешка половина, която той непрестанно и потиска, и търси другата половина. Той е в пълна служба на обществото и неговата личност, всичките му скърби и радости, се вливат и прерастват в обществените. За него отделният човек е нито ангел, нито животно, а непрекъснато се мени и уравновесява на обществените везни. Той е следен отблизо от неосипащото око на карикатуриста, който му отнема мира и покоя на всяка установеност, на всеки канон.

Не зная дали вие чувствувате като мене терора на идеализираната красота — например в каменните гръцки богове? Аз неволно сравнявам своето хилаво тяло с тяхното и ме обзема справедлив бунт срещу тях. Моето тяло ми подсказва, че тяхното е или една идеализирана измама, или че аз съм във вечната грозота. Конфликтът между мене и тях е неизбежен — затова ще унизя себе си, преди да угрозя тях! Защо не ги поставят по обществените градини, паркове и площади? Защото обществото ще реагира по същия начин, поради същите причини. Франция не заболя ли от тая псевдокласическа мания, срещу която воюва Домие със своите изобличителни карикатури? Ето как безспорната художествена красота се откроява върху фона на нашата истина като измама. А измамата е също грозота. Аз съм убеден, че тия богове са се явили на бял свят като бунт срещу съществуващата дотогава грозота, като бягство от нея. Колко ли ще е била голяма тя!

За нея свидетелствуват ония малки фигурки в Лувъра, за които споменах.

Карикатуристът отнема част от хармоничната цялост на обекта (човека), като в замяна му придава от своята, насища отнетите свободни валенции с нови — грозни. По такъв начин той го изравнява със себе си, с нас и го поставя дори по-ниско, за да подчертае нашето (на обществото) превъзходство над него и по такъв начин да го направи подсъден. С други думи, угрозява човека не заради самото угрозяване, заради издигане на грозотата в култ и възхвала, а за да го приведе в подчинение на обществения контрол! В този пункт карикатурата се явява свръхсоциална проява. Тя унижава човека заради общественото спасение. Как става това? Щом една карикатура е предизвикала присмеха на обществото, това значи, че всеки със смеха си е преподписал присъдата над това деяние, което вчера, днес, утре е било или ще бъде негово собствено. Като го е осъдил, той вече ще се предпазва от него, от широката обществена присъда, в която е включен сам.

Карикатурата има най-широк обсег на действие. Всяка човешка проява, дори най-интимната, има своя корен и своето отражение в общественото развитие. Ние не можем да изброим областите ѝ, защото действителността е „една безкрайна плетеница от подробности“, както казва Стендал, а карикатурата е по-бърза, по-находчива, по-изненадваща от нашето нормално умуване и лениво мислене.

Вие сте гледали много карикатури и сте изненадани от сюжетното им многообразие. Защо е това сюжетно богатство у нея, за разлика от живописца? Карикатурата не може да се задоволи с обективния факт, с простото, вярно и точно наблюдение на обективната даденост — тя не търси дълго и изчерпателно неговото състояние, не установява трайните живописни, пространствени и колоритни стойности като живописца. Тя дори не разказва събитието като илюстрацията, макар че си служи със средствата и на живописца, и на илюстрацията. Тя търси противоречията и от тях изгражда едно ново събитие. За всяко противоречие е нужно действие, събитие, движение. И тя създава действие дори от самия покой, за да изтръгне конфликта от него. В същност тя не получава сюжета отвън: идеята и композицията се раждат в ума на автора — това е един полулитературен образ, който се осъществява в карикатурата и който

ние напразно ще търсим във в живота. Отвън тя получава известни данни — форми, действащи лица, типове, обстановки; но всичко това се претопява в нейната много сложна алхимична лаборатория по начин такъв, че ние се сдобиваме с един съвършено нов вид художествено произведение, изразяващо една пълна истина, без самото то да е истинско.

Например: аз съчетавам куче и човек, но не като си служа със съответните им половини — като кентаврите или египетските богове — а като смесвам двете същества до пълното им изчезване и преливане едно в друго, за да се получи нещо трето, съвсем нов животински вид.

Какво именно получавам? *Кучи син* — едно словесно определение на една грозна човешка проява. Или съчетавам по същия начин човек с магаре, за да осмея и изразя *магарешката философия* или *философска магария*. Изобразявам вдетинен човек, като съчетавам старец с дете... Къде в живота е възможно това? То обаче е възможно за карикатурата и за словото, с което тя има повече допирни точки, макар че си служи със средствата на изобразителното изкуство.

В това отношение нейната свобода и сила са безгранични, както е безгранична силата на безстрастния ритъм в орнамента. Затова — предполагам — Лев Толстой е определил тия две изкуства за първи: Карикатурата — като пълно претворяване, и орнамента — като неотслабващ безкраен ритъм.

Забележително е, че хуморът (присмехът), шевицата (орнаментът) и песенният ритъм са основата на народното творчество. Всеки народ има свой хумор, своя украса и свой ритъм, които заедно създават (обособяват) неговия стил. *Интересна тема за изследване!* Както орнаментът, така и карикатурата (хуморът), не са емоционални. Колкото и спонтанно да се ражда остроумието, то идва по умозрителен път. Авторът изнасилва своето непосредствено чувство и го подчинява на критичната мярка, строго контролирана от съображенията на разума, за да нанесе удара на присмеха, укора или угрозаването — точно според мярката, според данните по делото — както гласи съдебният израз. Карикатурата се движи от лекия невинен хумор и дружеския шарж, през сериозния присмех и сатирата, до пълния унищожаваш и убийствен сарказъм. Това зависи както от темперамента и качествата на автора, така и от важността на

общественото събитие. Но във всички случаи, какъвто и да е сюжетът и темата, същественият елемент и център на тежестта в карикатурата е човекът. И за да бъде тя въздействаща, тоя човек трябва да бъде действителен, вероятен, правдоподобен — да бъде *някой*, а не *някой си*, което ще рече „*някой*“. А обикновено героят на карикатурата е действително лице — извършител на събитието: Иван или Драган — определен обществен деец, владика, цар, автор на драма, шеф на учреждение. Въобще личността трябва да бъде *известна*, позната на обществото — за да поднесе присмеха и отговорността, както и да може да се брани и защитава. Измислените герои не обслужват карикатурата, нито обществото. Те стават неубедителни: нямат в себе си живия човек, който да свидетелствува за нейната истинност; те отпадат от вниманието на живия зрител, който търси там врага си или себе си, а не само идеите им и словесното им обяснение. Общественият враг трябва да бъде ясно показан на обществото като тип, деяние, престъпление — за да се знае над кого и защо е присъждането!

В един добре нарисован действителен човек, с ясно подчертан характер, типизиран умело и съобразен със събитието, се крие неподозирана сила и убедителност. Никаква гениална измислица не може да замени простата и неповторима жизнена правда. Такъв жив, определен човек дава живота на карикатурата, той свидетелствува с живота си присъствие за нейната истинност. Истинни и правдиви трябва да бъдат и неодушевените предмети: архитектурата, аксесоарите, природата, дърветата, уредите, които много по-малко от човека могат да понесат промени и осакатявания — защото нямат никаква вина. Може да се смята в упадък оная карикатура, в която действителният човек липсва. От доста време нашата карикатура е в такъв упадък. Всичките ѝ герои са „*някой си*“! Тя не може да създаде — с малки изключения — типове, които да изразяват обществените, класови политически конфликти. Направиха се опити, които заглъхнаха. За да продължи живота си, карикатурата ни трябва да се подхрани с истински, действителни личности, общественици и познати на обществото лица. Иначе тя заприличва на сварено за чорба камъче.

Карикатурата черпи идеите, сюжета и темата си направо от живота, от действителните факти в обществения, политически,

стопански и битов живот. Тя следва отблизо факта, случката, събитието, без които е немислима. Винаги актуална, будна и подвижна, тя прониква всестранно в живота и ставайки пълен негов зрител, тя се превръща в богата съкровищница на знание за народа и епохата.

Своята мъдрост, остроумие, дух и философия тя черпи от мъдростта, хумора, духа на своя народ и идеите на своето време.

А изразните средства тя търси и намира в живописата, графиката и скулптурата. Тя овладява и доразвива с оглед на своите цели и задачи пластическите възможности на изобразителното изкуство. Тя овладява със сръчността на зрял художник композицията, фигурите в пространството, движението, действието на героите, тяхната битова и психологическа правдоподобност и особеност, простата категорична яснота — както на действието, така и на изразните средства. Така карикатурата прераства в едно пълно, богато и завършено изобразително изкуство.

Разбира се, тия мои мисли се отнасят както до малката, до дребната, ежедневната карикатура, която изчезва с броя на вестника, така и до делото на големите нейни представители като Доре, Домие и Кукриникси.

Но за да се роди голямата карикатура като изкуство, като стил, — нужно е голямо, значително историческо време. Ще се върна малко назад — с 80–100 години, — за да помена едно велико историческо време и едно име, без което не бихме говорили за карикатурата. Времето, предхождащо Третата френска република и продължение на Великата френска революция, в която се роди третото съсловие и бе погребано аристократическото господство заедно с монархията и абсолютизма. Гробокопател на тая монархия, на господстващата класа, а и нежна дойка на третото съсловие и пролетариата, е Домие. Тоя гений е проникнал във всички пори и фибри на своето време.

В десницата си държи враговете за гушите, а с левицата нежно притиска до сърцето си своите приятели — жертвите на монархията, на порочния режим, извращенията на църквата, корупцията на администрацията и монархическите институции, упадъчните явления в литературата и философията — на цялата гнилост във Франция и Европа през това време. Социален, критичен, реалист, прогресивен, съвършен художник и мъдрец, Домие стана стил на епохата, а на

човечеството завеща едно бурно обществено чувство, един здрав морал — морала на народа. И един верен усет за реалност!

Всички работи на Домие живеят и днес със своята сила и жизнена правда. Те са неизчерпаем извор за всички художници и карикатуристи.

Така едно голямо историческо време роди своя голям художник-карикатурист — последния истински художник на Франция и Европа, последния неин сериозен поданик.

Европа заспа. Историческото време я отмина на пръсти и ние го видяхме развихрено в Русия през 1917 година, където потиснатата работническа класа и онеправданият, обезправен от монархията и ограбван от експлоатацията народ извършиха революцията през октомври. Те подчертаха с кръвта си извоюваната свобода и разчистиха пътя на новото историческо развитие. Там получават въплъщение новите революционни идеи, изгражда се новият стил на живота и една нова цивилизация. Естествено, там се създава и новото изкуство, новата карикатура.

Драги колеги,

Тия са мислите и хрумванията ми за карикатурата, които набързо написах и прочетох пред студентите в Академията и колегите-графици. При разискванията изникнаха много въпроси — повечето от тях не могат да се включат в това изказване, което не е критика на тая или оная карикатура — наша и чужда, — а малък опит да се обясни що е карикатурата по същество. Спирам се само на някои от тях.

Така например — мен ми се струва, че първобитният човек — дивакът — не е имал нужда от хумор като обществена преценка. Той е присъждал противника си, като направо го е изяждал, без да го вари в обществената кухня. Той го е изяждал без присмех и угризения на съвестта — невинно и блажено. Общества и хора с религиозен мироглед, с божествено животоразбиране също не си служат с присмеха и карикатурата, тъй като те са изоставили човешкото и обществено животоразбиране. Правото на съдник е отнето от човека и обществото — то е предоставено изцяло на бога. Да съдят и да осмиват е грях. Според религиозния морал — съдещият и осмиващият сам себе си осъжда. В литературата, книжнината и печатните органи

на тия общества не ще срещнем ни сянка от хумор, нито карикатура. Естествената среда на хумора и карикатурата е онова общество, което само изгражда своите закони, подчинява им се или ги променя; оценява, присъжда и наказва виновника. В такова общество карикатурата е властна и свободна да изнесе деянието и виновника пред върховната инстанция — обществения присмех, като едновременно и самата тя се излага на преценка и осъждане.

Харесана — тя добива изключителна сила и признание; нехаресана — губи всякакъв смисъл, като повлича и автора си. Мястото на карикатурата обикновено е вестникът — общественото сърце, което пулсира ежедневно, без чийто ритмичен, правдив и пълнокръвен пулс общественият организъм боледува.

Може ли карикатурата от отричаща да прерасне в утвърждаваща, в похвална? Тоя въпрос ми задават! Отговарям: може ли съдът да призове един обвиняем, за да го похвали и награди? Съдът обвинява и оправдава жертвата, като наказва виновника. Герой в съдебния процес е невинният. А в карикатурата герой и център е смешният. Карикатурата с положителен герой не е карикатура, защото престава да бъде смешна.

Само смехът ли е характерен и безусловен за карикатурата? Има неща, на които едни се смеят, други плачат; един човек се смее до сълзи, друг — през сълзи. Човекът по цялата земя може би се смее по един и същ начин, но по съвсем различни причини.

Хуморът е различен за различните общества, народи, съсловия и класи. Предпоставките и условията за хумора и карикатурата безспорно лежат в непрекъснато променящо се обществено и индивидуално развитие.

Така карикатурата днес е пълно отражение на класовата диференциация, класовото съзнаване и класовата борба, които обясняват, обхващат и движат света.

Какво ще стане с карикатурата и с хумора в идващото безкласово общество, когато ще изчезнат класовите противоречия — ние това не знаем.

Във всеки случай обяснена или не, за добро или за зло, карикатурата съществува — тя съпътства човека в личния му и обществен живот — ту безжалостно жестока, ту милостива. Тя го

следва като собствената му сянка, която става толкова по-сгъстена и черна, колкото по-обилна и пряка е огряващата го истина.

Не бива да се смята, че карикатурата е само една жестока и безсърдечна човешка проява. Тя чрез присмеха и самоогрозвяването нанася спасителен удар върху гордостта — извор на безброй злини. Иронията и усмивката ѝ ни учат да се посмеем на глупците и измамниците, които ние без тая ирония щяхме да презираме и мразим.

Човекът не ще престане да бъде смешен, защото той не е нито ангел, нито животно.

30 юни 1951

ВСИЧКО Е В НАС

НЯКОЛКО ЗАБАВНИ НЕЩА

Позволете ми да ви кажа няколко забавни неща, а не истини, тъй като за мене истината е по-непонятна и от забавното. Тя е скрита, а и съвсем рядко я чувам, но се надявам, че тя обитава в забавното и в парадокса — иначе и забавното, без което не може да съществува светът, би било само лъжа. Трябва сега да ви уверявам за неща, в които сам не съм повярвал, а само са ми хрумнали...

Поканен съм в първия доклад да кажа нещо за обучението по илюстрация в Академията.

Да ви чета ли доклада, или да ви говоря?

ЗА „ТРАГЕДИЯТА“ В БЪЛГАРСКАТА ИЛЮСТРАЦИЯ

Цялата българска илюстрация, а тя е крайно бедна, е детска още от своето създаване — детска по тематика и сюжет, детска и наивна по изпълнение.

Да приемем ли, че това е поради особените интереси на старите буржоазни среди и издателства? — те печелеха много от детските издания. Детето е най-сигурният купувач на книжки и картинки. И то, и майка му, и баба му са доволни, мирни и еднакво щастливи от хубавата детинщина в къщи. Празници, именни дни, семейни декламации и рисуване по стената...

Дали тая детска издателска продукция на литература и илюстрация не беше и една държавна политика: да се отвлече вниманието на народа от по-сериозните и „възрастни“ проблеми — революционни и опасни! За мене това е така.

Но има още едно обстоятелство, на което искам да се спра.

Нашият народ излиза от едно многовековно робство и от едно дълбоко мълчание.

Изречените открито и свободно истини отнемаха живота му и живота на децата му. Затова тия истини народът в своето мъчително, страшно робство превръщаше в *мъдрости, поговорки, образи*. Като не смееше да ги изрича от свое име, изрече ги от името на животните, цветята, реките и птиците. Това, според мене, не е от пантеистически предразположения, а от страх, от инстинкт за самосъхранение. Така — сигурен за живота си само сред животните и гората — той се сроди словесно и образно с тях, за да се родят: „Гората — майка свещена“, „Соколът — птица юнашка“, „Тихата трева“, „Мълчаливата риба“, „Кумчо Вълчо“ — тоя гениален образ на мъченик и страдалец. „Кума Лиса“ — тая умна, волнодумна, свободолюбива съпруга, булка, сестра, роднина и майка, която се стреми да се справи с всички затруднения в живота. Тия два образа не са нито положителни, нито отрицателни: народът е влял в тях всичките си желания, копнежи и прояви — *той не търси в тях никакъв морал, а своята свобода!* „Калинка-Малинка“, „Ежко-Бежко Таралежко“, „Зайо-Байо Средногорски, скрит от лоши

думи хорски“ — всички тия герои са въплъщения на спотаената, смълчана и наплашена народна душа. Тя не чака от никого нищо, че да се реши и продума. Затова народът получава истините от някое пиле или от гората — продумала, за да не могат властите да арестуват това пиле и цялата гора. На това се дължи, дето в илюстрацията не се рисува самото животно, а синтезът — физически, душевен и психологически. Оттук нашата илюстрация не е научно-познавателна, а тълкуваща психологическото състояние и характера на българина. Това не е и анимализъм!

По тоя начин човекът като герой е изключен; по-право — заменен с животни, треви, цветя. И всичко е превърнато в песен. Дори у Ботев човекът-герой е *самотен*, неизказан — сред вълците в гората. „На Ирин-Пирин тревата“, слънцето, самодивите, тръните в полето и бесилото говорят вместо него. *Как ще се нарисува всичко това?*

Кума Лиса — това е Ана Каренина. Друга нямаме в нашата литература. Кумчо Вълчо е Дон Кихот. Враното конче, което говори, мъдрува и спасява — е Хорацио.

Опитът на Вазов и други автори да освободят човека след освобождението, да го накарат да говори *свои думи от свое име* е значителен. Той огражданстви до известна степен българския, предимно градския политически човек, но тая революция и тая промяна не засегнаха дълбочината на народа.

Народът си остана Санчо Панса, който страшно бе дотягал на Дон Кихот именно със *своите народни поговорки*. Опитите в миналото за илюстрация на „Тома Гордеев“ и Вазов са неуспешни. Сега: Юрталана...

ПАК ЗА ДЕТСКАТА ИЛЮСТРАЦИЯ

Положителен герой ли е Бай Ганю, или отрицателен? Как да се нарисува и кому да бъде противопоставен?...

Кои са героите от нашата литература, с които живее публиката, народът? Наричаме ли ние някого Бойчо Огнянов, Стефчов, Рада, чорбаджи Марко, Рачко Пръдлето, Топал Хасан или Христофоров? Характеризираме ли се един друг с тия имена, сравняваме ли се с тях в нашия живот, в нашите прояви и постъпки? Не! Тогава за какво ни е всичко това, защо ще го рисуваме? Заради идеите ли в тия книги?!

Идеите не се рисуват, а хората, в които те са въплътени. А нашата литература е безкрайно немощна и бедна откъм герои. В нея има идеи, описания, действие, драма, кръвнина, надежди, закани, но няма хора. Същото е и в изобразителното изкуство. Големи тематични картини, сюжети, борби, композиционни разрешения — смели и страшни, но... няма нито един жив конкретен *тип-човек*, който да се е задържал в нечия памет поне едно денонощие.

Бих казал това даже за музикалното ни творчество. Нямаме автори-личности, които да родят и създават личността. Аз желая някой, ако може по друг начин да обясни този трагичен въпрос! Липса на професионално майсторство ли? А за какво ни е то, ако няма какво да изразяваме с него? Идеи никога не са ни липсвали, но определеният, конкретният, значителният, типичният човек е пълна наша липса. Не става дума да направим портрет на леля си или вождовете, или на ударниците, а да намерим образите на трайните типични състояния на българина под това небе, на тая земя!

Можем ли да го търсим навън, ако не го открием и уловим в себе си? В нас е всичко! Но не като си направим автопортрет, а като се разлистят и цъфнат в нас всички клони на народностното дърво. Тогава всяка клонка и всеки цвят ще говорят за цялото дърво — за целия народ.

Говорим ли ние за Гобсек, Каренина, Чичиков, Ноздрев? Говорим! Извън Бай Ганю не съм чул нито едно наше име на литературен герой, освен в случаите, когато някой критик чрез него

наругава автора. Но Бай Ганю е труден за илюстрация, защото е синтетичен тип.

След Девети септември се появиха имената на лица и герои, но те са герои в живота, а не в *литературното произведение*. Такива герои ние имаме повече от всички народи, но те не могат да влязат в изкуството и скоро погиват в късата ни памет.

Почитаме паметта им, кълнем се пред нея и продължаваме делото им, но това става извън изкуството — става с доклади, фотографски снимки и пълна документация — неща безкрайно помалотрайни от изкуството. Защото само в изкуството нещата живеят и никога не умират.

Лично аз, неумело и несръчно, съм търсил хора, герои и типове — добри и зли, страхливи, порочни, умници и глупци — търсил съм ги без помощта на литературния автор. Героят не се търси във, а в паметта, сърцето и върху листа, където и продължава да живее, съставен от форма, светлина и мисъл.

ЗА ИЛЮСТРАЦИЯТА

Що е герой в литературното произведение? Безспорно — един човек, който извършва известно деяние. Той трябва да бъде изобразен от илюстратора според данните на литературния автор. Но може ли художникът да го извлече и построи само от литературното произведение? Не трябва ли художникът да подозира, да знае неговото съществуване в живота, да го е срещал вече, да го е видял преди автора, да го е отпечатал в своята памет, да е разговарял с него, да го е рисувал вече неведнъж?... Тоя герой е близо и до художника, и до писателя. Той е може би техен сродник или приятел. Героят — типичният човек в живота — не може да бъде далеч от нас, скрит и внезапно откриван като петрол в недрата на земята. Не! Той живее и е самият живот — около нас. Дори той е в *самите нас*. Това е най-вярното! Ние го рисуваме и описваме тъкмо защото е в нас самите. Той не е руда, а наш собствен настоящ живот. Ако го няма в художника, то и художникът не може само по указанията на литературния автор да го търси по света като детектив, с отличителни белези в ръка.

Така художник и автор са заедно. Всичко, което замисля писателят, вече го има в художника. И обратно! *Процесът* е общ и животът на единия се слива с тоя на другия. Иначе илюстрирането е немислимо. И затова тия, които търсят всичко от текста, не прибавят нищо към произведението. Напразен труд!

18 юни 1953

**В ГРАФИЧНИЯ ОТДЕЛ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА
АКАДЕМИЯ**

ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО

Изобразителното изкуство, както показва самото му название, създава образа на обективния свят, който наблюдаваме, изучаваме и нанасяме върху листа по законите на перспективата.

Тоя процес е доста сложен, тъй като, от една страна, изисква точно познание, пълна представа за обекта и формата му извън нас, а от друга — познаване законите на виждането, по които стават промените в обекта и го превръщат в перспективен образ.

В рисунката видимият образ загубва физическите си свойства, действителните си измерения, като запазва своето подобие или както ние казваме — приликата.

При скулптурния образ ние имаме запазени почти всички физически свойства и действителни измерения на обекта: тежест, осезаемост, действителен обем, но и там подобие или приликата е доведена до сходство. Ние знаем откъде произлиза тая разлика в рисунката и скулптурата. Процесът на рисуването е съвсем различен от процеса при моделирането. Скулпторът наблюдава и вижда от всички страни действителните измерения на обекта и с тях изгражда пластичния образ; докато рисувачът при съставяне на рисунката заема само едно определено място на гледане и чрез безкрайните перспективни промени на действителните измерения съставя върху двуизмерния лист образ, който трябва да добие триизмерност, а бялата повърхност на листа да се превърне в дълбоко пространство.

Значи първата задача на рисуването е да постигне триизмерната пространственост, която скулптурата и обективният свят притежават по начало. Така ограниченият, гладен за триизмерност лист, с помощта на перспективните закони не само допълва своята недостатъчност, но и простира надалеч своите пространствени завоевания и възможности. Те превръщат рисуването от обикновено изобразително и познавателно средство в могъщо изявяване на пространството и времето, в изразител на историческите и природни явления, събития, промени и идеи! Така рисуването съперничи по обем и сила на словото. Тия възможности на рисунката са й определили достойно място на верен и пълен изразител

на обективния свят и нещо повече: тя може да ни даде събития и идеи, които са отминали във времето, а и още не са проектирани върху екрана на настоящето; да установи и нова логическа връзка между тях; да ги внуши на човешкото съзнание и ги направи зрително достойние на всеки чрез своя понятен универсален език. Естествено всичко това ние не можем да наблюдаваме „пред нас“, за да го нарисуваме, а трябва да го потърсим в нашата памет, в нашето мислене и тълкуване, откъдето го извличаме и изобразяваме.

Това съставяне и изобразяване на идеите, фактите, събитията и образите, в рисунка ние назоваваме *композиция*, чийто буквален превод значи *съставяне*.

С тия няколко думи ще пристъпим към композицията в обучението по илюстрация — от две години насам нова дисциплина в графическия отдел.

СЪЩИНАТА НА ИЛЮСТРАЦИЯТА

Същината на илюстрацията е претворяване на словесния образ в зрителен. Задачата на илюстрацията е да допълни и обогати литературното произведение със зрителни образи и композиции, които тълкуват, допълнят и доизясняват основната идея, темата и сюжета на произведението. От така определените задачи и цели на илюстрацията става ясно, че тя по начало е композиция, която има за основна идея темата, сюжета и съдържанието на литературното произведение. Пътят, по който се замисля и изгражда литературното произведение, е пътят, по който и ние замисляме композирането на илюстрацията. Затова първата задача е запознаването с литературното произведение и тълкуването му. Но това не бихме могли да извършим успешно, ако нямаме правилен подход и основен маркс-ленински мироглед за откриване основната идея на автора, обществените причини на явленията и действията, пораждането на конфликтите, характерите на героите и пр. Без здрав мироглед ние не можем правилно да изясним и разберем произведението, не можем следователно да създадем вярна илюстрация. В тоя смисъл тая първа част от нашата задача — теоретичната подготовка — е от голяма важност. От нея зависи ще обслужим ли или ще увредим литературното произведение с илюстрациите си.

Щом сме изтълкували и изяснили съдържанието на произведението, пристъпваме към избор на ония сцени и сюжети, които най-пълно и правдиво изразяват, а и характеризират основната идея или темата. Преди всичко се съобразяваме с историческото време и географското място на действието, със социалната и битова обстановка. Сетне изясняваме типа и образа на героя и действащите лица — възраст, характер, психология.

Тези обсъждания в условията на Академията стават колективно. Всички направени констатации и характеристики се записват. С тоя разбор се цели по-дълбоко вникване и вживяване в произведението, подобно това на актьора. Без това вживяване в произведението и въплътяване в героите художникът не би могъл да ги изобрази.

С това приключваме първия етап — теоретическия — и пристъпваме към втория — практическото изпълнение на задачата. Върху всяка избрана сцена от разказа студентите правят своите скици, докато постигнат задоволително композиционно разрешение. Одобрените проекти се разработват и завършват в определен срок — с креда, молив, разреден туш или перо. Перото е за предпочитане като най-добро за отпечатване. Перото с богатия си шрих е според мене най-трудно, но и с най-големи възможности за изявяване.

В двегодишна практика сме опитали всички възможни начини и средства, с каквито може да разполага една академия, за окончателното завършване на илюстрацията. Но сюжетът в илюстрацията, обстановката, мястото на действие, героите и всички подробности са предопределени или подсказани от литературното произведение. Следователно — трябва да ги търсим извън ателиетата и то там, където ни отвежда литературното произведение. Така нито един от нашите постоянни модели — цигани и безпаметни старци — не стават за трудов герой, за исторически или класически, дори за криминален тип.

Опитите да се съставят от модели групови сцени за дадена илюстрация дадоха печални резултати: получава се групов портрет на цигани и пенсионери в хамбар.

Въпреки това тези модели се използват за етюди в композицията — преобличаме ги, натъкмяваме и декизираме като в беден селски театър. Явно е, че необходимите условия за осъществяване на илюстрацията не могат да бъдат създадени в една академия.

Следователно, трябва да подпомогнем студентите в тая извънредно трудна задача по друг начин — като им дадем всички познания, теоретически и практически: върху композицията, принципите и законите на нейното изграждане, да ги запознаем основно с всички видове и форми на композицията — според сюжета и съдържанието. Само чрез пълното овладяване на перспективата и нейните закони можем да осъществим *пространственост* в композицията, която е език на изобразителното изкуство.

Перспективното изобразяване и изграждане не бива да се основават само на наблюдението, а трябва *пълно вътрешно виждане, пространствен усет и навик на художника* — както говорят у хората, творческото мислене у писателя и пр.

Художникът вижда пълно само онова, което познава. Художник-илюстратор е оня, който е овладял пространството и познава обективния свят в него: неговото място, неговото действие и състояние, неговите форми, обем и характер. Той трябва да го знае, за да го потърси и намери като модел в действителния живот, за да го претвори и направи поданик на композицията (картината).

Всички необходими принципи и закони за овладяване на пространството лежат в големите произведения, в опита на големите художници, в перспективата — наука, която ние не научаваме достатъчно и правилно...

Преподавател и студенти с креда и въглен върху големи листове на стената чертаят, рисуват и изграждат терени, пейзажи, улици, стълби — с определени дистанции, мащаби и хоризонти. Поставят фигури, групи и животни в покой, в движение и дълбочина, за да докажат всички перспективни изменения. Тук се изучава пътят на светлината, която очертава колонната сянка на формата, загатва триизмерността и обема, създава тъмното и светлото в композицията. Изучават се архитектурата на човешкото тяло, движението като свойство на живата материя, после се пристъпва към изобразяване на даден сюжет, което е въведение към илюстрацията.

Тия упражнения са съпроводени с рисуване на обекти по памет във и вън от Академията, за да подпомогнат усилията на въображението и за да се извърши спойката между представата и наблюдението.

Като имаме пред вид огромната задача на графиката в социалния, стопанския и политическия живот, голямото и значение в културата, книжнината и учебното дело, нейната подвижност, многотиражност и сила на внушение — всички грижи, усилия и средства за нейното пълно овладяване от студентите в Академията са оправдани.

Недостатъци: Студентите влизат в специалния отдел неподготвени. Рисуването, перспективата и анатомията не се изучават с оглед на едно композиционно изграждане на картината, а изолирано, сами за себе си и при това — недостатъчно. Художествената им професионална култура е слаба. Курсът на обучението по композиция и илюстрация е кратък.

КОМПОЗИЦИЯТА И РОДНИНСТВОТО Й С ДЕЙСТВИТЕЛНОСТТА

Животът на Художествената академия навършва своята зряла 32-годишна възраст. Преди 32 години тя бе прекръстена от Рисувално училище в Художествена академия. Животът ѝ протече спокойно. Ние като студенти престоявахме по 5 години, завършихме и отстъпвахме място на следващите кандидати. Учебната програма бе проста и за всички ясна: глава натура, половин голо тяло, голо тяло. С други думи, рисувахме главата на един модел — циганин, половината тяло на същия циганин и целия циганин гол. С това завършихме курса на висшето си образование и се разотивахме.

Най-добрият акт, най-разученият етюд се поставяше в коридорите на Академията, а моделът оставаше заедно със своето изображение да създава новите художници. Животът извън стените на тоя странен пансион не бе обект на художническото ни око. Пропорциите, светлосянката, ракурсите и формата, които старателно изучавахме, се отнасяха само до модела на сивия фон под северно осветление. Навън ние не ги търсехме — подобно на калугерите, които не се вглеждат в мирския свят, понеже знаят, че по улиците и дуварите няма икони — те са в манастира.

От няколко години тоя академически навик е смутен от решителните промени, които станаха в нашия обществено-политически живот. Тия дълбоки обществени промени разбутаха стените на Академията и сляха живота ѝ с широкия живот на народа...

Студентите се озовават не на сивия фон и паркета на ателиетата, а в светлината на деня и нощта върху действителен терен, какъвто никое въображение не може да измисли. Перспективният и географическият хоризонт там са реални, видими и достъпни.

За обикновения човек, поставен сред тая действителност, не ще изникнат никакви проблеми и затруднения, той ще изпита само чувството на приятност и удоволствие — както рибата във водата. Но за художника, който е запознат със законите на виждането, цялото това богато зрително възприятие се превръща в сложен размисъл за

закономерностите в явленията, причините и следствията, за постоянните промени на формите и измеренията. Както потопеният в дълбока вода трябва да прави определени движения, за да не потъне и се удави, така и художникът, поставен сред действителността, трябва да гледа, вижда, съобразява, разбира и тълкува, за да не потъне и се удави в нея.

Действителността ни включва в себе си, ала не ни се разкрива сама — това прави само знаещото око на художника. Обективната действителност ни дава само толкова, колкото ние я познаваме и колкото можем да вземем от нея. Не можем да разчитаме на роднинството и майчинството ѝ, а трябва да я изучаваме и анализираме. Тя е най-добрият учител — в смисъл, че е неизчерпаемият и най-търпелив обект за изучаване.

От представените работи през лятната практика видяхме рисунки, скици и етюди на хора с различни възрасти и характери, от различна класова принадлежност — хора от производството, типове, пози, състояния, рисунки и етюди на животни, архитектура, строителни обекти, инвентар. И всичко това е старателно наблюдавано, изучавано, нарисувано. Трябва да изтъкнем изключителното значение на тия наблюдения и рисунки. Те въвеждат студента в широкия път за опознаване живота; създават у него навика да търси и разкрива красота в действителните, съществуващите форми. Тия рисунки са най-ценният материал — тухлите, с които се изгражда композицията (картината).

Видяхме и други работи от лятната практика на студенти, добре усвоили перспективата и законите на изграждането в ателието. Благодарение на това работите им са построени убедително, а някои с толкова умели пространствени разрешения, че могат да се смятат за завършени художествени произведения.

Тия студенти знаят що е хоризонт, що е убежна и мерна точка. Те могат научно да установяват и проверяват пространствените промени в рисунката, да коригират съвършено точно допуснатите при наблюдението грешки. Те познават промените във възходящите и низходящи терени и равнини, знаят що е поле на зрение, що е гравитационен център в картината. Познават третото измерение, могат да го изчисляват и да поставят в картината всяко нещо на мястото му. Те знаят източника и пътя на светлината — като организиращ фактор в

картината, като трето око на художника, тъй като тя е още нещо отделно от нашето виждане, едно профилиране на наблюдавания обект. Светлината го прави видим, триизмерен, реален. Тя определя неговата материалност, колоритност или графическа стойност. Най-после — правилно организираната светлина е и самата картина, понеже без светлина въобще няма видимост. Студентът знае всичко това или по-точно — той трябва да го знае. Той трябва да го знае, тъй като рисуването в същност е един постоянен отговор на безброй въпроси, задавани от обективния свят. Рисуването е сериозен разговор с реалния свят. Така според мен непосредственото наблюдение и теоретическите познания се спояват в съзнателно и организирано виждане за построяване на картината.

Но как ще създадем оная творба, чието съдържание не е пред очите ни, не ни е дадено наготово? Тая творба е наша идея, идеен замисъл, който се отнася до събития, отминали във времето или пък са предстоящи. Тя не е обективен факт, а убеждение на художника — негово творческо предпочитание и мироглед.

Как ще съчетаем тоя идеен творчески замисъл с обективната даденост, за да създадем нова действителност — това е задачата на композицията!

Как революционните идеи проникваха в реалния живот, промениха неговите форми, създадоха нови обществени и производствени форми и отношения, изградиха една нова действителност? По същия път върви и изкуството. Композицията е най-пълноценната негова форма, защото съдържа в себе си едно действително, реалистично по форма съдържание; а и един мироглед, който дава на това съдържание исторически смисъл, изразява обществено съзнание.

Оттук става ясен пътят към създаване на композицията. Художникът трябва да притежава здрав мироглед, пълно опознаване на обективната действителност и професионално майсторство. Тия три задачи са пред студента. Тия три задачи са неделими по време и място — идейно-политическото възпитание, ателийната и лятната практика, теоретическата професионална подготовка: перспектива, анатомия и композиция.

Напразен труд е да се пристъпва към съставяне на композицията с измислени, условни, недействителни форми и измерения: абстрактни

геометрически петна, форми, линии и плоскости, тъй като такива средства не могат да изявят правдива пространственост и реален обем. То е все едно да разучаваме музикален етюд на разстроено пиано. Неверните, неопределени тонове ще опустошат хармонията, а заедно с нея — формата и съдържанието на фразата; и ще остане само ритмичното слухово дразнене — по-непоносимо от обикновения шум.

Формите, елементите и измеренията по начало трябва да бъдат конкретни, истински, характерни, та като тухли да легнат в сградата. Такива именно тухли, греди, камъни и хоросан са споменатите вече материали от лятната практика, които студентът предварително трябва да знае къде и как ще употреби. Тези материали са нужни не само за скърпването на дипломната работа, както погрешно се смята у нас, а най-вече за самото обучение по композиция. Защото нашите студенти завършват с това, с което би трябвало да започнат своето обучение.

Не бяха ли направени много от тия грешки дори в най-сполучливите дипломни работи; още повече в картини от художествената изложба?

Безспорно — ние знаем, че тоя проблем е изключително труден, че той се отнася до същината на творчеството и ние го засягаме не за да направим упрек или да подценим големите постижения на нашите студенти, а да загатнем, да разкрием по-далечните пътища и задачи в обучението по композиция.

Как трябва да изградим и завършим композицията? Можем ли да я съставим от модели в някое ателие, да я фотографираме и увеличаваме после с квадратчета? Да им наслагаме бради, мустаци и да ги покрием с боя? Може ли дори разученият етюд да влезе направо в картината като герой? Можем ли изобщо да вкараме в композицията каквото и да е отвън и през кои врата да стане това? И ако стане някак си, то какви пространствени, перспективни, ракурсови, светлосенкови и психологически промени ще претърпи тоя свят; какво оправдание ще получи той, за да не бъде гост, взет назаем, а роден в картината — неин поданик и възплъщение на творческия замисъл? Как иначе тая картина ще бъде една нова и вълнуваща действителност, а не виртуозно и досадно фотографическо копие, чиято стойност се изчерпва с автентичността на факта — един вулгарен натурализъм?

Каква последователност сме установили в практическата работа при съставяне на композицията? Безспорно, първата важна задача е

изборът на сюжета. Незначителният, нехарактерният и нетипичният сюжет не може да обслужи композицията. Защото тя ще отпадне от вниманието на обществото, щом не отразява, не тълкува и не отстоява неговите основни интереси, нужди, идеи и чувства.

Тук ще цитирам една мисъл за типичното: „Типично е онова, което изразява пълно и най-заострено същността на дадена обществена сила.“ Съзнателното преувеличаване и заостряне на образа не изключва типичността, а по-пълно я разкрива и подчертава.

Това определение за типичното е в същност една широка дефиниция на изкуството, в която ние наново бихме се загубили, ако не притежаваме по-тънък и изострен творчески усет. Дефиницията не може да подпомогне немощния, бездарния и безмирогледния художник.

Що е „същност на дадена обществена сила“, що е „съзнателно преувеличаване и заостряне на образа“ — са сами по себе си затрудняващи понятия.

Сериозността на разискванията в академическия съвет върху заявките на дипломниците доказват колко е важна тази задача — избора на темата и сюжета в композицията. Намирането на значителна тема, разкриването и нейното идейно съдържание чрез правдив, характерен и типичен сюжет е безусловна предпоставка за започване на картината.

Тия обстояйни разисквания са най-съществената и ценна промяна в практиката на Академията след 9 септември. В тях не само се разглежда темата и сюжетът на студентската работа, но се поставят и изчерпват всички проблеми за композиция, перспектива, анатомия, форма, колорит, изразни средства при различните специалности. По тоя начин се изясняват по-пълно целите и задачите на обучението — особено законите на композицията, за които е дума в нашия доклад.

ТЕРЕН, ДИСТАНЦИЯ, ХОРИЗОНТ

Неправилно е да се започва композиция с фигурите или със самото действие, с разпределение на масите и петната върху листа. Трябва преди всичко да се построи и установи терена, върху който, както върху земята, се поставя всичко. Един сбъркан терен, перспективно погрешен и неконкретизиран, прави композицията неубедителна и абстрактна. Понякога в нашата композиционна практика започваме рисуването на фигурите от стъпалата, защото така се определя точното им място, здравата им връзка със земята, тежестта им, дори движенията и намеренията им. Установяване на здрава връзка със земята и терена е най-наложително в композирането. И най-малкото разколебаване на гравитационните сили, както при земетресение, буди страх и несигурност. Каквито и да са другите качества на картината, те не могат да изкупят тоя опасен недостатък.

Намирането на най-подходяща дистанция е особено важно, тъй като тая дистанция определя и отстоянието на зрителя от събитието. Близостта и отдалечеността от събитието пък упражняват различно емоционално и психическо въздействие. Освен това — различните дистанции създават по-богата или по-ограничена пространственост. Близката дистанция предизвиква силни съкращения, в много случаи неестествени; стеснява обсега на зрителното поле и налага изрязване на фигури. Без определена, изчислена в метри дистанция, ние не можем да определим убежните и мерните точки и по никакъв начин не можем да намерим действителните измерения и величини.

Така наречената *монументалност* е също дистанционен проблем. Непосредствено с дистанцията се определя и *перспективният хоризонт*. Той също установява мястото на зрителя, както и дистанцията — но не отдалечеността, а високата и ниска точка на зрение. Дали зрителят е на равен терен със събитието и в такъв случай е един вид съучастник с него; дали композицията е с по-нисък хоризонт и събитието ще е доминиращо над зрителя; или високият хоризонт ще постави зрителя над събитието — е от голямо значение за силата и въздействието на картината. Особено в двата последни случая

се налагат сложно-последователни ракурси и перспективни изменения, които съставляват най-голяма трудност за студента. Необходимо е да се определят и допълнителни хоризонти на възходящите и низходящи терени и плоскости, а това се постига със съответните промени. Дистанцията и хоризонтът определят по начало стойността на картината като изобразителен резултат и вид изкуство. Те са правилният отговор на картината, без който всяко нейно съдържание ще бъде непонятно, неубедително, досадно.

Композиция, несъобразена с хоризонта и с дистанционната точка, е пространствен хаос.

ФОРМА, ФОРМАТ И ФОРМАЛИЗЪМ

Каква да бъде формата на композицията?

Преди всичко форма на композицията и формат на картината са две различни неща. Форматът на картината бива хоризонтален, квадратен, вертикален, и — отпадналата вече кръгла или елипсовидна форма.

Но формата на композицията, т.е. — онова съставяне на фигурите, групиране и съпоставяне на масите, при което се получава вертикалност, хоризонталност, пирамидалност и пр., се определя изключително от съдържанието — основната идея, сюжета, действието.

Вертикалността изобщо се схваща като състояние устремно, динамично, вълнуващо и драматично. То е в противовес на покоя, лиризма и епичността при хоризонталността.

Диаметрално противоположни, те се взаимно отричат, допълнят, уравновесяват и така допринасят да се създаде действен и жизнен ритъм на композицията — както в архитектурата, в двете теми на сонатната музикална форма и т.н.

Самоцелното дирене на тия разрешения отвежда във формализма.

Формата на композицията и форматът на картината не е наложително да съвпадат — това зависи от усета и от смисловото предпочитание на художника.

Можем ли да смятаме, че новата тематика и новото социалистическо съдържание налагат и нови закони на композицията?

Законите на рисуването, на анатомията, на перспективата и на композицията са неизменни, както са неизменни законите на природата.

Природните, дори икономическите закони, не се променят, но видът на природата се променя; създават се нови производствени сили, нови производствени отношения, нова идеология, нови форми, нова динамика, нов морал, нова психика.

Такова именно ново съдържание на композицията я прави *съвременна*, а съвременността на картината е нейният стил, нейната сила.

Не се налива ново вино в стари мехове, нито се кърпи стара дреха с ново парче!

Как става изпълнението, как се използват и претворяват фактическият материал, моделите и аксесоарите — е технически въпрос, който на практика добива много и различни разрешения. Така стои и въпросът с изразните средства. За това ние говорихме в началото.

Целият този процес естествено има за крайна цел завършената композиция — картина, пълноценното по форма и съдържание художествено произведение, отразяващо живота, разкриващо ни мирогледа и творческите възможности на художника.

Тая завършеност е възможна само ако композицията е правдиво замислена и правилно започната. Безсмислицата, небивалицата, погрешно започната работа сами се изключват от всякакви възможности за реализиране — те са мъртви, не отразяват действителността и там е нещастieto на формалистите.

Можем ли да проведем в Академията обучението по специалността *илюстрация* без предварително достатъчна професионална подготовка на студентите? Не са ли много по-задължителни за илюстрацията композиционното учение, майсторството и професионалната сръчност?

Самостоятелната картина може понякога безболезнено да носи индивидуалните недостатъци на художника, изкупвайки ги с други достоинства, но илюстрацията е съпружески задължена и отговорна към литературния текст. Тя трябва да се отнесе към него с безупречна компетентност и правдивост. Някои изтъкват, че илюстраторът е улеснен, тъй като получавал идеите си наготово. Погрешно! Това именно затруднява илюстратора. Освен професионалното умение, той трябва да извърви целия път на литературния автор — географското място, историческото време, духа, характера и силата му; да изрази всичко така вярно, че да не се разпадне книгата на две взаимно увредени половини.

ЗА РАЗЛИКАТА МЕЖДУ КАРТИНАТА И ИЛЮСТРАЦИЯТА

Илюстрацията е по-действена, показна, обясняваща действието и героя. Тя ни дава това, което ни поднася и драмата, за разлика от романа. В драмата не се дават размишленията, състоянията и съзерцанията на автора, а *самите герои* — техните действия, реплики и монолози. Илюстрацията е драматизиране на роман. Тя е *сцена* и дава само това, което става на тая сцена пред очите на публиката. Тя няма право да жертвува своята действеност и разказвателност, за да се самоподобни на картината.

Гойя и Домие са илюстратори. Те говорят — не съзерцават; те действуват — не констатират.

Композицията е *единност и цялостност* на материята; тя е движение и време, форми, действие и *мисъл* (психология) — единство на противоречията.

Аз смятам, че илюстраторът е преди всичко сръчен художник и зряла творческа личност. Нашите усилия в обучението са насочени предимно натам.

Например ние никога не пристъпваме към илюстриране на отделния момент в литературния текст като фрагмент. Ние съставяме и разширяваме композицията така, че да обхване цялата обстановка на събитието и цялото действие в картината — в съответствие с всички композиционни, технически и художествени изисквания. От тая цялостна композиция ние изразяваме и доизработваме оная част (фрагмент), която е нужна за определения текст в страницата.

Така частта от цялото *вярно* ще изразява и подсказва самото цяло. Това не винаги е наложително при илюстрацията, но за обучението на студентите е необходимо, тъй като нашата работа е двойна — да обучаваме едновременно и художника, и илюстратора. Тоя начин на работа се налага от същината на илюстрацията. Тя, като изобразителен вид изкуство, е пространствена. Но понеже словото се развива във времето — илюстрацията, като съпровод на литературния текст, когато е нужно, разпада своята композиционна цялост и

единност в отделни последователни фрагменти. Така тя се превръща в пластичен разказ, като преминава в нови и нови композиционни форми: композиция на страницата и корицата, свързване с печатното поле, с буквата, с шрифта, с орнамента. По тоя начин се развива в цялостно оформяне и украса на книгата.

Най-разнородни и сложни задачи лежат пред илюстратора: професионално-творчески, идейно-политически, режисьорски, естетически. Като обслужва всякакъв вид литература, илюстрацията добива най-различни форми, стил, интерпретация и изразни средства.

На края искам да кажа няколко думи за саможертвата на илюстрацията като оригинално художествено произведение — обстоятелство, което опечалява някак автора-илюстратор.

Илюстрацията наистина загубва своя самостоятелен живот и остава да живее като сателит, като съпруга на литературния текст.

Грижливо изработеният оригинал, изцапан от цинкографските и печатарски ръце, издъхва в някоя папка. Но в замяна на това той се преумножава в хиляди и хиляди екземпляри. Те проникват в страната и в чужди страни, стигат до всички читатели — еднакво убедителни за грамотни и неграмотни, затрогващи, вълнуващи и агитиращи; на всяко място, където книгата може да се разтвори: в читалнята, в кухнята, в леглото, в заводите, полето и земеделските стопанства, на фронта, във влаковете, по моретата и във въздуха, разнасяйки навсякъде идеите на времето, славата или... срама на своя автор!

А като съкровищница на духа и културата, тя наред с папирусите и пергаментите, е грижливо съхранявана в библиотеките за вечни времена.

P.S.

Художникът рисува това, което *знае*.

Да, но истинското изкуство е да нарисуваш това, *в което вярваш*.

Защото от $2+2=4$ не става изкуство, а *от вярата и упованието* ни в тая истина.

31 декември 1953

ПОЛСКИЯТ ПЛАКАТ

Не исках да вземам думата, но с изказванията на другарите работата от минута на минута става все по-драматична.

Не съм бил в изложбата на нашия плакат и не зная дали ще отида, защото недостатъците, казани за него, са и в мен самия; защото и аз не съм далеч от плаката. В нашата Академия го изучаваме и аз също съм ангажиран с тая работа. Но впечатлението ми от изложбата на полския плакат е следното:

Отдавна не бях виждал внос на изобразителни творби и отначало това ме развесели — аз между другото не съм много весел. Събуди ми се радостта, порадвах се — не че ме интересуваше какво рекламират. Радвах се на плаката, защото съм навикнал да се радвам на художествени произведения, независимо от идеите, които се рекламират. Ако е до идеи, аз имам толкова идеи, че се състарих. И не че не са ми ясни — ясни са ми, но става дума за тяхното изявяване.

По повод на идеите какво можем да кажем! Как да се спрем на улицата пред едно толкова ефектно плакатче и да влезем в непосредствен, интимен разговор с него, да се поучим в края на краищата, после пет или десет минути, а после — както казва другарят Стаменов — и 10 години, и 20 години да продължим нашия разговор с него? Защото ако не е радостен плакатът, ние няма да се спираме и да беседваме с него. Това е между впрочем съществената задача на плаката, а не както се иска на мизантропите: на всяка цена да изнасилим човека, да му вмъкнем една страшна идея (която той вече евентуално си я има, пък може да я получи и по друг път) и да направим движението по улицата трудно, мъчително.

Аз се радвах, когато дойдох тук и това трая час. След това размислих седнал, след това се опечалих. Защо се опечалих? Защото направих сравнение с нашата действителност. Аз съм по своему патриот и трябва да изживея, да заплатя радостта с нужна скръб. Но не мислех, не ми дойде на ума да ругая, нито да обвинявам. Помъчих се да си обясня радостта, която ми идва от този плакат.

Аз никога не съм бил в Полша, но изведнъж се почувствувах именно в Полша. Нямам представа за Полша, но се почувствувах в улиците ѝ, в апартаментите ѝ, в кухните ѝ, в заводите ѝ, в душата на Полша. Какво ще рече това? Ще рече, че съм гостувал на творческата личност във Варшава. И тая близост е същественото, характерното за плаката. Защото той си остава изкуство и една реалност — такава, каквато ние я разбираме. Изкуството се ражда от изкуство, волът от вол, телето от теле! (*Оживление.*) И аз се радвам на този плакат като изкуство, защото той, доколкото съм компетентен, съдържа в себе си всички принципи на изобразителното изкуство. Никакво бездарие, никаква тъпота и никаква снизходителност не търпи този плакат. Той е завършен, той е пълен с истина. И тая истина е истина, която ни прави свободни като него... Той ме възнаграждава и аз ще му заплатя с благодарност, защото ме е освободил. С какво? Не със своята незадълбоченост, не със своето бездарие, а със своята компетентност. За плаката тая компетентност е в инвенцията — една дума, която ние забравихме, но без която ние не можем да живеем: дума, за която няма друг ономим или синоним и не може да се замени, нито пък обясни. Ние ще трябва да приемем тая дума с всичката ѝ условност, както приемаме и плаката. Защото той, макар да не е реализъм, е изграден по понятните закони на едно широко изкуство. Това е и музиката, това е и танцът, това е и ритъмът, това е и законът за цветовете, архитектуриката, и всичко, каквото могат да постигнат и осъществят художниците на една отдавна развиваща се успешно нация — Полша.

Другарката Калчева нема достатъчно благоразумие да обясни точно какво значи културен народ и какво — некултурен народ. Тя може би сбърка. Не става дума за културата на народите — българския и полския, — защото аз неотстъпно стоя на позицията, че българският народ е много културен. Дори го смятам за най-културния. (Възгласи: „Браво!“. *Ръкопляскания.*) Той отдавна има покрив над главата си, отдавна съществува и носи — ха да не се увличам и казвам какво носи — носи много ценни неща, които в сравнение с другите народи стоят на завидна висота. Аз, разбира се, не искам да оскърбявам другите народи... Но въпросът е за нашия художник: дали той е достатъчно културен, дали той е излязъл от своето номадство, из своята немощ; дали се е свързал с традицията, дали той се е сдобил със свобода, за да стане творец? А никой — повтарям — не може да се сдобие с никаква

свобода, ако няма компетентност. Нищо друго не може да го осигури в свободата освен компетентността. Нищо друго! Другото е анархизъм, разюзданост, съпътствувани винаги от бездарие и нахалство. Това са направили тия художници! Техният художнически капитал — специално в изобразителното изкуство — е толкова голям, че те правят своите плакати само от лихвите, за да не изразходват капитала. А не като нас, които хвърляме всичко — и калта под ноктите си, — за да направим нещо. И с това именно ние обременяваме зрителя. Така си обяснявам аз защо поляците нямат нужда от Ян Матейко, за да направят плакат. Отвъд тия плакати аз виждам огромното им творчество; ала в самите плакати не е включен целият ум — те са остроумие, изворен ум. Защото няма смисъл целият ум да излезе на хартия по улиците! Ето, това е „мезюрът“, мярката, с която културният художник си служи! Те са взели всичко, което има в Полша: и боите, и формите, и това, и онова. А другото — онова за занаята, за пространството, за дистанцията или пък, както го наричаме: „поан дьо вю“ — гледната точка или миогледа — те го имат в толкова пълна форма, че ние изобщо трябва върху това да се замислим, а не да смятаме, че миогледът ни е станал социалистически миоглед и ни остава всяка нощ да се събираме и четем... Четем, а не можем да разберем, че миогледът е именно да видим нещата и света от определено място. Така художникът трябва да хваща миогледа. Това са направили и полските художници — това те правят отдавна и няма да спрат! Те и да искат — няма да могат да развалят плаката!

Чакайте! Чакайте, моля ви се! Тук положението става много отегчително. Като си казваме: „Дайте, другари, да се поучим“, давате ли си сметка за този сложен процес! От какво да се поучим?... Колкото се зарадвах, че това е полско, толкова изтръпнах, като си помислих: „Ами ако сменим имената и ги побългарим, какъв ужас ще настане!“ (Оживление.)

Второто е по-страшно от първото!...

Нямам и куража да ви препоръчам пътищата и рецептите, нито пък да увеличавам работните дни и часове на хората. И това не мога да направя! Всичко туй, което гледаме, е климат. Това е небето, това са изпаренията на Полша от стотици години — това излиза и от ателиетата на художниците. Тези изпарения са повече от това, което ние казваме понякога: „Излез, блъсни си главата в реалността на

живота и оттам ще извлечеш.“ Нищо няма да извлечеш, но ще си счупиш главата!... (Оживление.) Какво трябва да направим? Да се поучим ли, да крадем ли? Крадците не могат да получат никакво удовлетворение и се стесняват от другарите си. И понеже всички почваме да крадем, стеснението изчезва. В края на краищата, според един негласен договор, гледаме се и се усмихваме, като че ли се питаме: „Кой повече е откраднал?“ (Смях.)

Ние никога не можем да направим такова нещо, но ние трябва да се замислим! Защото ще убием и радостта, която сме получили от тук. И нея ще убием! Точно така!... Подражанието е опустошение на всичко, което съществува. Ако искате да унищожите една красота, имитирайте я. Друг начин няма за нейното унищожение. Това е смъртоносен удар.

Разбира се, въздържам се да дам препоръки на нашите художници какво да правят. Първо — бих ги поуспокоил: да изпуснат малко от парата, за да могат по-спокойно да се отнесат към този проблем и да изучат добре занаята. Да се свържат с изкуството, да заживеят по-сериозно и по-искрено от него. И ще кажа: да повярват в изкуството, да му се доверят, дори — тая вяра да прерасне до лудост! Това е абсолютно необходимо. Аз рядко виждам хора, които да вярват в изкуството. Те вярват повече във възможностите покрай това изкуство да стане нещо. Това е всичко!

Нека търпеливо, бавно и съзнателно да изчакаме нашето развитие, та когато изпратим наши плакати в Полша, там да изживеят същата радост, каквато ние изживяваме от техните. С това свършвам! (Възгласи: „Браво!“ . И продължителни ръкопляскания.)

9 декември 1954

ФАКТ И ИСТИНА

Фактът се съдържа в истината и истината се съдържа във факта. Но те са различни неща. Фактът не е истината, нито истината е самият факт. Следователно: изобразени те трябва да имат и свои форми, свои тела.

Това е и задачата на изкуството: да отдели истината от факта, да намери и създаде форма — трайна и нетленна. И доколкото фактът се съдържа в истината, той ще заживее в нейната нова форма и няма да погине. Изкуството, претворявайки фактите в истини, отменя естествената им смърт...

16 декември 1954

В ТРЕПЕТА НА ДЕН ПЪРВИ

ДРУГОТО Е РАЗВРАТ!

Домие се вмъква в ежедневието с могъществото на Тинторето, Коро, Миле, Дьолакроа. Но техните рисунки и портрети — колкото и хубави да са — имат само естетическо въздействие. А Домие вълнува, действа, нарушава покоя... Гойя — и той е от някакво друго тесто...

Буше... И-и-и, тоз мръсник! Но въпреки съблазните на своите голи и полуголи тела, той става темел, основен камък на изкуството във Франция.

Ботичели! Това, което не е мислил, то остана — на него да се чудим и него да харесваме... Кой знае колко се е мъчил да направи този крак! Тъкмо затова не го е и направил! Той си има крак в себе си, вътре — в духа си... Вижте какви дълги кореми! Той слиза отнякъде: пълен с крака, кореми, ръце; и ни ги изписва. Всичките му наблюдения за чужди крака не са били нужни. И не са необходими! Ако имаш два свои крака и тях рисуващ, стигат ти за хиляда! Но ако си без крак, без глава, без нос, а смяташ да ги търсиш и ловиш, да ги гониш и впрягаш из ателиетата в досадни пози — загубен си!... Те винаги ще си останат чужди... Всички имат различни крака. Никой не е взел назаем краката си! В този смисъл рисунката е родена. Ето ви и причината, поради която хората се радват на новороденото дете. В неговата поява откриват собственото си появяване... Мене ми досаждат нашите работи: тематични, сюжетни, идейни... Но раждането на характерите не ми е досадно! Също както и децата! Когато се ражда едно дете, душата я обзема трепет — велик, неповторим! Но като видя, че навсякъде по земята децата са израсли, ходят по нужда и ти напомнят за самия теб — тогава великата радост става банално събитие. А раждането на детето е онзи миг, в който ти си абсолютно непоковарен, незастрашен от падение. Ако можеш да останеш и през следващите си дни в този „*статус насцѐнди*“, ще бъдеш винаги в трепета на *ден първи* — велик, прекрасен, съвършен!...

Всяка рисунка, която се ражда непосредствено, има пълно сходство с раждането на детето. Рисунка, която няма това, я наричаме „блазирана“. Тя е досадна, както и един възрастен човек, който се

изтърси на главата ти и започне да фъфли, да повтаря. Има една пръвност в нещата със свой специфичен звук. Колкото по-често звучи тя, толкова човек е по-смислен и извън досадата.

Другото е, както казваме, разврат! Не е тук работата в съдържанието или сюжета. Вие можете да нарисувате една сцена на еротика, но така нарисувана — с първо виждане, с усещане, че рисунката да живее и да не отвращава. Иначе изкуството няма никакъв смисъл! Въпросът за спасението на човека е въпрос за спасението на изкуството. Ако допуснем, че човек се нуждае от спасение, то веднага трябва да се разтревожим и приложим това към изкуството. Но ние сме неспасяеми!...

Рембранд — той си търси място на земята. С ръце опипва нещата, които рисува... Там, в рисунката, те са познати, но след като се е докоснал до тях, виждате как променя, претворява всичко. Рембранд минава през всичко! Това е една въображаема, но реална представа. И изгражда един нов свят от докосването, от диханието. И защо изгражда нов свят, когато всички ние сме в нашия свят и го познаваме? Светът не е такъв, но защо той го прави такъв? Защото намира претворения свят за по-добър; защо е по-добър?... Защото неговият свят е, който ще го спаси! Иначе защо е тръгнал, защо му е да рисува? Да не го е накарал някой?! Никаква обективна реалност няма тук. Абсолютно никаква; ама абсолютно никаква! Тогава защо мислите ще върши това, ако не за своето спасение?... Защото, ако го вършеше за своя гибел — щеше ли да го направи — да милва с ръката си, със своята чувствителност да обходи света и да превърне материята в нов свят? Това е правил, защото е търсил спасение!...

И знаете ли какво усилие е за един обикновен човек без тези превъплъщения да асимилира това противоречие; ходещият като бръмбар да примири тези две неща, да прояви способност за създаване асоциация между този и онзи свят? Ако зрителят в подтика за собствено спасение няма копнеж да види света такъв, никога няма да разбере тези рисунки — дори и словото няма да разбере, защото думите са по-несъответни на понятията, които изразяват. Затова изкуството е наречено съкровищница на духа, а не хамбар! Е?... Към това лудо спасение сте се насочили и вие, а искате всичко да е съвсем нормално, законно — и методите, и начините да са такива, каквито при жетвата да речем... Невъзможно!

ЗА ДА ТИ Е СЛАДЪК ХЛЯБЪТ!

Като влезем в нашите изложби, като че ли сме по нивите. И ни казват: „Ето как изкуството навлезе в живота!“ Къде навлезе? В майната си! То няма крака и ръце... Може само светът да проникне в изкуството чрез своята чувствителност, но не като завоевател. Разбира се — не казвам да се стигне до Пикасо. Това е дързост и се чудя на „Литературен фронт“, особено — „Юманите“, който е един от най-културните и просветени органи на комунистическите партии: как се е вързал така с една абстракция, която по начало е свойствена на изкуството, но не доведена до такава крайност! И защо „Литературен фронт“ не направи това нещо по отношение на наш художник, за да докаже, че има своя позиция и към нашето изкуство, а хитро прехвърля отговорността върху френския вестник, за да може утре да се резервира и каже: „Това е във Франция. Ние не сме съгласни с тази работа — искахме само да покажем...“

Кои лапат? Които не работят! Където и да видя лапане, ще се отвращавам! И вие тук, ако не работите, ако не полагате труд, ще станете лапачи! Смисълът на труда е да работиш, за да ти е сладък хлябът! По един начин яде човек това, което сам е произвел с труда си, по друг онова, което не е изработил. Вижте по банкетите как се лапа!... А е казано: „Не връзвай на вола устата, когато вършее!“ Той жито не яде — той обикаля и вършее... Но вижте нравственост: „Не му връзвай устата!“ Волът работи, помага на хората и яде прилично. Но вълкът лапа, а ни е орал, ни е копал. Едно изяде, друго метне на врата — бяга и се крие от хората!... Така се овълчи и буржоазията. Вече не работи, а лапа. Ако работеше, никой не можеше да я свали от власт. Но тя стана крадлива, стана лапач и си отиде. Тази е причината, която не може да гарантира живота на един вълк. Закон за покровителство на вълците няма. Никой не ги покровителствува, освен лошото време! В този смисъл трудът е благословен. Той е морал... С него не само се мъчиш, но и уравниш себе си. Ако балансираш труда и съвестта си, това е мярката на едно съществуване... Пикасо е голям човек, голям художник и в тази рисунка има прекрасни неща.

Романът „Дон Кихот“ е вечен, защото като роман не се ограничава само с един дълг Дон Кихот и един къс Санчо Панса... В Пикасо има ли онова, което може да се каже за живота, битието и небитието, та макар само в една рисунка?... Тук има само графичен знак, който напомня романа „Дон Кихот“. И аз се питам: след като това не е Дон Кихот, като не е реклама — а не може да бъде реклама, защото е художествено произведение, — защо тази рисунка е намерила място тук?... Да беше нарисуван поне образът на Дон Кихот — този човек, който е така добър, та изостави своя дом и тръгна за някаква правда!... Поне да беше даден този човек — да го видим в рисунката, че да речем: „Щом той тръгна да защитава правдата — социалната правда — и ние ще тръгнем!“ Но в тази рисунка не личи нищо подобно! Тя може само да стане реклама за четене на романи. И то една изкусна реклама!... Професионално тези работи не са лоши. Но не мога да разбера как по този начин можем да се освежаваме социално?... Пикасо не се измъчва над тези неща. Той е хитър, бърз и талантлив. Има особен дар! Той смята за пръв дълг — осъзнат и неосъзнат — да прояви по най-непосредствен начин свободата си! И това той върши. И е повече признат от всички, защото се намира в една Франция, която никога не се е осмелила да забрани такова нещо... Той се осъществява като свободна личност и в това освобождение стига до предизвикателство! Тази пълна, спонтанна проява на свобода в Пикасо изглежда като бунт срещу работодателя. Добре! Но самите буржоазни среди толерират Пикасо; чрез неговата свобода, която ги пробожда, доказват, че работодателите на цели континенти не носят насилие!...

И аз съм умен. В мене също има влечения за свободно изявяване — и аз обичам свободното изявяване, но търся неговия социален смисъл!...

А за Матис нищо не се приказва. Той не е в абстракцията и — макар че рисува такива жени — те са жени, с които общуваме всеки ден, които са оплождани, раждали и поддържат живота. Матис е много по-честен и фин... В рисунката му има пулса на живия организъм. Неговите картини според мен ще бъдат в Лувъра и ще останат на човечеството. Но Пикасо няма да остане! Пикасо е надстройка — една вихрушка, един странно силен, но дяволски вятър, който вирее като дървеницата — когато дъските не са прилепнали!...

Пикасо ни привързва... Така седим в един затвор, докато някой дойде, та блъсне вратата и ти гледаш: едни се втурват да изскочат навън, други казват: „Аз не излизам оттук; за да се излезе, не е достатъчно само някой вятър да отвори вратата. Трябва да ми докажат, че съм свободен, че да изляза!“ Това са хора, които мислят дълбоко върху себе си и света. И аз имам желание да изляза от тези ограничения, но понеже съм обусловен, не съществувам метафизически и без родина — не излизам! Отварят ми вратата, но не излизам, защото казвам: „И в затвора трябва да се свърши работа!“...

Жената има най-много нужда от свобода, но няма представа за нея. И тя я търси, но ако ѝ я дадат, не ще може да я употреби. Въобще — свободата е много опасно нещо! Тя не е и за Пикасо. Свободата е само за онези, които знаят истината. Какво ни помагат Жан Пол Сартр и Пикасо. Само внасят смут! Какво общо има материализмът с екзистенциализма?

ДОКАТО СЕ ПРЕВЪРНЕТЕ В РИСУНКА!

Това е още едно доказателство, че изкуството и обективният свят са различни... Изобщо — трудно е да се обясни човекът!... И понеже никой не може да го обясни, всеки гледа да му метне коларя. Човекът е като атома... Какви сили откриха в атома? А в човека? Човекът, като откри атома и го разложи, време е сега да помисли как ще го укроти. Щом направи това човекът, време е и човекът да бъде укротен!... Той доказва чрез силата си, че трябва да бъде роб. В своята разюзданост човекът винаги е измислял средства за унищожения, на които се е намирало противодействие. А сега измисли средство, на което няма противодействие!... И какво се получи? Животът на човека стана несигурен, а той — послушен роб на гения си. Затова ще настъпи мир: защото сам измисли средство, от което не може да се защити. Пълно робство на собствения си ум! Никой военен не напада, каквото и средство за нападение да има, ако няма и средство за противодействие. Може само някой чапкънин да започне война. Много опасен е историческият момент!... Но има една истина: колкото повече може човек — да работи, да рисува! Аз ви го казвам: ако не работите — загубени сте! *Не изпущайте случая да рисувате постоянно и съзнателно!* Иначе смъртта ще ви завари такива, каквито сте, и все едно, че не сте се раждали... Защо ще изтървате този случай? Сто пътя имате, но да се превърнете в рисунка — заслужава! Сто пътя пред един, който ще ви отнеме всякакъв живот, който ще ви глътне и вас, и раждането ви! И заедно с вас ще глътне и майките ви, и бащите ви, и свободата ви — всичко!... Защото борбата на този свят не е толкова да се нахраним, а да не умрем! Бащите ви ядоха манна в пустинята, били са в благоволение и пак измряха. Смъртта ги глътна и не остана нищо... *Рисувайте, рисувайте, докато се превърнете в рисунка!*... Както Бах се превърна в музика и изпълни цялата вселена; както Моцарт. Как си представяте Леонардо? Той вече е влязъл и никой не го е усетил. Влязъл навсякъде, по целия свят — влиза и излиза, победителен от всичко! Не се е изгубил като дух. Като попаднеш в него — и ти живееш чрез него. Повярвайте в рисунката и вашето спасение

ще бъде съвършено. А заедно с това спасявайте и всички останали повече, отколкото ако им дадете един хляб, което също е хубаво нещо!... Има време и за хляб, и за деца да родите, и за всичко. Но другото е първо! Ама не да застанеш пред изкуството, да му се мусиш, като че ли си в конфликт с него. Както казват: „Който е турил ръката си на ралото и се обръща назад — не е орач!“

2 септември 1955

ПИКАСО

Пикасо притежава куража на дете и знанието на демон. Той не би имал място във вселената и изкуството, ако не притежаваше странната сила да разбутва и размества трите измерения на пространството и да се установява между тях. Той се освобождава от трите измерения като от непоносима досада, без обаче да ги победи и отмени. Победата над тях става с друга сила — силата на възкресението, което е издигане нагоре, а не летене по всички посоки едновременно.

Пикасо е ангел може би, но той не е човек, не познава рождението, не вкухва смъртта и не отзвучава възкресенската радост.

Пикасо е шеметен и ние се борим да узнаем откъде добива той силата си.

Наистина, неговият път на художник е дълъг. Професионалната му опитност е избродила всички векове, стилове, цивилизации и е зачената от всички тях.

Пикасо нарушава закона и бунтът му срещу закона по сила и красота се равнява на самия закон. Това е „свободата“, с която той дарява света и зажаднелият за свобода свят го следва. Пикасо обаче не изпълнява закона. Като отхвърля силата на покорността и послушанието, които единствени побеждават и отменят закона, той става безутешен за света и за себе си...

Съвременният човек е слаб да устои на изкушението — с един скок да се намери в безпричинността и безпределността на Пикасо. Нещо повече — това безсилие е съблазнило и самия Пикасо: така днес не можем да говорим за друго изобразително изкуство, освен за Пикасо.

Доминацията на водородната бомба и на Пикасо е безспорна. Физическият и нравствен атом са разложени и светът се сдоби със свръхестествените сили на разрушението. Това е действително един нов свят, с ново изкуство, отхвърлило до един законите и принципите на досегашното изобразително изкуство.

Обемът е унищожен!

Формата — лишена от вещественост и обем — е разколебана...

октомври 1956

ИЗКУСТВОТО ПИСМО ДО ЕРЕНБУРГ

Спорът за изкуството стихна — както и трябваше да се очаква. Защото спор за изкуството е немислим — то единствено е безспорно! Мнозина го смятаха за нещо, което обяснява живота. А то е самият живот. Други го разгледаха като обстоятелствен факт в „съдебния процес“. А то прави процесите излишни. Човек може да изживее как да е и по различен начин своя живот, но изкуството се преживява само по установен от самото него начин. И тоя живот на изкуството не е конкретният живот на човека, а възможният живот за всички човеци в необходимо време и пространство. Изкуството не е за всекиго и човек или издъхва извън него, или възкръсва в него. Който е в него — не спори, а който е извън него — напразно спори. Изкуството е повече неизбежност, отколкото необходимост. Както и човекът е повече поет, отколкото работник.

Каквата е разликата между факта и истината, такава е разликата между живота и изкуството. Впрочем, те не са от един квас.

1956

ПРИСМЕХЪТ

Склонността и правото да се смеем с нищо не са по-долни от яденето, дишането и размножаването — като тях смехът е полезен и здравословен.

Казват — имало хора, които никога не се смеят. Броят обаче на тези, които не желаят да им се смеят, включвайки и починалите, далече надхвърля числото на земните жители. И тъй като само човекът може да бъде истински смешен, ако той не допуска присмеха над него, откъде ще се сдобие със смях? От автора-хуморист, който превръща себе си в смях и сам става извор на смях. За него всичко, което е в света, от света и е под закона на тлението — е смешно. Той съпътствува живия човек до смъртта му и с центрофугата на присмеха извлича от неговата нетрайност една трайна радост за другите.

Наистина хуморът се подхранва от грозотата, неправдата и глупостта. Кой пък се е смял или плакал над умника и непогрешимия?

За смеха са нужни двама. Никой освен лудият не се смее сам.

Хуморът е общ, явен и открит. Хуморът е истинското обществено кръвообръщение и е естествен победител на тайната, над мрачната утроба на всяко зло. Преследван и гонен, той пее като птица из шубраците денем, като невидим щурец — в нощта.

Човек заобичва този, на когото се смее. Защото той става негова творба. Заобичва и тия, с които заедно се смее.

Дори майките се смеят на децата си, за да допълнят любовта си към тях.

Хуморът е най-чудната любов към света. Както за всяка любов, така и за тая са нужни чисто сърце, безкористен ум.

1 ноември 1956

СПОМНЕТЕ СИ ЗА ДАРБАТА

Попитаха ме:

— Другарю Бешков, какво ще ни кажете за Общата художествена изложба?...

— Всичко, което би ви доставило удоволствие, но най-изгодното за вас е да ѝ се радвате. Толкова труд, лутания и проблеми има в тая изложба, че човек и само на това би се удивил. Чух и четох изказвания на хора, у които изложбата е предизвикала истински възторг — дори национална гордост. Видях и хора да стоят пред творбите угнетени и безпомощни. Това ме наведе на мисълта, че и зрители, и художници трябва да знаят малко повече за изкуството — за същината и естеството му; да знаят: едните защо рисуват, а другите — какво гледат. Тъй като няма по-голяма сила от тая, отредена на изкуството, няма и по-голяма загуба от неразумното разпиляване на тая сила.

Може би наистина в изкуството, освен знанието и трудолюбието, да има и някаква дарба, за която отдавна не сме помисляли и — като сме я изоставили — и тя ни е изоставила. Тая странна дума, поне като дума, е неотменима в езика на народа. Безкрайно трудно е да разберем какво означава тя; затова пък безкрайно леко е за всеки да види дарбата и възприеме излъчването ѝ. В науката ще търсим знаещи, в изкуството — и даровити; а под вола никога няма да намерим теле, макар и някой да го постави там.

Чи са тия теми, събития и герои в картините, ако не са на художника? Нима той може да ги вземе назаем от историята (и от где да е), да ги нареди в картината като несръчен или опитен разпоредител, а нас — зрителите — да ни предостави изцяло в безжалостните ръце на историческия или обективен факт! Но ето, че публиката е умна и се пази от такава беда. Зрителят се бои да поеме отговорност преди автора. Безмилостно е да изискваме от зрителя възмущение, а от автора — спокойно безразличие. Всичко в картината трябва да бъде родено и претворено от художника и ние ще го почитаме и любим наред с всичко, което се ражда по земята, което не е безплодно.

Това подразбирам под думата дарба. Тя не е страшна и опасна — само дето малцина я притежават! Такива малцина има в изложбата. Аз не зная дали те са национална гордост, но съм дълбоко благодарен и признателен за радостта, която ми дават, и за хубавата вяра в дарбата на българина. За нея да се погрижим и позамислим!

4 февруари 1957

ТВОРЧЕСКАТА ЛИЧНОСТ

Рисунката пред очите ни е присъствие на човека, който я е нарисувал. Ако той не е творческа личност, ще чуем или видим какво разказва — както изслушваме мнозина от любопитство или вежливост, а след това бързае да се освободим от тях.

Ако е творческа личност — любопитството изчезва пред духовната му сила.

Докато творческата личност е една и безусловна, както и изкуството е едно и безусловно — зрителите са различни. Рисунката наистина е едно присъствие. Но не е добре глупакът да се врежда между мъдрите, нито мъдрият да безпокои глупавите.

11 септември 1957

ИЗКУСТВО, СВОБОДА, ПРИСЪДА...

Изкуството не подражава обективния свят, а се изгражда по закона, по който е създаден светът. То е изпълнило закона и затова е над закона, който променя обективния органичен свят. То е извършило и отменило в себе си промените и с живота в себе си е влязло в свободата. Затова то освобождава и нас — става вечна радост и спасение, докато ние сме тлението, промените и смъртта.

Тия, които са възлюбili своя малотраен живот повече от вечния живот на изкуството, са повели спор за изкуството; по-право — срещу изкуството! Защото тъкмо то свидетелствува за тяхната нетрайност и незначителност. То е, което ги съди, и тая присъда те напразно се мъчат да отменят!

11 септември 1957

РИСУВАНЕТО

То ни може да се обясни, ни да му се помогне със словото. Ако трябва да напишем изречението: „Куче лае в нощта“, ние изписваме последователно: „Куче“ (подлог), „лае“ (глагол), „в нощта“ (определение).

Но ако трябва да го рисуваме, тая последователност отпада. Ние не можем да рисуваме „куче“, а после да извиваме главата, да отваряме устата и изопваме краката му, за да „лае“. Нито можем после да прибавим „нощта“. Трябва да рисуваме всичко едновременно. Започваме и от нощта, и от лаенето, и от анатомията на кучето. И всичко това е в един единствен миг, в едно определено пространство, каквото в изречението липсва.

октомври 1957

ХУМОРЪТ

В нито една религия няма смях. В нито една научна система или научно обяснение на света — няма хумор. А хуморът съществува — необясним и непризнат. Съществува като една могъща инстанция — някъде между небето и земята, между сърцето и ума, между абсолютното знание и абсолютната вяра.

Проклятие ли е хуморът или добродетел?

При прочитането на „Война и мир“ и „Ана Каренина“ — няколко хиляди страници — не се усмихнах нито веднъж. Безброй безпощадни истини се стоварват върху главата ми като бомбено нападение — разбира се, в „творчески порядък“. Но защо ми се струва, че само още една едничка истина е пропуснал да изрече Толстой? А ето — обръщаш коя да е страница от Гогол или Сервантес и я намираш — точно тая, която като усмивка заиграва по строгото лице на Толстоя; великите му герои се пренареждат в страниците така, че би желал да се здрависаш с тях и... с него дори. А у Толстой не липсва ни религиозна вяра, ни научен мироглед, ни гениалност. Тоя могъщ дух научи хората да ядат ябълки; кога, колко, как да изневеряват и не изневеряват на мъжете и жените си; определи съдбините на хората; научи ги дори да кърпят ботуши. Истините му стърчат като огромни колони в неотоплен храм...

Впрочем толкова ли е необходима за човека истината? Без въздуха животът е немислим, но човекът не се изумява от безпределното му количество, а разравя калта и снега за едно жълтурче или кукуряк — да го допре до носа си или да го окачи на ухото си. И се усмихва; а като осъзнае, че това е глупаво — усмихва се повторно: на себе си...

ПИСМА

ПИСМО ДО АНАСТАСИЯ ПОПОВА

Трябваше да се родя поет — така само можех да оправдая своята болест да се изповядвам. Щастливи хора са поетите: все за себе си приказват — каквото си поискат и съвсем безнаказано в лицето на целия свят. Чудно — къде намират оправдание за своята сърдечна и дръзка изповед? Мисля, че в самотата. Само тя кара хората да се изповядват, а не мъката. Защото всички хора страдат, а поетите — може би — най-малко. А пък аз съм самотен и много ми се иска да ви кажа колко е забавна самотата.

Сега е съвсем късно — 2 или 3 часа през нощта. Днес пузнах едно писмо, но се случиха след това големи събития и трябва да ви кажа — до този момент аз прах. Цялата вечер прах с такова удоволствие, че когато се свършиха ризите, чорапите и кърпите, ми стана мъчно. Няма вече какво да се пере — разрових гардероба — намерих недопрани дрехи и продължих. Върви отлично. Затоплям водата, сменям я два пъти и изплаквам в студена. По всички гвоздейчета, по столовете, на всяко ъгълче, ръбче и къшенце, където може да се закачи нещо — висят парченца, кърпи и ризи. Ръцете ми — чисти като никога, лицето ми усмихнато, а в душата се носи песента на работлива домакиня. С такова удоволствие даже не съм се напивал. Струва ми се, че надникнах в оная дълбока женска тайна, която прави жената чужда на мъжа и по-силна от него. Омъжените жени обичат опрания чорап повече от мъжа си. Или по-право — мъжът до голяма степен се представлява чрез своите ризи и чорапи, които намират по-сериозен и сърдечен прием у жената, отколкото самия мъж и изключителната необходимост от него. Да потопиш една мъжка риза и да я извадиш чиста, е все едно да напишеш картина. Едва ли не чувствуващ над главата си благословието на небесния гълъб. Колкото водата е мътна, толкова дрехите и радостта стават по-светли и чисти. Един момент на абсолютно превъзможване и пълно сливане с бога. Забравям, че съм мъж, че съм аз — човек с друга професия. Гледам се в огледалото: от познатата на всички физиономия нито помен — чудно и неизразимо преобразяване. Очите плуват в кротката

самоувереност на дългогодишен перач — пълни с доброта и готовност да помогнат на всеки мръсноризец. Да, очи с явно изразено желание да помагат! Оттук и цялата физиономия е добродушно загрижена, устните — свити в единия ъгъл, а в другия потрепват, сякаш нашепват онова, което може да се чуе едва-едва от благочестивата вдовица.

Гледам огледалото и не смея да заговоря с тоя съвършено чужд човек — той не би понесъл моите шеги. Залових се наново с работата и я свърших на един дъх. Нещо ме караше да надникна пак в огледалото. Трябваше да измия съдовете, да почистя мивката, сапуна, да избърша пода и въобще да се направи онова, което се нарича запазване на инвентара...

Съвсем тихо — целият град спи. Само тишината тъпо шуми в ушите ми и съдовете излеко проплакват от несръчно пипане. От проснатите дрехи някоя капчица се откъсва и се увива на пода в прах. Всяка подробност е очаквана тържественост. Трябва да забръмчи муха, за да бъде орган в тая мъртва и страшна литургия с тия пречистени, нависнали богомолци от всички раси и цветове...

Сапунът е бледожълт и запъхтян — явно доволен от себе си, но мъдър и мълчалив; четирите стени стоят като четири запретени за стария свекър невести. Все трябва да се направи нещо! Да заплаче човек — не бива. Съвсем е неудобно! За какво? А и току-така изведнъж, след тая хубава работа? Срамота е: да се хилиш сам сред тая празна стая е опасно и доста неделикатно. Бедните мечти се разбягват като мишки, а глупавото небесно гълъбче е избягало на втория етаж.

Ризите не бяха добре опрани и водата, която се стичаше от тях, съвсем не беше „момини сълзи“. Лъже се човек! Погледнах в огледалото — един тридесетгодишен човек, който ядосано ме попита: „Какво искаш от мене, глупако?“ Погледна ме с примижали очи, в които плуваха ненавист и сълзи. После се опита да ми се усмихне, но заплака — тая несръчна перачка...

И всичко това, съвсем измислено, се случи от скука тая нощ и от скука ти пиша, без да се срамувам. А историята на тая перачка е много трогателна. Тя била омагьосана да работи онова, което не можела, и каквото ръцете ѝ връзвали си оставало развързано. Била винаги самотна. Имала една леля, която много се грижела за нея, но след като се поминала баба ѝ, вуйчо ѝ заминал, без да се обади незнайно къде; лелята останала с едно малко кученце, което накуцвало и знаело да

ходи на задните си крака. Лелята се привързала към него и съвсем забравила своята племенница. И един ден...

Сия, Сия! Цели 69 реда съм ти написал. Много здраве на Стефка. Много ми се спи. Утре ще ти изпратя това да си биеш главата с него. Много се радвам, че поне мога да мисля за тебе. Ти не ми се сърди за нищо — ние трябва само да се радваме един другиму. Да не се изплаши от тая какофония — с акъла съм си! Но наистина исках да ти напиша писмо. Написах го и толкова.

София, 21 януари 1930

До Анастасия Попова в Добрич — бъдеща съпруга на Бешков

ПИСМО ДО АНАСТАСИЯ ПОПОВА И СТЕФКА МИНКОВА

Поздравявам ви с празника на цветята! За първи път в живота си мисля за тях. Бедните цветя! Безкрайно е тяхното търпение. Те дочакаха деня, в който моето жестоко и грубо сърце се разтвори за тяхната безкрайна нежност и горчиво оплака своя грешен пиански живот. Тия милиони същества, които единствени носят божията премъдрост и невинност, са безкрайно снизходителни към нас. Те можеха да се превърнат в бодли, да избодат очите ни заради нашите мръсни добродетели, с които се кичим в новото човешко царство. А те търпят всичко: отглеждат ги в разсадници, в стъклени затвори, заставят ги да цъфтят зимно време, хранят ги вместо с дъжд — с химия, не ги обира ръката на изрусяло в нивите момиче, а един специалист в синя дреха, който записва всичко в една счетоводна книга; после — в колички и автомобили (затворени), тия плахи приbledнели цветя — ни живи, ни умрели ги поднасят само срещу заплащане на пияни, а те ги поднасят със замайващ реверанс на своите дами. И бедните цветя умират от срам и стеснение върху гърдите на тия дами, задушавани от миризма на парфюм. А колко изоставени цветя съм видял в чиния с яхния! А колко пък са били изяждани от влюбени мъже, затова че са били на гърдите на любимата, а понякога — и за мезе на ракия!

Живее ли латинката в живота! На ден приема и изпраща по триста бръмбарчета и мухички, цял ден я гъделичкат по коремчето и цял ден се залива в смях. Какво става в чистата ѝ главичка, какво разговаря с тия бръмбарчета и мушици — само господ знае и само слънцето види. Какво знае бедната ѝ главица, загледана в синьото небе, разнежена от щурчова песен? И един ден там, където са я гъделичкали мушиците, две пръстчета леко я прихващат, понася се в смъртен шемет над родното си място и когато се опомни, вижда пред себе си едно загоряло носле; две любопитни очички оглеждат примрялото ѝ лице и лекичко я гъделичкат топли устни с дъх на топла пита и прясно сирене...

Свършено. А бръмбарите и мушиците стоят смутени, изтръпнали пред скършеното стъбло, пред босата стъпка и не знаят какво да си продумат...

Поздравявам ви, Стефка и Сия! Това писмо ви изпращам като първомайска лъжа. Пожелавам ви чисти мисли през този светъл и нечестив месец. Целувам ви и двете най-сърдечно — като две цветя по случай празника ви.

Заспивам и толкова!

1 май 1930

До Анастасия Попова и Стефка Минкова в Добрич

ПИСМО ДО СТЕФКА МИНКОВА 10 ОКТОМВРИ 1930

Вас ви интересува много булевардът с тополите^[1]. Преди малко минах по него, видях го пак, за да не ви излъжа. Тоя булевард е много дълъг, но е интересен само с тая си част, където са построени тия островърхи тополи, които вечно се олюляват като пияни дервиши, нашепващи неразбраните си молитви на постовите стражари и притичващите слугини. На тоя булевард човек не се чувствува в София и гражданите не го посещават. Даже не е трудно човек да забележи у постовите стражари една лека носталгия по града. Всяка сряда, петък и неделя след обед по него се суетят плахи, подпитващи селяни, женички и дечица с пламнало любопитство — да видят своите кротки врагове в клетки. И в очите на излизащите от Зоологическата градина ще видите ясно изразено съчувствие към затворниците, а и странно доволство — като че ли самите те са били затворени и са избягали. Децата — очите им стрелкат по целия булевард, поразени и отчаяни от невероятната възможност да бъдат заедно със слона, лъва и мечката. Зад гърба им остава най-смелата приказка в най-отвратителната и банална обстановка.

Но светът не е създаден за децата — те са за бога. Света си го е създал практичният, порочният човек по свой образ и подобие.

Тополите на тоя булевард имат корените си в камъните на тротоара, но върховете им далеч надхвърлят покривите на человете и разговорите горе ги знаят само гаргите. Есенната паяжина е преплела всичките тополи като прокъсани серпантини в ония провинциални вечеринки, където младите сами се овиват с тях, за да се харесат. Тук вятърът и слънцето си играят с тях, по върховете се люлеят гаргите, както момиче по Гергьовден; крясъците им гъделичкат сърцето на бога и изкривяват благообразните физиономии на неспалите през нощта домопритежатели...

Най-сигурното е, Стефка, че аз се лъжа. Булевардът е най-обикновено благоустроено място в София, където хората крачат, плюят и ругаят. Да! Тоя булевард е място, където човек може да постави себе

си на онова изпитание, от което той или ще седне удобно в себе си, или ще влезе в клетката при своите събратя. Чувствувам ви близка и се надявам да ми простите шегите. Като вдъхновител на влюбените сърца не го познавам — аз все мисля, че любовта няма нужда от вдъхновение — това е самата тя! Затова нашият булевард е така печален и самотен. Бих желал да ви видя, Стефка, в тоя булевард — вие не ще разберете никога това мое желание; може би и аз не го разбирам, но това е една от ония потреби на глупавите, които нямат нито оправдание, нито упование. Може би вие ще изглеждате добре в него — вас ще ви смути всичко това и ще изглеждате така добра и мила, както ви познавам.

Сега е доста късно — сънят ви е отнел за всички ни и моите приказки се колебаят. Ще заспя и аз. И дано в „астралното“ си скитане ви срещна някъде между небето и земята, за да изкажа почитта си към вас и онова за булеварда, което не може да се напише. Лека нощ!

10 октомври 1930

До Стефка Минкова в Добрич

* * *

Днес продължавам писмото. Вместо вас — сънувах Сия, но за булеварда нищо не й казах. Говорихме си съвсем други интимни работи, които зная само аз. Какво нещо е сънят — разговаряш най-сериозно с човека, а се оказва, че той даже не те е слушал. Това значи, че лъжата и самоизмамата ни държат здраво в ръцете си и когато спим. Днес денят е хубав — малко топъл, с едва доловимия мирис на весел сняг. Човек, ако се довери на носа си, може да възприеме света като благоухание. Но сега той опипва света с пръстите си и бедните нослета напразно стърчат по лицата ни; даже ги хокаме, дърпаме ги и тормозим, когато те заболяят от хрема — затова, че сме си забравили палтото, когато сме излезли на разходка. А колко носове страдат без никаква вина! Познавам хора, които така опъват носовете си, че са заприличали на впрегатен добитък, и то защото тия господа не знаят къде да си поставят ръката.

Да не ви дотягам повече, драга Стефка, така аз мога дълго да си бърбря, а не се съмнявам, че вие бихте желали да чуете нещо по-своястно и умно, каквото аз за съжаление не мога да ви кажа. И не защото съм

толкова глупав, а защото човек не може да се радва на света и да бъде умен. Глупостта е първородната божия щерка и Той я ревнува, наказвайки умните. Аз съм от наказаните, но понякога така се изхитрявам, че оглупявам до насита.

Кажете на Сия, да ми я поживи господ, че получих писмото ѝ от 5 т.м., че то е малко сърдито, но че горчивината, която изживях от него, малко ме стопли. Аз заминавам в понеделник — 13.X. вечерта — и след 38 часа ще бъда в Прага, където може да ме намери писмото ѝ на дадения адрес.

През всичкото време, надявам се, ще мисля за вас двете и не вярвам да се стърпя да не ви пиша и от Прага, и от Париж. А на връщане, което ще стане точно в края на декември, ще ви бъда гост само за да видя дали и колко ще се зарадвате...

Благодаря ви много за вниманието, което ми оказвате да четете писмото в тоя момент и напълно споделям радостта и разочарованието ви. Тук всички сме добре. Ангел^[2] не се е оженил още. Кольо^[3] държи изпити и не зная резултата, защото не съм го виждал от 3 — 4 дни.

Много поздрави на майка ви. Желая ви весела и здрава зима. Довиждане. Сърдечен поздрав:

Бешков

[1] Сега бул. „Толбухин“. ↑

[2] Ангел Каралийчев ↑

[3] Никола Фурнаджиев ↑

ПИСМО ДО СТЕФКА МИНКОВА
11 ОКТОМВРИ 1930

Драга Сия,
Не ми се сърди. Когато простиш на един човек, и на двамата
става по-добре!

Бъди спокойна — целувам те много пъти.

Илия

11 октомври 1930
Писмо до Стефка Минкова в Добрич

ПИСМО ДО КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ

2 МАРТ 1939

Мой драги Коста,

Какво да ти пиша за Париж? Хубав, богат и мъглив. Пълен с храни, паметници и вино. Хората са били някога гладни и взискателни, а сега, когато са си доставили всичко, са забравили глада, нуждата и заедно с тях — човека. Тук всякой и всичко е на мястото си, няма непредвидено и ненаправено удобство. Тук впоследствие трябваше да премине и премина самият меридиан — и то през главния вход на Люксембургския дворец. Градът е патиниран с душите на знайни и незнайни хора, родени тук или дошли отдалече да умрат от любов и възторг към него. Душите им се зеленяят и тъмнеят по огромните фасади, фронтони и мансарди, та правят от града един великолепен жертвеник. За жертвите обаче никой не мисли. Пантеонът е борса и борсата — Пантеон. Париж е като някоя пробита дупка в живота, откъдето той изтича такъв, какъвто е. Хората непрекъснато си говорят и общуват, понеже всички са предполагаемо добри. Слънцето го очакват сутрин като любовница, а вечер залязва като спестен франк. Всички пестят парите и силите си. Велосипедисти, виртуозни като дяволи, пътуват заловени с ръка за отобюсите и автомобилните коли. По нагорницето пестят сили, а надолу изпреварват всички, за да спестят и откраднат дори времето. Няколко дни търсих север и юг, но разбрах, че никой не се интересува от това. Тук трябва да си знаеш метрото и картието. Последната нощ, преди пет дни, се опитах да вляза, да обхвана Париж: втурнах се пеш от Монмартр към Монпарнас със своя балкански усет за ориентиране и като съм успял изобщо да не сбъркам посоката, пристигнах в хотела си сутринта. Сега пети ден лежа болен.

Това е първото поражение, което ми нанесе Париж. Той не би бил толкова жесток, ако Министерството на просветата не беше ни излъгало, че ще ни изпрати пари. Ние пристигнахме без пари и вече 15 дни сме без пари. А ние още не знаем езика да си купим хляб, камо ли да обясним причините, по които нямаме пари. Па и да успеем да

кажем, французите мъчно ще разберат такава постъпка на едно министерство! Френският език е музикален и жалко, че всеки французин знае това. Те го пеят вместо да говорят, а това — освен че го прави за мене съвсем неразбираем — ме унася, та забравям да го слушам и разбирам. Единственият, когото разбирам на френски, съм самият аз. И затова когато ме заговорят или ми възразят — досаждат ми. На консиержката вече три пъти ѝ направих бележка да ми говори малко, бавно и да си помага с ръцете, краката и главата. Но тя не ме слуша. Понеже още първата нощ завивките ми трябваше да се увеличат с още три одеяла и един юрган, аз чух как тя каза на другата нещо на френски, което горе-долу значеше: „Това не е мъж, това е един омлет!“ Оттогава тя влиза при мен винаги засмяна, престава да се смее и почва да говори много. Явно е, че вън стои другата и слуша това, което е много смешно и което аз не разбирам. Аз ѝ давам български цигари, с което искам да ѝ кажа, че е много добро момиче. Тя всъщност е добро момиче. На една улица до Люксембург гледам залепнал с влажния тротоар — нещо рядко за Париж — парче от вестник „Зора“. Прочетох каквото можах, порадвах му се и ми мина през ума: защо не беше португалски или турски? После видях много, много българи — симпатични и всякакви, като ония цветя, които майките набързо накъсват из градинчето си, за да изпратят с тях своето чедо. Нали ги знаеш тия цветя как увяхват във влака, а сълзиците им по стъбълцата още незасъхнали? Тия мили родни цветенца се събират в гръцкия ресторант в по-роден климат сред сърби, негри, алжирци и такива, които им е трудно да узнаят какви са. Келнерът Колю нахранва всеки според народността му, заплащат с някакви купончета и потъват в картието да доизпушват един другиму цигарите.

Драги мой Коста, ти знаеш и скръбта, и радостта ми; знаеш, че Париж ми е нужен. На тоя прекрасен град нищо не му липсва или по-право казано — аз не съм му нужен. Париж е създаден за хора от всякаква възраст и народност, от всякаква вяра. Видях съвременното изкуство (живописиста), но не видях повече от това, което вече знаех. Само си уясних защо то е именно такава. То само изразява живота на Париж, но няма сили да измени тоя живот. Защото в тоя град на свободата е и забранена, и невъзможна всяка по-смела и честна борба на човешкия дух. Благоденствието пази себе си. Париж е огромно погребение, в което мъртвецът е само повод за живите да си похапнат

и се повеселят. Добродетелта е включена в закона, а хората са добри — толкова добри, та не им идва на ума, че могат да бъдат и по-добри.

Париж, погледнат от бистрото, комтоара, магазина и спалнята е неимоверно по-огромен и населен — защото всичко е покрито с огледала. Така типичната теснотия е „премахната“, човекът е освободен от всякакви прегради и ограничения и — най-важното — човек привиква да вижда и общува повече с отражението си, за да не се затруднява от едно общуване с другия човек. Каква полза от това? Или те искат непрекъснато да виждат себе си пред това завидно общопризнато благоденствие и очарование! Всичко е повторено, потретено и удесеторено в огледалата — всичко: и равенството, и братството, и свободата...

И тук много обичат животните. Из широките и чисти булеварди човек често намира неприятни следи от кучета. И обикновено тия кучета са като нашите овчарски, но оглупели, мързеливи и охранени, та изглеждат напълнени със слама. И те като мене и още хиляди хора са дошли в Париж да дишат въздуха на Луи XIV, Робеспьер и Даладие.

С всяка своя крачка стъпяш върху гърба на историята и това те кара сам да се превърнеш в спомен — тих и мирен. Само автомобилите и отобюсите имат „по-нов манталитет“. Те са по-дръзки и непримирителни, обаче и тяхната воля и сила е доведена до пълно подчинение и послушание. Всичко служи на човека и той се отплаща с пари, труд и танци. Законът за реда в това море не се забелязва, защото той лежи в душите на всички като една малка смърт, гарантираща им благополучно земно съществуване.

Парижаните нямат чувство за благодарност, защото смятат щастието и живота като своя безспорна заслуга. Наистина — тоя живот е техен и те не търсят друг.

Париж, 2 март 1939
До Константин Петканов

ПИСМО ДО КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ

22 ФЕВРУАРИ 1944

Драги Коста,

Пак забравих писмото си. Ясно ми е сега защо хората в село не пишат, а обичат да им пишат. Светът на селянина е толкова реален, осезаем и непосредствено близък, че не става нужда да си го представя. А за да го изрази, нужно му е само да си поклати главата и да се усмихне. Думите му, ако стигне до тях, са малко — обикновено поговорки — и толкова свързани с факта и събитието, че носят вкуса и мириса му, както новороденото с мъка изгребва утробата: затова във видимия свят самото то е безмълвно и неясно, но изясняващо живота с поразяваща дързост. Селянинът никога няма да говори, да пише и да рисува — той живее и от факт на факт изброжда цялата вселена; но в словесно превъплъщение не ще отиде, защото ще трябва „да умре“. Той е опазил чиста любовта към селото — то е негово небе, а безсилието му да се слее с него е затрогващо. Няма по-копнеющо същество от селянина. Тия скръстени ръце, с които поддържа и утробата и душата си, той ги разтваря, когато се одързости да се представи, да се изяви пред света — така той изчерпва всичките си сили и всичкия си кураж. Само пияните и развратните са преминали тая граница, но са попаднали право в словесните извращения, че нищо по-непоносимо няма от безнравствеността в словото на тия лаладжии. Това е протегнатата ръка към другата — градската ръка. С влакове, камиони, каруци и велосипеди се разнася опороченото слово и се изгражда стопанското благополучие на родината. Копнеят селяните, копнеят да си изяснят света — своя свят. Тая божествена душа, затворена в това онемяло тяло, търси своята яснота, блъска се в тезгяха, в плетищата, разнася чайници с греяна ракия, напират в надебелелите езици и отмаляла, застива в тъжното и безпомощно лице. Чакаят пролетта, нивите и чучулигата — тя ще каже всичко! Увлякох се, исках само да ти обясня защо не ти отговорих навреме. Толкова много неща съм намислил да ти напиша — само горното не бях помислил. Действително — тук словопостроението е трудно — няма зачатие.

Усещам, че и за рисунката, която я „няма“, също няма обещаващи предпоставки, освен формални. Може би нещо неведомо и неподозирано ще нахълта в душата ми и съм решил твърдо да чакам като невеста неизвестен жених. Колебанията и смущенията се редуват в мене с внезапни и нетрайни възвисявания. Тъгувам за „нашия свят“; трогвам се от спомени за него, както от писмото ти; газя белия сняг и се чудя как се задържат на ниското дъбнишко небе толкова много гарги. Колко всичко е близко до човека — селото ми се струва бивак на мирната вселена.

Войната се шири по земята, но на нея тук гледат недоверчиво и несериозно. Смъртта не ги плаши, а политическото ѝ и морално значение не засяга съзнанието им — даже не са и любопитни. Те нямат цървули. Аз в края на войната съм уверен, но в мира не вярвам. Няма кой да ни го даде. Всички воюващи са негодни за мира — пътят към него е толкова изоставен, че едва ли ще го намерят. Войната от средство стана път, състояние, начин на живеене. Как ще излязат из нея тия милиони хора и къде ще отидат? Хората ще привикнат към новото небе — слънце, дъжд и бомби — ще повярват в него, защото то е такова за всички, дори за пеленачетата. Това ново небе го видяха и приеха всички раси, класи, маси и народи, всички възрасти — откъде ще дойде изненадата, негодуванието, Ангела на мира? Победата на сатаната е почти пълна! И църквата в лицето на своите представители не е незасегната от мерзостта на запустението. Какво ще стане с непорочната и чиста човешка душа? Тя ще избяга — ще покъса връзките и ще отлети, както бяга добитъкът из запалените обори.

Времето е хубаво, прекрасно. Сух студ и чисто бял сняг. Снощи бяхме на петия поред американски филм. Пиша ти писмото, слушам радио-новини, умирявам деца, следя със страх стъпките и шетнята на мълчаливата Сия — всичко едновременно.

Вечер (по малко) чета „Дамяновата челяд“ и не бързам, защото не знам какво ще правя после. Свърших първата част. В чудна светлина си облял героите. Светът е изграден мощно и е споен здраво. А Кадански е толкова противен, че отсега още буди милост и жалост към себе си. Дамян е абсолютното добро, който не би могъл да живее (поне в романа) без абсолютното зло — Кадански: несъпротивлението и черната агресия. В това съжителство на доброто и злото, в тоя двубой, който те не смеят и не могат да почнат (и не бива!), ще вземат

участие всички останали и всеки ще си намери своето място — от новороденото до дядо Любен. Всички сцени са прекрасни. „Дафина много се е променила: заради сина си — и мене нападна.“ Така завършва първата част. Даже на Дафина е трудно да се задържи там, на Дамяновата позиция. А дядо Любен е Дон Кихот — това, което той брани, е реализирано в Дамян. Ти си разделил света на две равни половини...

Не мога да пиша — да говоря ми е по-лесно. Като дочета романа, ще си поговорим. Чакам от София картата за пътуване и ще гледам да ти дойда на гости, а може и при Игнат в Горна Оряховица да се видим и да възстановим „Първото софийско царство“. Не зная ще имам ли там достатъчно завивки, защото аз съм си Илия Бешков — омлетът! Писмото ти чета на някои хора, които те познават — с него им казвам много неща. Искам да го прочета на брат си Иван, но той тая неделя бе във Варна и не се отби в селото. На Магда още не съм се обадил... Свършвам и излизам да пусна писмото — ще го дам препоръчано, защото ако се загуби, доста дълго време ще останеш без писмо от мене и ще се огорчиш. Навярно си се сподобил с някои нови познати да убиваш времето. Съобщи ми нещо за вашите, за Надя, Игнат и други познати.

Целува те:

Илия

Долни Дъбник, 22 февруари 1944

ПИСМО ДО ХУДОЖНИКА НИКОЛА ТАНЕВ

Драги Танев,

Забавих отговора на писмото ти, защото съм много преуморен, а и проблемът за илюстрацията е доста сложен. Ще се опитам да ти напиша като отговор някои мои хрумвания, за правдивостта на които не поемам никаква отговорност.

Илюстрацията е рисунков съпровод на словесния текст. Това по начало е възможно, затова и съществува, както съществуват песента и операта като музикален съпровод. Словото обаче се развива във времето чрез символа (думата), а рисунката — в пространството, чрез образа и движението. Възможно ли е това уравнивяване на две изкуства, на два различни начина за изявяване? Възможно е при едно условие — именно като тия две изявявания запазят своята автономност, като запазят същината си, без да се изчерпят и обезсилят едно друго. Едно разказано събитие не бива повторно да се „разказва“ с рисунка, а да се изрази чрез нея *състоянието* на описаното събитие. Рисунката ще насити само свободните валенции на словесния образ.

Рисунката на един герой, който в романа е изявен в ред последователни действия и прояви, ще трябва да изрази „онзи вид човек“ — физически и психически, — който да е в състояние да извърши описаното в текста действие. И един такъв пластичен образ се нарежда до словесния като допълнение и оправдание на последния, като същевременно запазва своята независимост — в смисъл, че може всеки момент да напусне страниците на книгата и да заживее с пълнотата на своя живот, даден му от художника, без да осакати себе си и изоставения словесен образ, изграден пълно и цялостно от писателя. Илюстрираната книга ни изправя пред двама автори. При неилюстрираната ние имаме само автора на словесния образ, а другият — авторът на пластичния образ — сме ние самите, т.е. — нашето въображение, за което ми пишеш и чиято свобода ти застъпваш и браниш. В случая би станало следното: авторът е бил майстор и е успял да ти внуши своя образ, а художникът не е успял. Както има и

обратни случаи. Но можем ли да твърдим, че писателят може да бъде убедителен, а художникът — не?

Ако творческите воли и сили на двамата надхвърлят нашите, ние ще приемем и двамата, дори и третият — музиканта-композитор. Но това се случва рядко, защото въобще е рядка възможността двама талантили хора да се срещнат заедно, в едно време, да повярват дълбоко в една и съща идея и един-другиму. Затова рядко ги намираме в една книга. Много време след Сервантес Домие рисува Дон Кихот и Санчо. И макар че са в различни книги, в моите представи и съзнания те са свързани, а поместените в книгата илюстрации на други художници донякъде забавляват, донякъде досаждат. Един по-малко талантилив, но културен илюстратор (с добро възпитание!) би могъл да се настани в страниците на писателя коректно, благоприлично — поне колкото да не дразни гостите (читателите). Той все ще трябва с нещо да оправдае присъствието си там, но да не казва това, което не знае, да не знае повече от това, което е способен да направи.

Питаш дали илюстраторът трябва да остави фантазията на читателя *свободна*, за да възприеме образите по своему. Та това означава той въобще да не рисува нищо! Не. Той трябва на всяка цена да подчини фантазията на читателя — респективно зрителя — да му наложи своя образ, своята идея, своя мироглед, съгласуван и равен по сила и правда с тоя на писателя; да нанесе пълна победа над читателя, чрез която победа единствено се осъществява художественото произведение. Това става с дар и с оня силен огън, на който врят две и повече тенджери с различно ядене за *един* богат обед.

Разбира се, не е изключено и в тоя най-добър случай лакомият читател да остане гладен...

Човекът се изплъзва като риба из ръката на твореца.

Сърдечно те поздравявам:

Бешков

6 юни 1946

До художника Никола Танев

АНТОЛОГИЯ

НАГРАДЕН

На 23 май 1947 година в аулата на Софийския университет на Илия Бешков бе връчена най-голямата академична награда за изкуството, учредена при Фонда „Кирил Берлинов“.

Тодор Павлов произнесе реч за Бешков, на която художникът отговори:

Не ми е ясно за какво съм награден от Академията на науките. Затова ще се опитам да обясня първо на себе си, после — на вас.

В тази страна съм работил 25 години, вдъхновяван от много прекрасни неща. Но заедно с тези вдъхновения в душата ми са прониквали и много огорчения, и много грозота.

Рисувал съм за възрастни и за деца. Това е и карикатуристът у мен. С възрастните съм се шегувал много лошо, понякога дори жестоко. И затова често съм чувствувал необходимост да си почина при децата — в детската рисунка, при чистотата на детския мир.

И ако съм очаквал някаква награда, очаквал съм я именно от децата. Изненадан съм, че тя идва от възрастните, и то — от Академията на науките...

МИРЪТ ЩЕ НИ БРАНИ

Да се стигне до война, значи да се отрече животът! В тридесет и седем години ние преживяхме четири войни — и да не бяхме ги загубили, пак щяха да ни опустошат. Войната е невъзможна, преди да отречем човека. Мирът стои над всичко, защото в мира се вмести цялостният човешки живот: трудът, свободата, творчеството, социалната правда, раждането, любовта и естествената смърт. Във война човек не живее, а едва успява да остане жив.

Мирът е отново застрашен! Това значи, че някъде по света са загубили упование в мира и страхът е пропълзъл в ушите...

Ние ще се борим за мира, като утвърдим вярата си в него, в живота, в труда, в свободата и творчеството. Самообладанието е най-силното оръжие! Ако със самообладание застанем зад него, не ние него, а той нас ще брани. Имам странното убеждение, че войните започват от страх! Хитлер беше един дързък страхливец, който нанесе огромни пакости на света, но истински унищожи само себе си.

1949

ЗАГУБЕН МИР НЯМА

Мирът е доказан! Човекът на културата, духа и прогреса отдавна е установил и изявил своето предпочитание към него.

Войната е отпаднала от повишеното нравствено съзнание — тя е една грозна и зла дума, която опустошава човека така, както войната унищожаваше света. Дали я прокламираме с думи, или я водим — престъплението е едно и също.

Ние желаем мира, произнасяме неговото име, работим в мир и се борим за него. Тия, които искат да ни го отнемат, сами ще се лишат от него и от живот. Защото загубени войни има, загубен мир няма.

НАЧИН НА ЖИВОТ — НЕ НА СМЪРТ

Всички усилия и жертви, положени за запазване на мира, съставляват сами по себе си победа.

В мира се включват животът и целият разум на човека. Затова дълбоко вярвам в мира — всичките ми надежди и упования са в него.

Войната е зла и безнравствена — щом не брани мира, културата и свободата. А народите разбраха що е мир и що е война след кървавата авантюра на Хитлер.

Българският народ е миролюбив и любознателен. След многовековното турско робство и балканските неуредици той има нужда от мирни дни, за да укрепи своето славянско съзнание, своята нова социалистическа култура и своя трудов живот. Българският народ не е нито „млад“, нито „стар“, а народ като другите, който е преживял и проумял своята историческа участ.

В неговата литература и песен са отразени и миролюбието му, и героизмът, и нравствената му чистота. Добре ще е клеветата да отстъпи пред тая истина.

Начините на живот са различни за различните народи в света, но народите търсят начин на живот, а не на смърт.

16 ноември 1950

СЛОВОТО НА ЕДИН ПРЕЗИДЕНТ

Драги приятели от бившия клуб „Септември“ и драги гости!

Аз се радвам, доколкото ми позволява старостта, че ви виждам отново.

Бях загубил тая надежда, но споменът за вас, прекрасен като всеки спомен, запълваше напълно липсата ви. Като се има пред вид, че изцяло или отчасти съм ви сънувал не един път, лесно е да се разбере защо е била приспана председателската ми съвест, защо изоставих това красиво и творческо стадо, разпиляно без подслон, без творческа проява, без кошара.

Не искам да будя ненужни скърби и сълзи по това, което загуби светът през мъртвите дни на нашето небитие, нито какво загубихме ние самите. Историята, ако не беше една наша приумица, сигурно ще се занимае с причините и последствията...

Но по-добре е ние да не се занимаваме с историята, а да я оставим тя да се занимава с нас.

Пред нас стоят по-сериозни задачи.

Ние вече не сме ние. Ние се преустроихме. Това беше крайно наложително и абсолютно необходимо.

Под напора на нашите безспорни дарования ние се обособихме на времето без всякакво колебание и съмнение в творческо общество, което преливаше и разливаше в себе си своя многостранен дар. Творческият шемет, обсебващ като самия дар, не допускаше да видим някои дребни неща, които в поменатата история променят всичко — променят и самите промени.

Така ние не забелязахме дали сме грамотни. Дори в Устава няхаме параграф, изискващ грамотност. Ние не знаем колко от нас могат да напишат пощенска карта на болната си леля.

Моля ви, приемете тази шега за истина! Грамотността не е нещо, което се постига веднъж завинаги — тя трябва непрекъснато да се подновява. Буквите не са две-три, за да ги запомни човек, а дните, през които той може да забравя, са много. Да си призная — аз не разбирам изтънко тоя въпрос, но мен ме увериха, че в просветно отношение за

нас ще е от огромна полза да станем членове на читалище. Подскочих от радост, приех и веднага станахме членове. Спор се яви само по въпроса — кой на кого прави чест: клуб „Септември“ на читалище „Владимир Заимов“, или читалище „Владимир Заимов“ на клуб „Септември“. Аз поддържах ту едното, ту другото становище — иначе работата щеше да се свърши много бързо и скучно. В преговарянето изобщо има някакво сладостно упоение, което на човек не му се иска да спре. В изтъкване достойнствата на читалището и клуба ние прекаляхме и ги сляхме — както това става в любовта! Но аз мисля, че човек върши това или онова само за да се похвали.

Прегледахме всички книги, които вие ще трябва да прочетете — и то колкото пъти пожелаете; боядисахме салоните, стените и дуварите по най-простия начин, отговарящ на най-новата ви дейност.

С това турихме край на номадското ни съществуване. Избрахме ви в центъра на столицата подслон, кошара, храм, вечно жилище на вашия неспокоен дух, тъй като по закона ние не сме юридическа личност — ние обществено се преустроихме. „Докато не погине зърното — плод няма да даде.“

Аз изпълних дълга си по своему: погребях трупа на клуб „Септември“, за да видя по-скоро неговото възкресение. С други думи, снижихме до нула себестойността, за да гарантираме до безкрайност качеството. Това наистина е една луда утеха, но тя е свойствена за нас; тя ни е присъща — ние имаме несравнено повече съображения и творчески импулси, отколкото земни желания. Нам не са ни нужни нито документи за собственост, нито дори карти за самоличност. Кой ли пък днес може да се похвали с подобно нещо?...

Не скърбете! А какво да кажат починалите? Аз се радвам, доколкото ми позволява старостта, че ви виждам отново, и то най-вече — живи и здрави, млади — неостарели нито с един ден през изтеклите години. Вие сте запазили вашата благосклонна усмивка, запазили сте и доразвили способността си да ръкопляскате и тогава, когато не харесвате. Тия добродетели са безусловни за едно общество, пред което лежат сериозни творчески задачи.

Аз вече не съм ваш председател. Още когато ме избрахте, това прозвуча в ушите ми като виц. Всичко, поставено в ръцете ми, добива своя смешен и според мен — истински вид. Прочие, дерзайте! Благодарете, че не съм ви вече председател, че вашето скитничество се

свърши, че сте в обетована земя. Благодарете за това, че нашата управа можеше да намери и по-лошо разрешение, но се въздържа...

Позволете ми да ви честитя новия дом — радвайте му се като на свой, почитайте го и го пазете като чужд!

Дръжте се прилично!

Позволете ми също да ви честитя Новата 1952 година, а също така и Новата 1951, 1950, които ние пропуснахме.

Позволете да честитя женитбите на нашите членове, родените им рожби; нека приемат и съболезнованията за покойните им сродници.

Най-после позволете ми да благодаря от ваше име на първите лястовици на нашата пролет — другарите Катя Казанджиева и Леон Суружон, както и на другарката Брашованова за радостта, която на нас и на себе си ще доставят тая вечер.

Нова година 1952

ДОВЕРИЕТО Е ДОВЕРИЕ, КОГАТО НЕ СЕ МИСЛИ ЗА НЕГО

По повод моята рисунка „Възстановено доверие“ получих много писма и телефонни запитвания. На някои дадох отговор, и то съвсем различен. Върша това неохотно, защото се чувствавам виновен, че предизвиквам хорското недоумение. После доверието и недоверието между хората е много сложен, неразрешим проблем — затова и аз си направих с него шега.

Абсолютното доверие в брака е възможно само ако не се мисли за него. То съществува само ако не съществува в съзнанието, а е в потока на неудържимата любов, която също е извън съзнанието. Нито едно недоверие, нито една ревност нямат причини и други основания, освен породилата се необходимост от доверие и вяност. Затова ревността е традиция над традициите. Тя се самозаражда отвън — без причина — и убива невинния!

Когато любовта прераства в самолюбие или в безлюбие, мястото ѝ, останало празно, се превръща в гробница на цялата вселена. Когато съм написал „Възстановено доверие“, явно съм изрекъл един парадокс. Това е по-скоро смяна на един вид недоверие с друг — поради смяна и на възрастта. Може би потребата от книга като духовна проява да е потушила бунта и непримиримостта на тленното тяло. Може преди края на това дръзко тяло да изплува милост — защото никой човек не може да прости на другия, докато не обвини себе си. Може тия двама човеци, които сме ние самите или пък нашите родители, да са открили своята мъчителна житейска тайна в мъдрата книга и чрез нейното слово да са изrekli това, което било ужасно за изричане. Това е и смисълът на книгата като посредник между грешната човешка природа и спасението му приживе.

Приятели мои! Аз ви моля да ми простите, задето така усложнявам простите неща. Фактите са наистина прости и аз обикновено така ги рисувам, но не мога да избягна безкрайната сложност на причините, чрез които съставям своите рисунки. То е така, защото не рисувам това, което виждам, а това, което по

необходимост има да стане. Аз не гледам по-далече от 30 сантиметра — разстоянието до листа за рисуване. В това малко разстояние лежат камъни за препъване, но и всички истини — ако тия истини са благоволили да гостуват на будния ми мозък. Никой както мене не е изложен на опасността да сгреши — изоставен от природата, фактите и техния хармоничен външен блясък. Затова, моля ви, бъдете снизходителни към мен.

Но защо се вълнувам с тия мисли и думи! Нима човек може да се вълнува от отминали неща и събития? Наистина ли ви пиша за тая моя рисунка или за това, което още не съм нарисувал? Художникът, ако няма нова рисунка, няма дом и покрив над главата си — той е гол!...

София, 14 май 1957

НОВОГОДИШНИ ПОЖЕЛАНИЯ НА „СТЪРШЕЛ“

Пожелавам на многобройните читатели на „Стършел“ повече чувство за хумор. Над страниците му, те са по-навъсени, отколкото над „Отечествен фронт“, където все пак от време на време се явява тънка усмивка. Хуморът е деликатна проява и доста скрита. Въпреки това, добре ще е нашата публика да положи благородни усилия, за да не оставя едно официално издание на хумора без смях и радост, като предоставя това удоволствие на авторите и редакторите.

Лично за мен „Стършел“ е един наистина смешен вестник и аз поздравявам редакторите му. Нека той ги надживее, та и внуците да се посмеят на дедите си...

За новогодишни благопожелания на „Стършел“ бях стъкмил няколко шегги, но една сериозна мисъл разбута и провали всичко: защо „Стършел“ не спира, защо не издъхва, не намалява тиража му? Каква е тая желязна необходимост от него — по-силна от хумора, изкуството и мъдростта в него? Нима хуморът не е вече хумор, мъдростта — не е вече мъдрост, човекът — не е вече човек? Изглежда, че на „Стършел“, както и на вселената, бе нужен само „първоначален тласък“ и гравитационните закони ги включваха в силата си. Той може да се вмирише като кученцето Лайка в първия спътник, но няма да върне своето мъртво тяло и кости на земята. То, кученцето, отдавна няма правото и заслугата да лети, но... лети. Пред това могъщество на „Стършел“ аз смирено се прекланям и устните ми шепнат слова, които умът ми не проумява.

Драги колеги,

„Стършел“ е безспорният ни хумористичен любимец — без конкуренти. Младите ни ентузиазирани писатели и художници го създадоха в храбро време. Политическите и обществените му заслуги са безспорни. Естествено е обаче и „Стършел“ на свой ред, като колектив, като школа, да създаде и изгради от тях добри художници — богати по майсторство, оригинални по стил и... убедителни. Възрастта

на „Стършел“ не е голяма, но не е и малка. Пубертетът е отдавна надхвърлен. Видял съм прекрасни постижения в „Стършел“ — говоря предимно за карикатурата и рисунката, — но и плевелите са все още много. Демократичност не значи всеки да пише и рисува, а всеки да знае добре да чете и разпознава добре нарисуваното. Желая от все сърце на „Стършел“ една по-топла, по-сърдечна, по-грижлива и любовна годишнина. Хуморът не е самата любов, но създаван без любов — е неприятен. Истинският хуморист може да се шегува с всичко, освен с хумора.

30 декември 1957

МЕТАМОРФОЗИ НА ПОЗНАНИЕТО

Литературата и изобразителното ни изкуство са ненаселени, необитаеми — в тях нищо не е напълно разказано и напълно изобразено.

Българинът — и като обикновен човек, и като автор — е незаинтересован от обективния свят. Той е премного зает със себе си, със своя единствен живот, за да пилее усилията си за опознаване живота на другите. Той има здравия усет, че ако съумее, животът му е възможно да не зависи от другите. И се е превърнал през вековете в крепост, където не са проникнали лъчите нито на християнството, нито на хуманизма. Той наблюдава през малкия си отвор, но това е само предпазна бдителност по отношение на врага, когото единствено познава. Не е ли врагът — затваря очите си от радост за избягната опасност. Той не познава приятелите си, роднините си, защото не се бои от тях — достатъчно е само да знае, че ги има. Потупва с ръка и тях, и добитъка, и дърветата, но никой не е доловил по какво ги разпознава. Ами отликите им?

Чувството му към тях наистина е силно и той може да го изкаже в песен, наситена с неподражаем лиризм: дъщеря му става топола, тополата — дъщеря, воловете му — синове, синовете — облаци и гълъби. Но той не ги наблюдава и никога никъде не ги описва, не ги прави познаваеми за другите, па и за самия него. Несвойствено му е наблюдението, дори срамно, тъй като сам не допуска да бъде наблюдаван и опознаван. Завистлив, боязлив, присмехульник и одумвач — той не допуска и у другите възможност за познавателно отношение към него с добро намерение. Затова и спуща димна завеса, която затваря пътя за познание и общение.

„Ти знаеш ли ме кой съм аз?“; „Сега ще ме разбереш ти мене!“; „Ще те науча аз тебе!“; „Зная те аз тебе!“ Не долавяте ли какъв е тук смисълът на знанието и познанието? Наказателен, отбранителен и враждебен. А когато му приказват за неща, които са извън неговите интереси и не го застрашават непосредствено, той казва: „Зная ги аз

тия работи!“ Тук пък чрез знанието той изразява пълно пренебрежение към него, а и убеждението си за непотребност на знанието.

Българинът наблюдава остро, но не за да се обогати, а да запази живота си. Затова той нарича знающия — хитър. Какъв е смисълът на едно познание, ако то не е претворено в хитрост? А хитростта (което значи бързина), е ускорено, оползотворено познание, нужно само нему и в никакъв случай на другия. Другият е врагът. Ако е застрашен от някой човек — този човек е проучен най-грижливо; ако пък човекът е безопасен или го обичаш — той е само „божи човечец“, „божа кравичка“ или най-общо — „добър човек“, което на наш език ще рече — овца...

КЪСНО Е!

Много ми се иска да проявя скромността, която очаквате, но се боя, че ще ми повярвате. Късно е!

Ако бяхте убедени, че съм скромен, нямаше да ме поставяте в това неудобно положение — да бъда чествуван и награждаван.

Във всеки случай мога да ви уверя, че това не е моя потреба, а ваша и аз не зная какво удоволствие намирате в това.

Според необясненото понятие карикатурист, аз изглежда — съм обявен за такъв. Впрочем по недоволството на някои среди и лица — министри, цар и прочие — аз се досещах, че върша нещо, което не е в ред. Особено ярко се изразяваше това недоволство и недоумение у жена ми. Вие знаете какво значи това!

... А много исках да съм нормален човек като вас и често съм постигал тази илюзия, но не съм оставян на мира, дори и сега!

1957

ЦЕНАТА НА ЧОВЕКА

Днес ни заплашват с масово унищожение! Ние не се съмняваме във възможността за смъртта на милиони хора, но истина е, че никой не се плаши и страхува. Всеки по-възрастен от нас е видял хиляди мъртви, избити и изгорени хора, но колкото да е жестока и изумителна гледката, никой от нас не се е разплакал или дълбоко натъжил за тия милиони, както плачем и дълбоко тъжим за един човек.

Числото, от такова голямо значение при друг случай, тук е без значение. Човекът е един и неговата смърт е смърт за всички; както неговото рождение е рождение за всички. Единият човек е равностоен на цялата вселена и по особен начин я надвишава — тъй като не той, а тя е обект на неговата мисъл. Ние трябва да бъдем много мъдри и внимателни, за да извлечем правилно заключение. Стоте човека не струват сто пъти повече от единия. Дори те загубват всякаква цена и смисъл, ако не им дадем цената на *единия човек*.

8 октомври 1957

КОЕ КАКТО СЪМ ПРЕМИСЛЯЛ

Обърна се небето, зави нанякъде денят — угасна и млъкна. За сън, за грях, за зло приижда тъмната нощ...

Не искам вече да слушам думите на живи!

Мъдрото безмълвие на някой стар покойник с истинското слово на истински сродник. При него ще замлъкне устата ми лъжлива...

Опитвам често да подреждам думи и мисли, за да изпробвам неграмотността и глупостта си.

Колкото срам и мъка да ми причиняват, все пак единствени те ми дават кураж да се вреждам в челните места, където намирам още по-неграмотни от мен...

Аз не бързам към смъртта. Тя от мене е по-бърза. **Не** ще успее да я догоня — тя ще ме настигне...

Само подчертаният характер на рисунката прави обективните неща да приличат на нея.

Обратното: нехарактерната рисунка заприличва или напомня обективните неща, поради което става ненужна — тъй като не ни свързва с реалния обективен свят.

В първата се влива светът, а втората се влива и разваря в света. Първото е карикатурата, второто — портретът!

Всеки ден поглеждам небето дали е облачно и влажно, дали е слънчево и ясно, но онова, което тайно и от себе си искам да видя там — го не виждам...

Отдавна вече не страдам. Толкова привикнах със своето страдание...

Когато е по силите ми, страданието е моя радост...

Когато човек умира, умират безброй много неща — може би цялата вселена.

Човекът не бива да прилепва към земята, защото отлепването боли.

Човек не може да се радва и весели, ако преди това не е бил скръбен.

През целия си живот желяех да бъда чист и непорочен. Това непосилно желание ми отне и мириса и чистотата.

Ние, като сме родени от плът и сме разбрали това, желяем или да се родим по друг начин, или да заличим своето рождение.

Отдавна вече не мога да ходя. Ако можех, щях да бъда принуден да стъпвам в раншните си стъпки.

Това правят здравите хора със здрави нозе.

август 1957

Звездите знаят за нас всичко — много време отпреди да се родим. Затова не проявяват такова любопитство към нас, каквото ние — към тях...

октомври 1957

Водил съм безбройни разговори с разни хора, на всякакви теми, без да съм знаел дори секунда преди това какво ще кажа. Но говорех искрено, дори вдъхновено, като чувствавах близкия дъх на топлата истина...

Били са ми ясни всички човешки идеи, от които са се вълнували и хората, и самият аз. Но никога не съм поставял коя и да е идея над човека!

СТАНИСЛАВ СИВРИЕВ
ДО СЪМНАЛО
РАЗГОВОРИ С ИЛИЯ БЕШКОВ

Аз съм от тези, които не печелят на лотария и ТОТО, елегантно се разминавам с всичките си шансове и всяко разминаване се прояснява със закъснение — малко закъснение, колкото да бъде непоправимо. Но в едно нещо ми провървя: на ненавършени двадесет и четири години срещнах Илия Бешков; на ненавършени двадесет и осем вече имах с него онова общуване, което изключва присъствието на трети. Той беше на годините на майка ми — би могло да ми бъде и баща. Но стана нещо — и вместо аз да драпам, за да го доближа, което бе невъзможно, — той ме приближи към себе си.

Наскоро се зачетох във водените с него разговори, които съм записвал из ден в ден. Отдавна не бях надниквал там, много неща бяха се разпоили едно в друго и тъкмо затова се сепнах. Минало и настояще се споиха, всичко отново стана сетивно: това, за което Бешков е говорил тогава, е казано вчера, днес, утре...

1.

21 август — вторник '51

Рядко е, но се случва: Бешков до изтощение се превъплътява в своите герои. Докато фъфли пияница, който чрез безсрамни думи изживява любовна наслада, изправя се селянин — смутен от големия и непонятен за него свят. Той крие очите си, за да не се долови онуй, което е решил да премълчи. Говори бавно, заваля и търкаля приказката си — да потули хитрина и природен ум. После Бешков се оттегля зад входната врата, отваря я и влиза стремително. Срещу нас идва старик, който не иска да мине за немощен старец. Гласът му е по-висок, отколкото се полага; смехът му — уж бодър, пък насилен. Бешков, забравил себе си, живее неговия живот...

Чичо му Илия е ленивец. Той лежи в топла постеля и се чуди да стане ли, да не стане ли. Навън се чува сънен говор, зората се е пропукала, но Илия търси своето оправдание: „Е, па щом е село, сè ще има хора и да приказват.“ Трополи каруца: „Па ще трополи? Може ли дето има хора, да няма и каруца!“

Сладка е постелята. Как да се вдигнеш от нея!

— Стани, Илия — подканя го жена му. — Стига си лежал!

— И петелът става рано, ама какво върши?...

— Петелът... Откога е пял петелът! Стани бе, Илия...

— Стига с тия петли, ма! Виж каква му е на петела главичката. Затова се и наспива бързо. А я погледни моята!...

— Стани, Илия! Слънцето се вдигнало цяла копраля. Сите хора са на полето.

— Че аз мога ли спря хората и небесните светила?... Бешков пъшка. Надига се, пули очи, които не виждат:

— Петли и слънца... Та аз за туй съм под чергата! Ни те да ме видят, ни аз — тях...

В двора на Бешко Дунов живеело сляпо куче. По-право — кучка. Подкарал дядо Дуно стадо овце и овни да ги продава в Цариград — тръгнала и кучката. Върнал се с пълна кесия махмудии, но радост не донесъл. Мъртво злато не заменя живо стадо! След месец в двора на дядо Дуновата къща се появила кучката, изоставена нейде из Цариградските сокаци.

Бешков с тъга си припомня разпиления бащин дом. Скимти като кучката, сякаш изплаква всичките обиди и горчивини, причинени на хора и животни. Сам Бешков е приклепнал край касапниците под Тепебашй и чака да заколят последния овен. После жално вие в звездната босфорска нощ и тръгва. Накъде? Кой да му покаже пътя — звездите ли, соленият ли вятър над Галата — Кюпрусу?...

Какви ли усещания са водили сляпата кучка, за да прекоси Румелия, долината на Марица, Балкана, та — в Долни Дъбник?...

Бешков млъква, вдигнал нагоре глава: „кучката“ души оцъклената нощ и дири път... Той тръсва коси — като да се пробужда от лош сън:

— Повъртя се под старата стряха с подвита опашка и не се умилка около ничии нозе. Тя бе дошла да се самонакаже за едно чуждо престъпление. Без стадото светът бе загубил своя смисъл. Отвърна глава и от залька: кучето е куче, но когато е расло в двор — и то не хапва неизплатен хляб. На втория ден занемя, на третия умря...

2.

19 февруари '53

Приказваме какво приказваме — пак при Левски.

Бешков все се вглежда отвъд видимото — там, където Апостолът не е исторически факт, а историческо осмисляне на националното битие.

Днес се навършват 80 години от обесването на Апостола. Зиморничав февруари с изяловени снегове. Кахлена камина ни олизва с топло дишане. Бешков ходи из хола по топли пантофи и приказва:

— Ботев беше преди всичко политик. Той с вестници бе разделил България на две и се ожесточаваше срещу отречената от него половина. Като всеки политик — и той имаше своите илюзии. И заглушаваше здравия си инстинкт с полемични възпламенявания. Аз мисля: Ботев в същност се съпротивяваше на собствената си интуиция, която му подсказваше, че накрая ще изстене от своите. Това е интимният край на политическото качало. И, моля ти се, не стана ли тъкмо това?...

Левски не полемизираше — той вярваше в своето изповедание. И правеше комитети! За него работата беше толкова свято вътрешна, че я вмести под един български опушен таван, пред револвер и кама накръст! Неговият допир с реална и робска България бе толкова плътен и физически, че неминуемо следваше да се превърне в символ. Това е парадоксът на метаморфозите, които или овеществяват символиката, или превръщат предметеното в символи...

Ботев с гения си схвана тъкмо това. Той безпогрешно усети, че целостта на България в съзнанието на Левски е в същност собствената му цялост. И когато Дяконът увисна на бесилото, той изписа тъкмо това в най-хубавото си стихотворение: „И твой един син, Българийо!“ Не единствен, а един. Това не е противопоставяне на единия срещу останалите, а обобщена синовност; оназ — задължителната като органично съответствие с единна и неделима в съзнанието България!...

Затова всички останали са герои и мъченици на изкуплението, а той — единственият *Апостол*! Не зная чия уста първа изрече тази дума, кой в божествено озарение с една дума каза всичко. Стигането до библейския ѝ смисъл е във възможностите само на един неопорочен народ — без дори да е чел Библията! Така той покри цялото човеческо време чрез *един* свой син!

3.

23 март — вторник '54

Късно е. Сия е отишла да спи. Наведен пред няколко отрязъка от плътна хартия, Бешков се гневи, задето съвсем прости и явни неща понякога за някого са увити във вата. Остро очертаният профил на главата му, която той поклаща при всяка дума — сякаш да я вбие; нервните драски на молива му подсказват, че преживява дълбоко:

— Един студент ми носи рисунка. Нарисувал откъм задницата два коня. Теглят кабриолет. Не така, любезни! На нас не ни трябва гърбът на файтона — ние търсим причината, поради която той се търкаля; интересува ни накъде отива, каква сила го движи... Трябва да го изградим пространствено, да изясним типа на хората в него и всичко това да бъде съобразено със законите на физиката и природата. Той си мисли, че като вдигне единия крак на коня и му лъсне петалата, движението е постигнато. Вървеж ли е още това?... Изкуството или се започва както трябва и става, или се започва от задника — и никога не става!

С едри махове Бешков рисува устремени напред коне. Над тях — тъмно петно, от което се отделя изразителният ракурс на една ръка и... кочияшът е готов. Появяват се и пътниците на кожена седалка.

— Конете препускат. Те мъкнат файтона и за това е нужна сила. Виж кочияша! Той няма нищо общо с напрежението на конете, защото се вози. По някакъв усет, доведен до навик, той само балансира. И това е единствената му роля. Ето този — десният пътник — как се е навел напред. Той е нетърпелив и с това движение като че ли помага на конете да стигнат по-бързо до определеното място. Но другият е безучастен. Той не е заинтересован от пристигането и дори му се иска тая забавна кабриолетна возия да продължи по-дълго. Овалът на лицето му, гънката на жилетката и тая ръка, на чиито отпуснати пръсти се наслаждава — всичко туй завършва неговия тип. Това е то изясняване на изображението, това е философията! Кога най-сетне ще се намери човек да каже, че изобразителното изкуство третира силите,

разрешава техния проблем и в това се състои отликата му от фотографията? Фотографията е абстракция! Тя лови момента, в който не е заложено нито това, което е било, нито това, което ще стане. Светът съществува чрез човека, а фотографията е оптика и химия... Ето този кон!... На неговите плещи, на крупа му, тежат килограми и години. Гърбът му е извън опорните точки на нозете и гръбнакът увисва надолу. Тая дъга обаче ни задължава да търсим нейното завършване в линията на корема; защото в изкуството има само неща, които взаимно се осмислят и оправдават. Отричането на едното от другото е в същност отрицание на самото изкуство.

Бешков рисува коня и продължава:

— Усещаш ли колко е теглила тази кранта и, което е много важно, как с ум и навици се е научила да разходва силите си? Този кон и след като умре, ще продължава да бъде силен, защото материята и енергията са се съхранили. „И твой един син, Българийо, виси на него със страшна сила!...“ Ето какво понятие още Ботев е имал за нещата, които съм принуден да банализирам след толкова години!...

4.

3 април — събота '54

Студентите от Художествената академия правят маскен бал в сутерена под Ректората. Звъня на Бешков:

— Нали довечера сме на бал?

— А? А-а-аа... Ама ти знаеш ли какво е сега при мен? Тук са дъбничани, братовчеди с дамаджани и хич не ми се оставят.

Запъва се, но знам, че ще дойде.

Още ми се свири, още ми се пее...

На бала се появяваме с набъбнали гайди: архитект Стефан Семерджиев — Зянката и аз. Михаил Карапаунов е в гайтанена долама, Соловея Петкова — в сърмен вълненик, Асен Попов — с пояс и везани чешири. И — право към „българския кът“. Българското вече е взело да става „кътове“!

Бешков дойде към 22 часа. Не го познах, а по дъщеря му отгатнах, че е той. Върви към нас с неприятна маска на лицето: попилени коси, „кабалеровски“ мустачки, устата и брадата — открити. Вече сме по на няколко ракии и вина. И със сядането му песните се пропушват. Бешков казва с леко наведена глава:

— Жената е роб на мъжа, а мъжът — на песента... Разбира се, аз ви говоря за онези песни, които в същност са изчистените народни стонове и въздишки.

Питам го:

— Как ли бихме били без тези стонове и въздишки?

— Ако нямаше песни, те щяха да си живеят, а нас да ни няма...

Той се оглежда откъде иде светлината, изправя се и вдига ръце. Върху бялата стена сянката на ръцете му става зайче. Зайчето ту гризе, ту се протяга, ту скача. И докато скача, веселото зайче се подрешва като самодоволен глупак — уж зайче, пък човек... Наоколо е утихнало и де що има човек, се лепи да гледа. После зайчето с едно обръщане стъпва на нозете си като куче, кучето се префасонирва като поп, който усърдно се кръсти и прави метани...

Какво беше нататък? Бешков притегля към себе си кръгло куфарче за дамска шапка, барабани по него с дълги пръсти. Със затворени очи разлага ритъма на хороводна песен. Песента я няма, а ние я чуваме да звучи: от едва доловима — до поривиста, от поривиста — до стихване, което улавя за гърлото. Бешков с пръсти преминава от неправилен в неправилен такт, подмята ни отвътре със синкопи. Стоим прехласнати, а той ни навързва един за друг в пъргав хоровод — докато удря с цяла длан, после с лакът подпира брадата си. Чак тогава отваря очи и ни оглежда:

— Това е то! А сега искам да си отдъхна... И ми позволете да си подпра брадата, да ви погледам и ви се порадвам, защото ви обичам. Инак на моите години не се правят тези шашкълъци... Друг път ще ви кажа защо тъкмо унгарецът Барток разгада тайната на българските неправилни ритми. Тях ги има и в маждарските народни песни, но ги смятаха за музикално отклонение или за изкривено народно запаметяване... Барток откри в нашите песни пълно съвпадение на „грешката“. И когато разчете шифъра ѝ, стигна до общата прародина на маджари и българи — отпреди две и нещо хиляди години. Ей това е запаметяване!... Да беше жив Коста Петканов, той щеше да ви подлуди с галактиката на народните български ритми. Защото това не са неправилни тактове, а жив говор на нашата предистория...

5.

1 май — събота '54

Редакцията на сп. „Български войн“ празнува 1 май в Клуба на журналистите. На голямата маса са и Бешков, Ламар, Светослав Минков, Сашо Бурмов, Младен Исаев. Бешков се изправя с чаша в ръката:

— Тук всички сме журналисти. Журналистите са многочислено и пакостливо нещо... Аз съм от Дъбник, пасъл съм биволици и смятам това за свое най-голямо достойнство. Който е от село и е разговарял с добитък, той разбира какво казвам... Като започнах така, да не помислите, че ви се предлагам за служба като беден селянин с подходяща биография?...

От своето детство, от това общуване с добитъка, помня разни неща, но едно от тях се дели от многото: руските кости, с които бе осяяно цялото поле. Бели кости, много кости!... Оттогава в мен се застоя тяхното безмълвие, тишината, която ме обгръща с тайнствена печал. Това нещо може да го усети само едно дете — пастирче... Те бяха из полето — чужди кости; а не там — в селските гробища, където лежеха лелите и чичовците ни...

У нас бяха и немците. Бяха, отидоха си с всичкото и не оставиха гроб. Само песента „Лили Марлѐн“ остана — достатъчно грозна и безнадеждна, за да бъде песен дори на една гибел, на един край...

Благодаря ви, задето станяхте причина да се развълнувам ей от тези, макар и неподходящи за случая неща...

6.

5 ноември — петък '54

Пети месец вече съм в нов апартамент на „Славянска“ 20 и Бешков иде да види как съм се наредил. Няма асансьор и той е изкачвал стълбищата до третия етаж: стои на площадката с часовник в ръка, уловил се е за китката и си мери пулса.

Казвам му:

— Ти що не поведе със себе си и доктор Пастухов?

Той ме отпъжда с глава — да не му бъркам броенето. Като измери пулса си, заговори със задъхване:

— Да ти е честит домът! Домът е велико нещо — толкова велико, че още не сме го разбрали... Из Франция живеят в потомствени „шата“ по на триста години. И животът, и битът, и мислите — всичко, ама всичко у тях хора е свързано с тоя дом и околностите му. Там предметният свят е споен от онаследявани спомени, а аз? Аз съм живял в десет дома и едва си спомням старата дядо Дунова къща, дето съм се родил. После отидохме в Дупкарската махала и там закопахме нови основи. В София съм живял, по-точно — опитвал съм се да живея — на четири-пет места. Кажи ми сега от такъв човек — човек става ли?...

В антрето сме, вървим навътре, а той — нѝ оглежда, нѝ го интересува кое как е. И продължава:

— Нищо не освобождава човека така, както стилът. Но стилът не е мебелировка, а общ ред на нещата, хармоничното им свързване: от дома, до походката и бюрото, пред което заставаш или като гражданин, или като просител... Стилът — това е протичане на битието по естествено онаследяван начин — толкова естествен, че и да искаш, да не си в състояние да нарушиш взаимните му връзки... А ние не живеем, ами се тутаме. Махни това, че поминуваме с много труд — пострашното е, че усилията ни са главно за да просъществуваме, а

безстилието ни пречи да се изявим в онази уравновесена мяра, където битието следва коловоза на столетията...

Чакай сега да видиш накъде вървят работите! И марксизмът е стил, което ще рече — да живееш и действуваш в хармония с учението, без дори да си чел „Капиталът“. Затова аз приемам комунистическите идеи като борба за нов стил. Представи си парадокса: и да ти се ще, пак да не си в състояние да постъпиш некомунистически — както и на шведа не му е понятно какво е това да произвеждаш стока за бракуване!...

Англия няма конституция, но има стил, който съдържа повече конституционни гаранции. Мъдрият не чувствава притесненията на закона, а насилието е за глупаците. Именно безстилието ни дарява с диаметрално противоположни разпоредби по един и същи въпрос! Маркс не научи марксизма отнейде, не го и съчини; марксизмът бе негов вътрешен порядък и той само го изрази. Марксизмът бе станал у Маркса *стил!*...

Вече сме на маса, вече сме попреситени, а Бешков дълбае все там:

— Ослушвайте се какво говорите — е казано в Писанието, — защото ще отговаряте във вековете!... Написаната дума и сама е вече орбитална система. Тя е страшна, защото изключва диалога извън нея, който я е изрекъл или написал. Тя не цъфти и не прецъфтява, защото е изчерпала едно състояние, което не рискува да се обезсмисли с ново себедоказване.

Англичанинът, той дангалак, защо мълчи? Някога с балканския си ум мислех, че страда от липса на пориви, че е изсушен от емоционална недостатъчност. Сега знам, че с мълчанието си той е в съответствие със стила...

Българинът се е самоосвободил от отговорностите на казаната дума, като е изрекъл глупостта: „Дума дупка не прави!“ Верно — не прави, ами после? „А бе, казал съм... Де да знам какво съм казал! Едно и две ли е, та да помни човек?...“

Видя ли сега две отношения към едно и също нещо!...

Чърчил дискредитира Америка, без да я ожесточи. Помниш ли моята карикатура за това страшилище: „Аз съм министър-председател на Англия и министър на войната в Америка?“... В Англия няма романтизъм — има класика. Европа измъти романтизма и оглупя. Верно — и на „Острова“ се появи Байрон, ама го изпъдиха. Стил!... Кромвел бе ваден от гроб и екзекутиран като скелет: да се знае, че убийството на крал не минава безнаказано. Пак *стил!*...

После приказката прехвърква за жените. Един от гостите се обажда:

— Защо не съм на онез години със сегашния акъл, но пет минути преди брак!

И жена му се обажда, сякаш да потвърди колко мъжът ѝ е прав:

— Намерете си по-добри!

Бешков се позасмива:

— Вие сте си много добри, но очевидно ние нищо не сме разбрали от жената...

Той разказва за един, който бил в брачни връзки с четири жени:

— Такива, като нямат вкус към свободата, трябва да вкусат от принудата — да не им се дава жена, както и на негодниците, които правят от хляба топчета, да не им се дава хляб!... Тоя многоженец е безобразно нормален, т.е. — свиня! А вие, уважаеми дами, не се страхувайте за продължението на рода. Мъдрите са мъдри, защото знаят, че светът няма да стане толкова съвършен, че да се затрие сам...

Приказката пак се извърта към *думата*:

— Разбира се, че думата е нашето свързване със себе си и света. Аз често коря децата си, но ако моите думи бъдат лишени от подбудите, от нравствения им хастар, от моето право и да ги коря — ще излезе, че съм голям враг на децата си. И с всеки укор е така... Но политическото тълкуване на думите ни лишава от правото на домашен укор и се намърдва там с подозрения. То не допуска да кажеш като добър син и укорна дума, както е във всяка къща. Защото борави с голи думи, а не с подбуди. Оттам нататък започва подправената искреност... Светът винаги трудно е разбирал, че е по-приемливо да се ругае искрено, отколкото да се хвали фалшиво!

7.

17 декември — петък '54

В София е открита китайска приложна изложба. Въртя и суча да измъкна от Бешков я есе, я статия за тази изложба.

— Къде ме набутвате, Сиври-сини^[1]! Китай е тайнствена работа, Изток на изтока! Изтокът ражда богове, а още с появата на бога — дяволът до него е готов... Вие утре ще си направите една религиозна война, ще се чудите отде ви дойде тоз марксизъм със забъркано в него конфуцианство, взаимно ще се обвинявате в измяна на идеите, а аз? Какво ми остава на мене, освен да мигам като джебчия, пипнат за ръката още при опита да бръкна в чужд джоб!...

Ти сега все едно, че не си дошъл за това, което видях в изложбата и го зная отдавна. Да си на петдесет и нещо години, пък да не знаеш каквото трябва за една петхилядна култура, е смешно. Затова ще ти разкажа за непосредствените ми преживявания в тази изложба. Времето за нейното обяснение е минало отдавна — всичко е казано и се знае. Затова ще приказваме за състоянията, в които попадаме чрез китайското изкуство. Убеден съм, че тъкмо тези състояния са недостъпни за педантичните умове на познавачите и компетентните... Наред с изумлението от този хилядолетен процес, от тази ферментация, почувствувах дълбоко — как да ти го кажа по-приемливо... — почувствувах мъката на тоя народ, загубил човешкия си ръст от натиск и произвол.

Бешков мижи, с показалец рисува нещо върху фурнира на масата и бърби на себе си:

— Човечета-китайчета, мънички човечета-китайчета, много човечета-китайчета...

Порисува с пръст, поприказва си, че изведнъж се дръпна и се вгледа в мен:

— Там между предметите и човека лежи праха на голямото будистко време; плъоснала се е липсата на воля за живот и това се е превърнало в огромно търпение, примирение и безнадеждност. То и

изумява, и гнети... В тази канава възможно ли е да се втъче друго темпо? От същия този дух може ли да напъпи нова динамика? Не е ли премного остаряла и заключена утробата на Китай за ново оплождане в нашето време?...

Русите имат Менделеев — много работи имат русите и отдавна делят мегдан със света! А Китай — анонимен откривател на барута... Изобщо — източният деспотизъм анонимизира всички открития, за да направи личностите тъждествени със себе си!...

Страх ме е: ако тази тайнствена утроба се отключи, какво ли ще роди?... Тия работи не се променят с двама-трима стипендианти, дошли от Пекин в нашия университет!...

Нашите моми са препридали и шарили, шарили и тъкали, тъкали и чакали: мъже, братя, женихи. Нашето въображение се е разюздало като уравновесяване на смиреното, но не и примирено очакване. Затова в българското народно творчество има повече изблици на бунт. Бунтът срещу принудата може да бъде и смирен, но тъкмо това смирение не обезличава човека; докато откритият бунт може да завърши с резигнация, нисък поклон и стопяване в ответното насилие... Зад нас е антична Елада, траките, Византия, собствената ни необяснена още източна култура, кръстоносни походи, Европа, стари жизнелюбив митове. А там? — Китайска стена, самоизолация до инертност. В китайското изкуство има непонятна за нашето ухо тишина. Там не се чува стъпка на човек и кон — да не говорим за бивол. Техните биволи са символи на безмълвието...

[1] Сиврї-синї; сиврї-синек (тур.) — комар. ↑

8.

17 декември — петък '54

Тоя ден е китайски — тъй започна, тъй и ще свърши...

Бешков бил идеологът, Сашо Бурмов разказвал вицове, а Гетман ги записвал и ги слагал в каса за поколенията... Бешков, както и да се завардвал под чадъра на черквата, най-сетне лъснала носталгията му по частнособственическото село. Скептицизмът му бил дълбоко враждебен на оптимистичното настояще и бъдеще; черногледството инстинктивно се маскирало със сентенции, парадокси и езоповски премъдрости. Работата ставала сериозна: те и тримата още „преживяли“ някогашни селски хлябове, а кучето ръмжало най-много, когато с лапа притискало кокъл!...

Туй ачик го разправял един в Клуба на журналистите. То бива донос, ама чак пък толкоз!... Погнуса и възмущение ми опалва гушата. Питам Бешков: „Кажи го кой е, че да му плюя в суратя!“ Той свирука през два редки зъба — и на себе си, и на мене дава кураж:

— Махни го, какво ще си мърсиш душата! Тия боклуци не са за твоята младост... Какъвто си припрян, ще тръгнеш да се оплиташ в разправии, а на него тъкмо сега му трябва една разправия, че да се докаже като единоборец срещу очертан фронт... Аз съм най-защитен, когато ме нападнат такива, но при условие: че ги отмина. Остави го — с досадни обяснения да омерзява другите, докато накрая от него се отрече и тоя, на когото така е искал да се хареса...

Бешков преглъща и леко тупва с два юмука върху масата:

— Не е важно кой е — важно е явлението: да закриваме своето посрано с нацапване на другите!... Тоя човек е едно злокобно присъствие в нашата култура — възкръснал на редакторски стол Бай Ганю! И е леплив, леплив... Първата работа на всички шантажисти е да премахнат дистанцията, че тогава да те оплетат отблизо. Аз — казва той — след победата на комунизма ще отворя факултет по начин на живот. Виждаш ли му акъла? Той мрачно е наумявал и изобретявал как да живеем и се любим, та като станем щастливи, да го ощастливим с

тържеството на неговия маниакален идеал!... Това беше Хитлер, това са всички, които Толстой определи с няколко думи: „Светът се обърка оттогава, откакто едни се заеха да оправят живота на други...“

Ще отвори той факултет! Бе кога ще го дочакаме тоз късмет?... И тъй като не може да бъде там ни ректор, ни професор, ни асистент — остава му да стане или касиер, или „бюро пропуски“, което много би му подходило: при парата и сопата!...

В същност той е много интересен. Да — той е твърде компетентен, за да бъде интелигентен и умен; има силен глас и всички се снишаваме — дори при помисъл за него...

Ти, Сиври-сини, ми казваш да го наричам. Как? Та той може да крещи, да лъже и провокира. Като благоразумен, с такива не искам да си имам работа. Той ме стряскаше и в миналото — и от чие име? Какви са неговите идеи, наясно ли е сам с тях, със себе си, а и с мен, та да ми ги налага толкова брутално? Той халюцинира и иска всички да изповядват неговата налудничавя природа. Ако неговите идеи са комунистически — за комунистическите идеи имаме представа от по други хора и на него бихме му казали: *пардон!* Питам и тебе, и себе си: защо неговите идеи са толкова само негови. Идеите в края на краищата са твържествени с човека; и с кой акъл се надява той, че е възможно да го последваме, след като сме го помирили?...

Не, няма да го наричам! Нито е толкова важен, нито съм толкова дурак да рисувам някой, който сам се е наричвал така, че... Мани, мани!...

Според мен никой режим не бива да се лишава от неговите безкрайни и причудливи възможности. Защото с това нито ще спечели, нито ще загуби, а такива все пак забавляват обществото...

Той е трагичен тип, сравним само с Дон Кихот, но без неговата чиста жертвеност. Той донкихотства, но не може да се отдели от Санчо. Не може да се противопостави и на себе си, да добие цената на две половини. Дон Кихот отделя Санча не за да го отрече, а да го ожали и възлюби. Санчо на свой ред почита Дон Кихот, бои му се и му е верен, макар да вижда лудостта му...

А този не може да раздели в себе си тия две половини. Като не може да се самоотрече — не може и да се възлюби. Неговото възлюбване е ожесточение срещу човека и самовлюбване! Той е трагично, размътено и неделимо състояние, което се предоставя на

другите да го делят и преценяват. Затова е досаден и ни измъчва... Аз извърших тъкмо това деление и като го извърших — стана ми интересен. Затова не му се и сърдя...

И в изкуството е същият. Вместо да потърси конфликтите в себе си — търси ги в другите. А всички конфликти, които не са лични, непременно са лъжливи и патосът им не може да ги спаси!

Но той е възлюбил тая своя неделимост до смърт, затова и ще ни отегчи до смърт!...

Всяко явление има две половини. Ако искаш да нюансираш — търси третото му измерение. Но без две — не може! Творецът трябва да познае двете си противоречиви половини. В тях той вмества света и отразява цялата вселена.

9.

5 януари — сряда '55

Заварих у Бешков — на „Янтра“ 13 — Георги Томалевски и един около четиридесетгодишен мъж с широка, плоска уста и отгоре на това — навъсен. Бешков бе напръхнал — посочи ми с глава къде да седна и продължи това, което бе говорил:

— Защо да отида на тази изложба? За да чуя как ще я открие Р. Л. ли?... Не искам никой да ме поучава каква е същината на изкуството! А той — като официално лице — ще направи тъкмо това. Ще го направи, а аз, поради добро възпитание, ще трябва да изтърпя това с угодлива усмивка...

Аз зная друго: изкуството е път. Път от света към автора и от автора — към света. Не — това било субективен израз на обективната действителност!... Всичкото на света са пътищата. Рим строеше пътища, които и днес са незаличими. И прабългаринът, като е слязъл от коня, че се поогледал — и той се е хванал да прави пътища. И дядо Гецо, като натовари колата, че тръгне към Плазигъз на воденица, извървява един път, по който има толкова любопитни неща! Художникът също ни внушава един извървян път и ни открива възможностите за още един път... Пред какъв път ще ме изправи тази изложба, та да си зарежа работата, че да диря това, дето го няма? Какво ме задължава да констатирам отново закъснелите възможности на един Илия и на още един — Илия Бешков?...

У нас прехвърчат заклинания по адрес на Пикасо, та се чувствавам като съучастник в публично заявено невежество... А аз за себе си рисувам като него — да узная някак по кой път е стигнал до тази форма, да опипам хастара му и го усетя. И така съм го прислушал, както сам не се познава!... Пикасо мина през Финикия, през Египет, Сирия и Атина. Разбира се, християнската цивилизация заобиколи: и той, и аз си знаем защо я заобиколи...

Днес това му е хубавото, че се пишат доклади. В докладите всичко е обяснено и напасвано, че изключва въпроса: „Ами защо?“ А

аз, глупакът, все разплитам чорапа и питам: „Защо?“... Пикасо бил формалист, Пикасо бил сюрреалист и абстракционист — мамка му! А Пикасо е само много интелигентен и умен — казвам аз. Може би — малко циник... Ама, другари, ако можете — кажете ми какво прави той, а аз сам ще отгатна какъв е. Тая не става с толумбаджилъци и скандирания!

Мене Пикасо ме плаши. Плаши ме тая безпределност, която той превъзможна; неукротимият живот на формите, които той обуздава — като им сваля юздата. Той победи тлението на вещественения свят, защото оперира не с материята, а с нейните сили. Пикасо рисува силите, които сцепляват или взривяват материята. А вие можете ли да си представите къде е отишъл той!...

Безсилен съм вече, затова започнах да рисувам едни смешни, непретенциозни работи. Светът стана толкова сериозен и честолюбив, че това е единствената ми алтернатива да се завардя от неговата мрачна грижа да ми е по-добре, да не умра случайно неуспокоен от готовите му обяснения за всичко... И си рисувам мънички нашенски дечица, мечета, патета и животинчета. Нарисуваните деца съм оставил да си живеят без връзки и „връзки“. Защото децата ни не са деца, а стареещи политикани с детски лица. И представете си — това дете, насадено в олтар от символи, шашнато от обреди, ни благодари за щастливото детство, което сме му отредили!... Аз пък реших по инак: небето да си е наше, дечицата да са си нашенски, па рекох да им върна техните най-добри приятели: смеха, нашите поляни и нашия въздух... Занесох книжката за печат: гледат, радват се, а аз им казвам: „Ама тя е безидейна...“ Започнаха да ме гледат особено и, представете си, да ме убеждават: „Напротив, много е идейна, защото смехът е социалистически.“

Едно не разбрах — мене ли убеждаваха, себе си ли оправдаха, задето се бяха изтървали да изявят човешката си природа, да си спомнят, че са били и деца?...

Някой ще рече: Бешков накрая се вдетени и рисува мечки. Бе глупако, не рисувам мечета, а представата си за тях. Защото стоя над тях и страха от твоите подозрения! Пък и не съм луд сам да си вкарвам в къщата мечки...

10.

4 февруари — петък '55

Тази вечер Павлина, дъщерята на Бешков, има самостоятелен концерт. Тя свири на роял отвъд една врата, а Бешков ми чете какво е написал за общата художествена изложба. Чете, но спира с поглед, обърнат навътре към себе си:

— И аз взех да се набърквам в компетенциите на Орлин^[1]. Смущава ме това, ама слушай да видиш!

Пак започва отначало:

— В изкуството, освен трудолюбие и знания, има и някаква дарба, за която не се сещаме. И тъй като сме я изоставили, и тя ни е изоставила... Дарбата, поне като дума, е неотменима в езика на народа. Тя не е толкова опасна — само дето малцина я имат, а останалите им откъщават...

Ослуша се в последните думи на текста, стана и отиде при дъщеря си. Чух гласа му нейде отвъд чупката на стената:

— Утробата на музиката е душата — не пръстите. Те ще ти послужат както и на акушера, но плодът не е заложен в тях. Знам: тебе те плаши не публиката, а вселената, която си усетила чрез Бах и Шуман. И те са страдали — затова чрез страдание ще се споиш с тях. Запомни: тежко и горко на артист, който резонира чужда скръб и мисли, без да са станали негово собствено страдание!...

[1] Орлин Василев. ↑

11.

13 февруари — неделя '55

Разговорът се върти около войната, Тайван и последните политически събития. Бешков облизва съхнещи устни, през дупката между предните му два зъба се обажда свирукане.

— Чудни работи приказвате — Китай бил владял Тайван столетия и това е основание за китайците да викнат: „Нашата свещена земя, татковината ни!“, както казваме ние. Хайде, холан!... Представете си баба ви — чак сега да ревне за загубената си преди шестдесет години девственост!... Тайван го населяват китайци, но те не са му били стопани. Според мен американците ще останат на Формоза. Те се намърдаха в Европа, за да отидат в Азия. Тия гангстери ще изчакат да умре Чан Кай ши, после ще изженят генералите му за американки, а президентът ще си направи там резиденция. И Формоза ще им плати разноската на цяла война... Те симулираха отстъпчивост, като се оттеглиха от островите, за да запазят Тайван. И помнете: ще драпат да има наоколо мир. На всяка цена! Да запали някой пожар из комшулука, те първи ще се втурнат да гасят; да нападне някой Китай, те ще влязат в ролята на помирител. Защото с Тайван американците приключват една война, а не започват нова! На Айзенхауер отново му навличат ботушите и го пращат да си довърши работата, която остави ошетана наполовина. Неговата сега е да каже накрая: „Господа банкери, произвеждайте и търгувайте съобразно това, че Тайван е ваш!“ После може и да си отиде... Моята теза е, че владееенето на Тайван изисква мир наоколо. На джонетата им трябва мир! Те ще си стоят там и от време на време само ще се обаждат: „Хелло, какво возиш бе, параходче?“ „Машинки за Китай.“ „Ха! Машинки ли? Почакай!... Ало, Китай, защо не вземеш машинки от мен?“ „Скъпи ми идват.“ „Скъпи ли? Глупости! Аз ще ти ги дам на същата цена — хем по-хубави.“ „Не ги искам.“ „Както искаш...“

Както искаш, но Джонето е на запушалката и казва на парахода: „Ресто! Има някаква грешка — не ти щат машинките!“

За да разберете какво е Тайван, погледнете глобуса: пъпа на тихоокеанските пътища... Китаецът е купувач, а кой производител си избива купувачите?... И още нещо: Англия е против американски Тайван.

— Защо?

— Защото в американски ръце е опасен — ще се набърка в нейните кярове... Китайците ще дигат пушилка — ха дано се скарат Англия и Америка, та белки след това стане нещо...

Първата хватка на англичаните бе: да се интернира Чан Кай ши и да се проведат избори. Техните сметки все излизат от избори, парламенти и демокрации. Да го няма вълкът Чан, да има национално правителство — само и само да няма американци. Но като удариха на твърдо, поискаха два Китая — един на Мао и втори — на Чан Кай ши. Пък на Америка ѝ омръзнаха салонни лицеприятия, да дава на Европа пари, да я храни и пои на вересия. Ти знаеш ли тия пуцове — французите — що нещо изплюскаха?...

А чухте ли за Макдоналд? Англичаните ще хранят Югоизтока! То е така: като хапнеш от хляба ми, ти вече не си само Сивриев, а ставаш наполовина и Бешков. Англия не иска да играе ролята на неканения джамбазин. Видели ли сте по панаирите? Дошъл почтен балканджия да си продава магарето на друг почтен купувач. Хубаво, ама джамбазинът като видял, че пазарлъкът ще стане и без него, професионалната му красота го сбутва да се намеси. Па им хване ръцете, па започва да ги друса: „Ха вар хаирини гьор!“^[1] Двамата, простодушните, са смутени. Защото в альш-вериша им се е намесил неканен досадник, а будалата се е вживял в роля и друса ръцете им: „Ха вар хаирини гьор!“ Накрая селяните се пресрамват и изкипяват: „Хай сиктир, тебе пък кой те е калесвал!“ — и пазарлъкът стане без него...

Англия прави друго — тя внушава или само на продавача, или и на двамата, но поотделно: „Недей бе, ще се минеш с тоя кон! Ти кьорав ли си, та не видиш?“

Сега Америка и Русия влизат в директни преговори; Америка разговаря направо с най-силния, с най-опасния... Ти кажи — не предвидих ли преди два-три месеца тая шетня на Кингсбъри, Смит, Хърст, Кониф, а? Според мен война ще има, ако я пожелае Съветският съюз — и тъкмо затова съм спокоен...

[1] Готов турски израз при спазаряване: Да им видиш доброто (на парите). ↑

12.

16 февруари — сряда '55

— Природата е разточителна, но обслужва само собствения си принцип. Тя няма милостиво отношение нї към човека, нї към себе си. Затова няма нищо по-неумолимо от нея и по-голяма робия от безсилието на човека пред сляпото ѝ могъщество.

Карикатурата, или по-общо — хуморът — най-много от всички изкуства обезсилва нещо важно от действието на този жесток принцип. Защото ни освобождава. Това освобождаване се проявява спонтанно чрез *смеха*. Освен човека, нищо друго в тоя претоварен свят не познава смеха: той е най-чиста изява на свободата. Случва се да не ни простят чувството на хумор. В същност — повредените или по рождение, или от обстоятелствата, по интуиция се ожесточават не срещу смеха, а срещу свободата, на която той е израз. И са прави — такава нещо не е за прощаване! То е като недъгавите — озлобени срещу всичко, което не прилича на тях...

Познай истината и тя ще те направи свободен! Следователно: ако постигнем свободата — в случая чрез хумора — вече не сме далече и от истината...

Днес Бешков е говорил тези неща на една дама с бележник в ръка: я пресата, я Радиото. Но няма особени упования в нея. Затова повтаря веднъж казаното — с някаква надежда в мен. Разбирам това и от собственото му признание, и от начина на говорене, в който няма неговия стремителен напор на думите „извътре“. Бешков търси някаква казана пред дамата дума — точно нея, поема нишката на някаква мисъл и я прекъсва преди свързване с това, което следва. Говори бавно, стареа се да възстанови изречени внезапни хрумвания, за да ги запиша. Припряна работа — и за него, и за мен.

Но ето го и самопризнанието:

— Виж, Сиврий-синї, как се тутам! Ами да: аз не говоря с лекотата на импровизацията, а дїря стъпките си по един извървян път.

И мисълта, вместо да си блика, се оглежда да не стъпи накриво. За мене това е най-мъчителното нещо... Да, да! Попаднах в следата си.

Живва! Наистина е попаднал в следа:

— За човека истината е по-малко убедителна от смеха, който я съдържа. Освен това, имам още едно доказателство в полза на смеха пред истината: в смеха има милост и любов, а истината е егоистична. Затова и казваме: „жестоката истина“. Там няма място за нищо друго, освен за самата нея... Без да се питаме защо, ние имаме усещане, че в хумора има повече тъга и по-малко смях без примес. И Елин Пелин, и Чехов не звучат толкова смешно, колкото тъжно. И аз се питам: смехът и истината като освобождават човека, не го ли обричат на самота, която е изворът на всяко самовглъбение, съзерцание и тъга? И в какво се състои свободата, ако не в дистанцията от заробващи ни съображения и взаимоотношения?... Да! Затова усмивката е най-улучената форма на дистанциране. Но това не е принудителна самота, а собствен избор, който единствен изравнява човека с възвисената над всичко свобода!...

Няма по-безспорна улика за бездарника от отсъствието на усмивка в „творчеството“ му. И в гражданския живот е така: деформацията на зловните изпълва мястото на липсалия смях...

Със свободата сме повече сродни, към нея имаме по-естествени влечения, защото тя е наше земно достойние. Истината е извън пространството и смуцава подсъзнанието, доловило несъответствието с нея... Да! Това е и го запомни: само мрачните хора не могат да оцедят от скръбта мъничко радост. Истинската скръб е толкова чиста в могъществото си, че би могло да я назовем радост! Впрочем — това има някаква връзка и с физиологията: радостта и скръбта имат някаква обща убежна точка, щом човек получава сърдечен разрив и от непомерна скръб, и от непомерна радост...

13.

17 февруари — четвъртък '55

Отдавна ми се ще да науча от Бешков нещо за Елин Пелин и го замайвам издалече. А той — като да е чакал тъкмо това:

— Не мога да кажа за Елин Пелин нищо, без да го свържа с Балабанов. Те ходеха все заедно и бяхме свикнали да ги възприемаме като нещо цяло, съставено от две половини. Елин Пелин беше дълбок и проникновен, Балабанов — умен и знаещ, но без Елинковия божи дар. Колко мили и интересни хора бяха те, но около тях не се намери поне един, който да ги записва...

Бешков закачливо ме бодва с дълъг показалец под ребрата и продължава:

— Третият с тях беше Александър Божинов. Те така бяха се отъркаляли в казано-речено, празникът на мисленето им така се бе превърнал в тяхно ежедневие, че се недовиждаха един-други — колко са забележителни и колко е необходимо да кажат по нещо един за друг...

Звънят по телефона. Бешков говори с някакъв мъж, но не мога да свържа нишката на разговора. Остава слушалката и сяда край масата навъсен:

— Чудни хора! От тях си зависи всичко, но не искат сами да се оправят и търсят мене... Утре тук ще цъфнат пет попа и ти представяш ли си? Ще почернее кооперацията, а комшиите ще има да се чудят какво става у нас... Попът, дето си разправях — бащата на оня секирадгия, който с куфар пренасяше на части едно заклано от него момиче — се връща отново в черквата. Поповете не го щат, но ги е страх. И сега: „Господин Бешков, вие сте настоятел на църквата, тичайте при патриарха!“ А оня поп е женен за племенница на патриарха! Мани, мани... И в божия храм няма мир и покой...

Та да продължим: Ако е за ум, ние нямаме по-умен, с по-системни знания от Балабанов; ако е за талант — Елин Пелин стоеше самотен на върха. Ти махни нашите екзалтирани литератори, които се сащисват от митове, а сетне искат да сащисат и нас със закъснелите романтични подредби на тоя и оня писател. Ти запомни ли — оня ден ти го казах — какво е писателят, от който не блика смях? Евнух!... А Елинко беше алтън. Те и затова все бяха заедно: Балабанов, Божинов и той... Чудно нещо беше българската интелигенция по онова време: сантименталисти, реалисти, сюрреалисти, символисти, романтици. И все заразени от школи — пък в един кюп! Само Елин Пелин и Балабанов бяха това, което са си. Балабанов има чистата аристофановска мисъл, Елин Пелин — дълбокото народно остроумие. Затова в живота си и двамата не платиха данък никому. Те правеха приятелство с царя — и той искаше чрез някого да се доказва като просветен монарх. Но и двамата устояха на изкушението, не оскверниха перата си и не написаха за Бурбона нито ред. Те съзнаваха, че са над него и ще го преживеят духовно!...

С Елин Пелин се срещах рядко, но той проявяваше към мен много мило внимание. При среща винаги се отклоняваше от пътя си и тръгваше с мен донейде. Тогава разговаряше за най-обикновени неща, задаваше ми незначителни въпроси и никога тежки, никога претоварени от сериозност. Отначало се чудех: тоя човек защо се отбива от пътя си — като да ми каже нещо особено, а то — нищо! Но после, когато по-тънко го съизмерих с моя експлозивен темперамент, разбрах преимуществата му, смисъла на неговото достойнство, цената на такта му: да не те нахаква във високите напрежения на добре електрифицираната столица...

Но и най-обикновената реплика на Елин Пелин имаше най-малко триизмерен смисъл. Той бе избродил възможностите на битовата хитрина, вкусил бе от сладкото ѝ — то му стигаше, за да не гнети и себе си, и другите с приказки за големи неща. Виж сега как и най-обикновената реплика Елин Пелин превръщаше в изкуство: „Как си, Илия?“ — пита ме той. „Добре съм“ — отговарям. „Та малко ли е?“ — казва ми той и усещам как е наситил най-скучните думи с мисъл и онова Елинпелиновско „безгрижие“, с което той изпързля много претенциозни глупаци...

Той не ценеше нищо тъй, както скрития смисъл на думите. От всяка дума той изтегляше нишки към съвършенството на цялото слово. Беше малко затворен и ми се струва, че обичаше повече самотното общуване с думите, отколкото с хората. Затова пък вмести човека в своето слово и то му стана свой дом...

14.

17 февруари — четвъртък '55

Цитирам по памет речта на Шолохов пред конгреса на съветските писатели. Много съм въодушевен — иска ми се да въодушевя и Бешков. А той слуша и поклаща ритмично глава.

Каквото е имало да кажа — казал съм го и с усмивка, която не е много за случая, чакам. Бешков разтрива буза и се ослушва в себе си:

— Чух по радиото И. М. Разправяше ми на какво го бил научил конгресът. „Аз — казва — като писател ще се уча от опита на съветската литература, която...“ Глупости! Какво ще се учиш, щом тоя казак не те е стъписал, че да позамълчиш?... След него — да не остане назад — се изкипри и Мери Грубешлиева. Тя пък разтяга думите. Демек: не го чета, а импровизирам; радиото задава въпроси и аз отговарям „екс промт“! Видяхте ли как ги мога тези работи?...

А в това, което говореше, видях не само нея, но и Людмила — целия: с увиснала и замъртвяла кожа...

Разговорът тръгва от писателите към художниците. Бешков научил за някакъв скандал в Министерството на просветата. Критикували илюстрациите на новия буквар, рисуван от Р. П. „Вие първо се научете да рисувате, пък тогава критикувайте!“ — извикал той. И блед напуснал съвещанието.

Бешков се умисля дълбоко.

— Както приказвам, ще излезе, че все търся повод, за да отрека. А не е така! Много искрено търся хубавото и отрицанията ми са гневливи, защото ми е отнета възможността на сърадването... Р. П. рисува хубаво. Изобщо — той е рисувач. Дето седне и стане — все рисува и рисува. Бедата е, че не се е попитал достатъчно безмилостно: защо? Ето и сега: как е можал да предостави възможност за влизане в спор с неговите илюстрации? Аз питам себе си и стигам до единствения отговор: защото в рисунките е струпал отделни фигурки! Всяка от тях той е изяснявал анатомически — сама за себе си; слагал ги е в карета, но карето не може да обедини разединените

изображения. Необединеното е най-неубедителното в изкуството! То дори не предизвиква спор, защото в самоотрицанието си е безспорно. В Министерството все пак са проявили куртоазия и на мене ми се струва, че Р. се е разгневил повече на нея, отколкото на критиката. А може би — и на безсилието си да изслуша упрека с мъдро снизхождение и към себе си, и към чиновниците...

„Първо се научете да рисувате!“ Това е ужасно като манталитет. Ами ако придобиват право на оценка само професионалистите, какво ще кажем за лошите обуца на един обуцар, когато той ни се изрепчи: „Първо се научи да правиш обуца?“ С такива викове ние пробуждаме първо себе си... Хайде сега пък! Ще ставаме текè, ще се предоставяме само на ценители-художници! Ти знаеш ли, ако стане така, какво вмирисване ще настане?... Художникът се осмисля не чрез професионалната поквара на художниците, а чрез общение с неогрешените — като дарява на сетивата им своята сетивност. Разбира се, има и сблъсъци с нахално невежество, но то е по-друга работа... Заседание напуцат с вид на победители само онези сразени, които не могат да присъствуват там като силни и великодушни...

Дори у Рембранд ще намерим анатомически неточности, но той ни впримчва с други неща и не ни оставя да мислим за връзките на гръдните мускули и бицепсите... Р. търси анатомическите подробности и рисуваческия фокус, а тайната е сърцето на художника. Неговите трепети управляват четката и тя изобразява пулса му като електрокардиограма.

15.

8 април — петък '55

Дишането му в телефонната слушалка е смесено с попъшкване. Така Бешков се „обозначава“, без да казва кой звъни. Още е лениво утро. Питам го:

— Работиш ли, дядо Илия, работиш ли?

— А? Ъ-ъъ... От мене мина! По-добре е стар човек да не се фичка много-много с работа... Затова си избрах по-подходящо поприще — да приказвам. Ей тъй — като гроздоберски задник. Пък и защо да не приказвам? Хем за мене по-леко, хем и вас забавлявам...

— Преписах ти стенограмата от обсъждането на полския плакат. Ще ти я донеса.

— Хайде де! Аз я нямам.

— Там е и изказването на Валери Петров. Спомняш ли си го? Много интересно нещо!

— Че беше интересно — беше. Всичко взе да става много интересно: аз оправих нашите работи и се запретнах да оправям полските. И Валери оправяше някакви работи, ама не разбрах чи... Тоя свят, както е тръгнал да се същисва, представяш ли си какво ще стане, ако публиката рече да се дръпне настрана?... А ние се впримчихме двойно: приехме ролята на публика, но по начин, та и да имаме публика. Мани, мани!... Като рече човек да си зареже работата, всичко ще изобрети, за всичко ще си намери оправдание — само и само да избяга от това, което чакат тъкмо от него. И аз съм на това положение: открих си нови възможности, за да заглуша припомнянето на единствено важната...

— Усещам те, че си написал нещо.

— Хайде холан! Чак пък и усещаш...

— Не ми бутай фалцови топки, ами кажи направо какво е!

— Като дойдеш — ще видиш... Бе нещо за това, дето ни вади мазол и смятаме, че никой не се досеща какво е то и що е... В същност и ние не си даваме за него ясна сметка, но като се изтървем и

позамирише, хората започват да се озъртат с подушване. Озърта се и тоя, дето е пуснал „парфюма“ — и той търси отде е дошло това. В такива случаи само безразсъдните се обаждат: „Бе какво се озърташ? Туй нещо излезе от тебе.“ Мале-мале, ела гледай тогава!...

Това отскоро взеха да го наричат комплекси. По-рано му казваха по-точно: „стъклен гъз“... Шипковенски ли или Шаранков преглеждали един луд. Нищо му няма на човека, а от клиниката „Русев“ го изпратили за авторитетно заключение. Професорът му казал след прегледа: „Седни сега да си кажем още две приказки.“ Оня се облещил: „Не мога да седна, господин професоре.“ „Как да не можеш! Защо?“ „Ами че... аз имам стъклен задник.“ И всичко лъснало.

Тез комплекси много взеха да ухаят около дъното на нашите духовни наставници. Дни ме мъчиха да ги подредя някак и си ги обясня. Накрая ги снесох и ми олекна... Гледам една пиеса. Авторът ѝ, който цял живот е подозиран, хваща, че и мене набутва измежду провокатори. Там го убива чепикът — все там се върти. Тая е разколниковска работа! Но добре, че сме си простили в името на статуквото и никой не ще да лови обратната посока, че да свърже уликите. Орлин пък за *щастieto*... Чудни хора!

Попъшкването се е стопило — думите отчетливо се нанизват една в друга.

Бешков прави пауза, поема си дъх и завършва:

— Слушай ме хубаво, Сиври-сини! Ако искаш да говориш за свобода, ще отидеш при робите; ако искаш да говориш като свободен — търси друго място!

16.

19 май — четвъртък '55

— А?... Ъ-ъ-ъ... Дядо ти!

Като чуя това в телефонна слушалка, зная, я ще ми чете нещо — за да види как ще „отзвучи“, я нейде е навързвал лаф, дето не е за даване на забравата...

Понамързява го. Отваря се на приказка пред тоз-оня; увлича се и сам се изненадва от изреченото, а после няма ищах да го запише. Това „ъ-ъ-ъ“ е заложен капан. Бешков издалече ме подбира оттук-оттам, доде клъвна и чуя зад опашката си щракване на капански капак.

Тъй ми е звънил и отзарана:

— А-аа... Е? Какво ще правя самичък до следобед?... Я ти идвай сега, хем ще се събере и компания.

На фурнированата холна маса Бешков е оставил ръкопис, а върху него — очилата си. Зад стъклата им са се удължили и разпоили по краищата гъсто изписани с туш редове. Това е предговорът към монографията на Александър Божинов.

Влизат Гетман и д-р Пастухов. Ей я „компанията“! Докторът меко разтрива длан с длан — като да им окусва розовото сладичко. Тук Гетман се смята по свой и тършува из масата за „оригинали“:

— Я да видим, я! Полковник!

Бешков играе на криеница: не иска да се разбере, че ни е събирал тъкмо за това, заради което ни е събрал. То може да се знае и подразбира, но и в приятелството има игра — както и в любовта. И ръкописът под очилата е сиренце на телчица — от дума на дума, Бешков ще го притегли към себе си, ще намести очила, ще ни огледа един по един над роговите рамки и тогава пружината на капана ще зъгне зад опашките ни...

Слухът на Гетман е моделиран от казарменска тръба — обертоновете му се губят и той я кара по пентатониката:

— Мани ги тез дъбнишки итрини! Чети да видим...

Гетман си знае, че из него още се обажда отколешно селско стеснение и все го крие с троснати приказки. Бешков чете, трошливото из Гетман се е запропуквало и той бледнее. Това, от което иска да се заварди, не може да се уварди. Докторът е друго нещо: барника в душата и карангията на човека — нагледал се е на всичко. Доктор Пастухов завърта глава и натъй, и натъй — в изчистените му с наспиртен памучец очила светват парченца изполиран лед. На него не му се види какво му е...

Това, което ни чете Бешков — не е Бешков. Уморено е и размекнато; обикновено е и казвано от мнозина, чиято глътка дядо Илия е пресушавал с една дума. Няма го припламването на искра от искра; фъстят лиснати с вода въглени. Няма го и неочакваното, възхитителното острие, което с едно рязване вади мисъл от мисъл — още по-опъстрена, натегната и звънтяща.

Бешков сам е усетил каквото трябва. Гласът му излиза на плитко, затъкнат с памуци. Гетман се мъчи да нацеди в очите си възхищение, че да го окуражи. Такива като дяда ти Илия не можеш излъга с хватки „напад напред“...

Това друг път не е било! Бешков чака какво ще му кажем. Той не се бои от присъдата, а от лъжата. Страх го е да види как се насилваме да кажем това, което не мислим. Гетман нанизва насилени приказки, с които иска да убеди себе си, че написаното му е много интересно. Придърпва ръкописа към себе си и търси нещо, което да ни прочете и потвърди „интересното“. Търси, а не може да го намери...

Изполираните ледени късове в очилата на доктора са станали матови. Изкушенията на суетата са се погаврили с Бешков. За първи път той опипва и напипва някакви думи, които не може да сглоби и изрече. Много е натегнато.

Казвам му:

— Дядо Илия, туй, което ни прочете, не си ти. А дори на Бешков не е позволено да не бъде Бешков.

Неочаквана усмивка оголва зъбите му. Дупчицата между предните два зъба ще изсвири весело. Бешков ме сграбчва за раменете, извъръща ме към себе си:

— Ти ме пожали — като не ме пожали. Ти не спаси мен, а себе си пред мен! Това исках да чуя... Аз дълбоко се съмнявах в туй нещо,

но съмнението в собственото ми съмнение ме изнуди да се проверя чрез вас. И какво проверих? Проверих, че човек дори когато долавя гафа, търси смътни упования — дано спънатото излезе летеж... Проверих и още нещо: когато нямаме сили сами да произнесем присъдата над себе си — олеква ни, като я чуем от друг. Честолюбието може и да ни заплете в ответна вражда, но дълбоко в себе си ние сме облекчени, задето друг е поел риска на отсъждането. Ей докъде стига коварството на егоизма ни!... Има и трето: ако не се опереш сам, ти предоставяш на друг да се омерзи с твоето нацапано. А над всичко това или под всичко това вони парфюмът на родовата ни подлост: правим какво правим — все търсим някой да ни е виновен!... Ти, Сиврий-сини, забелязал ли си, че най-самоубийственото добротворство е втурването да помагаш на глупеца, да го спасяваш, като му изясняваш глупостта, с която той съжителствува толкова естествено и щастливо?... Сиромахът и глупакът са спасяеми. Като се вживееш в работите им, готви се да напипаш в гърба си дръжка на кама!...

Ама аз отде захванах и къде отидох?... На майната си отидох — там, докъдето отвеждат налудничавите парадокси и житейската логика, които са едно и също нещо... Да! Започнах от проверката си чрез вас и какво излезе от нея? Ей това излезе!...

Той лови ръкописа и го къса през средата. Къса го бавно — с насладата на освобождаването от нещо, което го е гнетило. Гетман инстинктивно полита напред с протегнатата ръка: „Оригинал“! Бешков се дръпва:

— Това, което сам не можах да защита, е спасяемо от друг. Нищо, Санде, ще напиша това, което трябва и както трябва...

17.

11 юни — събота '55

Гетман гласи „Огненият пророк“ за печат в книжка 7 на „Български воин“. Всичко е макетирано; воден е с Бешков и някакъв разговор — ама много издалече. Уж разговор, пък повече са възклицанията:

— Ах, бай Илия! Представям си го това нещо в списанието. И-и-и... Ти виждаш ли го на „илюстрацион“ с висок грамаж?

Гетман предвкузва „бомбата“ — тя го е зашеметила, преди да гръмне. А Бешков се „изназадва“. С палец и показалец очесва въглчетата на изпръхналите си устни:

— Бе виждам го, ама сетне себе си не виждам... Това е била приказката. Сега Гетман ме праща да „поочукам ръбовете“ на Бешков, да ги понакисна в шербети, та белки поомекнат. Сроковете в печатарския график вървят, годишнината иде, а Гетман сам е напъхал въглен в чепика си: нй е за вадене, нй — за оставяне!

И аз обикалям Бешков като младо пехливанче; пулверизирам го с берберски одеколони и го масажирам. Подла работа: със службашки ласкателства му очуквам ръбовете, с упойки му вадя зъбите — дано го залюлее унес и каже сънено с беззъба уста: „Добре де, печатайте го!“

Пък Бешков е наострил таралежови бодли и не дава да го масажирам. Ласкателствата ми се набождат на шипове и се нагърчвам от дълбокото им убождане. Изпързалвам приказката на друга страна — ха дано приспя някак вниманието му! После пак го завръщам към отпечатъка на „илюстрацион с висок грамаж“... Цялата културна общественост щяла да си прехапе езика, че с прехапан език да изцвили от възторг; после дядо Илия можел да мине по „Царя“ с накривено таке и да обира овации...

Мале, какви изнудвачи!

А той — не и не! Не ще и не ще. Аз съм казал, че ще се върна в редакцията с „положителен резултат“, пък резултатът е от отрицателен по-отрицателен — около абсолютния минус. Сега ще събирам вода от

девет дерета, че да я давам на Гетман за преглъщане на репеи: „Докарах го до едно положение. На него му трябва още едно разтриване и дебелата му жила ще омекне... Бе той не каза «не», а му се услажда кандардисването, та го оставих на това дередже — доде не е казал твърдо «не», че сетне да няма как да включи на заден ход...“

Казвам си на ум това, което ще нося в редакцията; Бешков е попребледнял и гледа настрана. Това е лош знак... Не ме гледа, но на мене приказва:

— Тя тая наистина ще стигне до прехапване на езика, но на културната ли общественост или на моя — де да видим!... На мене ми дойде до гуша от овации; усещам, че от овации започвам да оглупявам... Ама май вашият опорочен слух е възмечтал аплодисменти, та нека за тях да бъде разплащателна сметка дори моят крах! Тая дума „овации“ не е изтървана дума — тя е манталитет... Кажете ми, Сиври-сини, отде в довчерашните селянчета се събра толкова нагон за овации и покоряване на света? Ти си подполковник — не ти ли стига?... В йерархията като си „под“, ти си и „над“ — стига да се досетиш какво е „под“ и „над“ там; какво — при неслужилите параграфисти като мен; какво — въобще настрана от звездната субординация. Ти все още имаш пред себе си нещо за догонване, а това ще рече: ти си в движение. Движението е най-голямото „над“! Защо сте се разбързали да стигате края, че там да завехнете като опикани мушката?...

Тоя разговор не е първи. И лани Гетман искаше да печата това нещо за кръглата годишнина. Аз си мислех, че сме се разбрали и въпросът е изчерпан, а той — пак. Отложил го — дано съпротивителните ми сили омекнат, дано забравя или оглупея, че да ме прелъстите... И знаеш ли какво ми каза тогава? „Ти — казва — не искаш да се ангажираш.“ Виж го ти! Той смята своите ангажименти задължителни и за мен... Признавам му — беше много искрен. Само много искрените са толкова безцеремонни... Ама вие наистина ли смятате, че е възможно да се поддържа едно приятелство с пълна откровеност? Не с пълна откровеност, а с дозирането й! Ако единият не може да понесе и своята, и чуждата голота, защо ще му събуваш гащите или пък нечии гащи, които той не може да понесе на куп в нозете на един гол? Още синовете на Ной не позволиха на брат си — на глупака Хам — да ги води и им показва голия Ной в колибата...

Мене не ме е страх от ангажменти! Целият ми живот е протекъл ангажирано и от това съм разбрал, че неангажирането е къде-къде по-опасно. Тъкмо ангажментът опложда нечие единомислие, ангажмент и солидарност с нас; а неангажираните ги застрашава мъртвило на вакуума. Тез хитреци — и така, и вака — толкова им се услажда сученето и от лявата, и от дясната бозка, че с млякото изсмукват и кръвта на майките си. Тогава тръгват по света презрени. И толкова се увличат в надхитряването на другите, че не забелязват как са надхитрили себе си...

Ти си много млад и помни: животът се брани не заради това, че е наш, а заради неговата цялост!

Нататък съм записал:

„После говорихме за нрави и нравственост. Бешков каза:

— Висшата нравственост е над живота, защото жертваме живота си тъкмо в нейно име. И тогава идва жената — да ни утеши или оплаче, та чрез нея да се осмисли нашата жертва...

В някаква връзка казах:

— Страх те е!

Бешков ме огледа — ни тъжно, ни присмехулно, ни с укор, а с всичкото, събрано в очите му:

— Страхът пъпли по цялата земя...“

18.

21 юни — вторник '55

Бешков наново е написал предговора на Александър Божинов. Това вече е друго нещо! Преписал съм го на машина и му го нося. За всеки случай съм взел и „Огненият пророк“. Гетман го е съкратил — да докара „ангажирването“ по за преглъщане.

Някакъв художник е дошъл да уговаря с Бешков илюстрациите за новото издание на „Биволарчета“. Оригиналните рисунки от изданието на „Хемус“ са разгубени и сега гласят преснемане на отпечатъци, фонове и ново прекомпозиране на корицата.

Като е тръгнал да се издува, художникът е забравил къде да спре. На такива в чатала на панталоните им вшиват големи клинове. Той приказва, а на мене ми се счува осмукване на кокъл. Не ми е направил нищо човекът — нй съм го видял, нй го зная, а много ми се ще сам да се набоде и да го донанижа. Трая си и изчаквам да свършат...

За „Биволарчета“ са се разбрали — подхващат приказка за Мексиканската изложба в София. Бешков го пита:

— Ти знаеш ли, че тез мексиканци не харесвали нищо наше?

— Зная, разбира се. Какво имаме за харесване?... Знаят ги онез работите, знаят ги-и-ии!...

Бешков ме стрелва с кос поглед. И като да ми казва: „Тоя ни омете наред!“ Върти молив между палец и показалец, оглежда затъпения му връх:

— Че ги знаят — знаят ги! Особено пред тези, които се оцастливяват от положението си на невежи...

Бешков се изправя — то е по-ясно от думи: „Нашата работа вече е приключена!“ Той изпраща „колегата“ и ми приказва от антрето:

— И тоя поддържа фирма с намесване в работата на художниците. И той с отрицание се намества при тях...

Започва да рисува пате на подиум. От шията на патето увисва колие. Царствен патарок! Срещу него — долу на пода — мъничко пате. Пате, смалено от възторг, задето най-сетне му се е паднало да позяпа

една особа със скъпо колие на шията. Започвам да разпознавам велможите, които унижават дребосъка. А с тях — и унизяваните, изпълнени с възторг. Бешков рисува „ощастливените невежи“.

— Колкото и да е странно, високомерните мексиканци се радвали на моите патета. Казвали на жените си: „Това си ти!“ Излиза, че аз съм им върнал детските очи, освободил съм ги от покварата на възрастните. Ако в живота ни, който рисуваме, не изобразим човешките си състояния и отношения — тежко ни и горко! Това е най-сигурният начин да се докажем като животни... Аз не приемам ни астрала на мексиканците, ни тяхната свръхреалност, която ме порази с мрачната си сила. Гледай сега и всичко ще ти стане ясно!

Той носи албум с репродукции на мексикански съдове отпреди хилядолетия. Всички във форма на човешки глави — уродливи и страшни.

— Ето, това е най-долната октава на човешкия дух — без капка светлина и радост. Това са то инките! Поколение след поколение са пили от тези съдове, докато хората се смесят с техния дух... Сега те рисуват състоянията на тоя дух и свят. Та ако не беше свят, щеше ли да е така убедителен, а самите мексиканци — тъй да се лишат от сетиво за уродливото?... Това е вплътено низшо съвършенство: то може да те удиви, но не е възможно да целунеш този глинен съд. Могъщо като направа и грозно като състояние! Изкуството е като майката: то утвърждава всичко, което роди — дори и недъгавото.

Апостол Павел е казал: „Бъдете съвършени като нашия отец Христос!“ Христос е спасител, защото ни освободи от робството на грозотата. Християнството стана цивилизация от мига, в който раздели красивото от грозното. С грозота то натовари сатаната и пое пътя на съвършенството... Дай на децата си да гледат такъв съд и да пият от него, пък да видим какво ще се наслой в душите им!... Това е страшно и аз не прощавам на примитивизма, а и на лекомислието, с което се отнасяме към тези неща...

Какво е жертвоприношението? Вземаме невинното агне, изповядваме си грозотата, а свещенослужителят я поема върху себе си. И тъй като тя е непоносима, той полага ръцете си върху агнето — предава я нему. Агнето става грозно и понеже не е възможно да приемем съществуването на грозотата — заколваме го. Кръвта единствена е носител и на красотата, и на грозотата. С нея изкупваме и

най-светлите си пориви, и най-мрачните си омерзения. Ако не заколим агнето — натирваме го в пустинята, при голошиестите орли... Ти остави саламджиите, дето приказват, че жертвоприношението било хрумване на жреците-чревоугодници. Покварените възприемат света само като покварен...

А виждаш ли добре изображението на този мъж? Усецаш ли как сатаната го е обходил целия?... Това, което е било преди хилядолетия, е и сега в мексиканската изложба. То е едно и също! Аз им подсказах това и те усетиха, че съм ги разгадал...

Ниският астрал е у тях. В Египет той се превъплъти. Египтяните влязоха в Озирис и геометрията. Египет роди Мойсей, а Мойсей — лотоса и Десетте заповеди. След Мойсей дойде Исус като абсолютна любов и красота. Гръцката и Римската цивилизация приеха тези неща от това следване и развитие. И нашето изображение е заченато от същата утроба. Затова мексиканското изкуство ни е чуждо, а и ние сме им чужди...

Хубаво де! Но защо те са при себе си и изобразяват себе си, без да им идва наум да се вживяват в нашето светоусещане, а ние: „Това е голямото изкуство; дайте другари, да се поучим!“ И ще се вмексиканчим... Как да обясниш на тези глупаци, че голямото изкуство не е заемка, а е в най-пълното изявяване на себе си? Инак ще има да оставяме едно и да се улавяме за друго; да обикаляме света и да му се поднасяме на парче; да се шашваме и чакаме светът да се шашне от шашнати; да се разглобяваме и да се надяваме, че хората ще си зарежат работата, че да ни сглобят... Глупости, глупости, глупости!... Мъчим се и се терзаем, впечатляваме се и се екзалтираме, че търсим да открием другите в себе си, вместо — себе си в себе си. Вярно — себе си в себе си, но за това се иска мъничко интелигентност. А и вътрешна цялост!...

Но ти да не мислиш, че това е само в изобразителното изкуство? То е и в литературата, във всичко. То е като физиологията: заболее един орган, а с него — и останалите „по симпатия“. Оттам е то, дето все искаме да сме симпатични някому...

Бешков става, отива до етажерката зад рисувателната маса, на която отколе е престанал да рисува; взема от там старата икона на

дъска и я пригладжа с длан:

— Гледай! Прост българин някой е рисувал, а колко сложно доловени състояния има тук. Виж едното, че виж и другото: човешката милост — до надземната лудост; смирението — до самоотречението! Нека казва кой какво ще, но да се знае от нине и до века: красотата никога не прехожда — тя е вечна!...

Преди месец в Академията празнувахме Кирил и Методий. Говори ректорът и аз взех, та поисках думата. Защото работата излезе не за Кирил и Методий, а за Варшавското съвещание... Ректорът се изплаши: защо ли иска думата, какво го прихвана? Тоя Илия сега ще ги наприказва едни!... Той е християнин и на него му минава, а аз ще трябва да давам обяснения... И вика: „Ние и без това щяхме на Бешков да му дадем думата, но щом сам я иска, нека говори!“ Туй Панайотов го каза объркан и аз заговорих:

„Ако делото на тези двама българи няма пряка връзка с нашата работа на художници, не бих празнувал днес. В живота на тези гиганти винаги съм търсил нещо, което да осмисли моя живот като рисувач... Някога човечеството стигна до едно фатално убийство — убит бе Христос. После убийците станаха приемници на убития — на делото му. И тъй като «престъпникът» бе възвестил начало на нова цивилизация, те не допуснаха в нея да имат дял други народи и затова ги нарекоха варвари. Те вече бяха написали върху камъка на латински, гръцки и еврейски: «Исус Христос — царю юдейски». И канонизираха гаврата като основание да се общува с бога само чрез тези езици. Кирил и Методий са бунт срещу канона. Чрез словото и писмеността те ни свързаха с една цивилизация, а цивилизацията започва от буквата и нотния знак, за да стигне до песента и живописиста...“

Ректорът се усмихна малко снизходително и повече за собствен кураж: Бешков си е малко странен — отде захвана, къде я откара!...

То и академиците са каноници. Като усетят, че нещо не е по канона, в тях се пробужда великият инквизитор Торквемада. Но тъй като Торквемада днес е абсурден, гледат да те премахнат с академическа усмивчица...

Чета на Бешков една балада. Той е нащрек, но толкова си харесвам стихотворението, че цапам направо през плиткото.

— Така-аа!... — пъшка той. — Има милост към човека. У тебе винаги се проявява добро и изяснено нравствено чувство. А само то

прави изкуството убедително и му дава сила.

19.

21 юни — вторник '55

Подавам му есето „Огненият пророк“ — съкратено. Бешков бледнее:

— Какво? Ще го печатате ли?

— То вече се печата.

Толкова е тряснат, та няма сили да реагира. Усещам го как притихва в себе си, притихва... В тая тишина става нещо опасно — то се предава и на мен. Устата ми съхнат.

— Свършено е — стана непоправимото!... Защо Гетман е толкова настойчив — кому е обещал?

Гласът му е станал шепот:

— Аз него го заобичах в съда. Той се изправи там и каза една истина във време, когато истина е не истината, а това, което обслужва момента... Аз знаех, че той пренапомпва нашето приятелство и го разпростира във всички посоки. Знаех и това, че ще изкупя това задължняване, но от такова съдбоносно изкупление се боех... Знайте: ако вие отпечатате есето, дядо ви Илия няма да го има. Нека тогава живеят той и Янъка — както могат!... Аз това нещо съм го казал пред гроб и от него не се отричам. То е мое и ще бъде мое слово. Но при различни обстоятелства думите звучат различно. Сега ще излезе, че искам да обръщам сълзите си на златни капки... Аз не се виждам на тая софра. На нея всеки се кълне, без никой да е искал тези клетви. Една клетва за вярност, като се повтори, тя вече е користна... И знаеш ли какво ми каза той? „Ти — казва — не вярваш, че ще се задържим.“ Толкоз пък нелепа глупост!... „Вярвам — му казах. — И дано не става другото, че няма кой да ви замести...“

Ама то е толкова човешко и се чудя как не можете да го разберете! Надгробното слово е споено от трагична интимност и става грозно като публична декларация извън прекия повод. Че аз до там ли съм, та да се доказвам по такъв начин? Сега всеки пише и с облизване предвкусва облагата — хайде и Бешков да не остане назад! Ама моля

ви се — вие не си ли давате сметка в какво нещо ме топите?... Аз при великите отивам смирено, а не с фичкане и преценки за тях... Съкращавали сте! Слово не се съкращава. Съкращават го измамници, за да надхитрят други измамници... С това вие ме оскърбявате двойно: аз не произнасям неща, от които после да се очиствам със съкращения...

Оназ вечер се събудих в студена пот. Сънувах Багряна, Людмил Стоянов и Дора Габе. Отиваха изплашени и обезверени на смърт. Казах им: „Аз ще ви водя. Не е страшно, а и пътя де там го зная.“ Последваха ме ободрени... Странен сън, наистина. Усетих го като прокоба и ето!...

Телефонът звъни. Бешков вдига слушалката, ослушва се, затулва я с длан и ми казва шепнешком: „Янъка.“^[1]

Янъка е такова нещо: приказва, а после премисля какво е казал. Той и сега е подхванал дълъг словесен картеч. Бешков го прекъсва:

— Аз съм убит и вече не съществувам. Затова имам готови три праха. Поне да стане очищението докрай.

Никога не е говорил с толкова мрачна решителност.

[1] Иван Янъков, дългогодишен приятел на Бешков. ↑

20.

22 юни — сряда '55

Върнал съм се от печатницата в ранна утрин. Есето няма да се печата. Звъня му:

— Трите праха се отлагат за по-подходящ случай...

Бешков диша тежко. Като да го виждам: очите му просветляват.

— Слава богу, Сиврий-синий!... А да знаеш как съм осъмнал...

21.

18 юли — понеделник '55

Нося му няколко преписани на машина есета и разговори. Вече не се крия: когато разговорът задълбае в неща, които не са за изтърване, вадя тефтерче и записвам, а после му нося записаното. На масата е Сия — плете нещо. Бешков я сочи с глава:

— Като приемеш в живота си едни математик, ще приемеш и класните му тетрадки, и плетките му...

Сега е ваканция и няма класни тетрадки.

Разговорът се увърта около незначителни неща, после — за преписаните есета. Днес Бешков ще ми даде да препиша „Коста оживя!“ — той рови в корава папка, вади гъсто изписани листи и ги оглежда. Попоглежда и към Сия: чуди се да чете ли, да не чете ли. Окуражавам го с поглед — той лови очилата на челото си и ги смъква на носа:

„Коста страда трийсет дни и почина. Ние скрихме от него болестта и опасенията на лекарите...“

Отпуска ръце и пак дига очилата на челото си:

— Не! Не мога пред жена си. Жената може да гледа голото ти тяло, но голата ти душа — не!

Взема ме под ръка и ме води на своето легло. Натисва ме да седна — сяда и той. Чете с дълбоко вълнение — както всички хора, които с мисъл стигат далече и знаят как то се изразява с думи. Чел съм това есе още през април 1952 година, когато погребяхме Петканов. Тогавя Бешков ми каза: „В страданието за този човек има и някаква странна лекота. Неговото властно присъствие навярно сега е освободило нещо в мен...“

Още чете, а идва Арсени Лечев. Бешков му сочи с глава масата и продължава. После се дигаме и сядаме при госта.

Арсени повежда общ разговор за изкуството. Повежда го без видим повод и ми се струва, че си е наумил темата, докато е идвал. Бешков „поема“ подадената нишка, „опипва“ я и започва да я натъква:

— ... Домие навлезе в близките подробности и интимностите на живота. Той нарисува света от упор, защото иначе не можеше нѝ да го осъди, нѝ да го оправдае. Като всеки революционер, той принуди себе си да скъси дистанцията — иначе светът не може да бъде препореден... Това е Домие, който ни интересува. О-о-о! В този Домие още колко превъплъщения има, но на сеирджийското мислене му стига като стигне до някакво обяснение на неговата бруталност... От Домие мога да тръгна във всички посоки и никъде няма да се изгубя. Човек на моите години е редно да знае, че изкуството е едно и също нещо — независимо музика ли е или живопис. Във всичко то е еднакво абстрактно и конкретно; еднакво пространствено и лишено от физическо пространство; еднакво субективно и обективно. Различни са само нашите възможности да измерим пълните му дълбочини, обеми и амплитуди. Затова не изкуството е спорно, а нашата валентност по отношение на него. Не е ли така?... Ти, Арсений, си музикант. Вие говорите за „алегро“, което е понятие за пространственост; ние в картините — за движение, където цари абсолютен покой; писателите — за действие, където то е условно, поради заставане априори в мисълта; архитектите — за устременост на формите, когато всичко подчиняват на статичната непоклатимост. Ха да видим какво ще стане, ако архитектурните форми вземат да се устремят!...

Пространството, движението, обемът, тоналността, ритъмът, цензурата, светлината, контрастът — всичко в изкуството е едно и също, изразено с различни средства. И тъй като понятията са общи, народиха се ментърджии-изкуствоведи, които мислят, че с понятията казват много, пък то — нищо! Защото понятията не се слепват с назахарен език, а с голяма и релефна мисъл.

Бе я да оставим изкуството за компетенциите на Орлин! Да видим сега какво ще снесат политиците. То аслъ ще излезе: сговорни калугери и в петък блажно ядат... Драги Арсений, нейде ще се говори за нас, без да знаем какво! Затова аз винаги съм се изявявал не чрез царя, а чрез народа. Той е мярката!... Мене винаги са ме водили донейде през цензурата — оттам са ми определяли как да общувам с народа си. Добре, че има и неофициално общуване, иначе любовта към тоя народ отдавна да е станала културно проституиране, до което води всяка опека. А и на какво биха могли да ни научат дъртите курви?...

Ето: аз съм християнин, вие — комунисти. Приказваме си като хора и това, че не сме дигнали столовете да се изпобием, ни отделя от чобанина на Сиврй-синй, дето за инат си отрязал онуй нещо, а сетне него си го боляло... Ние винаги ще се разберем, защото сме еднакво застрашени... Ние нямаме бомби, а имаме ракия, маса, дума и човешки желания...

Тайната — тая блудница!... Ако аз дори от страх — макар че нямам основание да се страхувам — скрия нещо от вас, то аз съм ви враг!

22.

31 юли — неделя '55

У Бешков са се събрали гости — повечето юноши. Сашо — синът му — има рожден ден. Сия и Паулина шетат. Бешков разговаря с Петър Незнакомов, Васил Цонев и жена му — бивша студентка на Бешков от Художествената академия. Цонев казва: „Това е талантиливата ученичка на един велик професор, а аз съм нейният гениален мъж...“

— Какво беше жълтата преса? Колони, честитки за именни дни, кой търси млада симпатична госпожица-стопанерка, кой се оженил... Голяма работа! Кога буржоазията е имала журналист като Р. Х.? Дренки...

Туй го приказва Васил Цонев, наречен Дон Базилио или за по-кратко — „Дона“. Бешков слуша и клати глава:

— Кога ли? Винаги и всички бяха по-добри от него!... Бил убеден и роден журналист, напипвал новото. Хайде холан! Вие чувате ли се какво приказвате?... Нито е убеден, нито е роден, нито има пръсти да напипа новото. Убедени са тези, които огласяват своите убеждения и носят рисковете им. А не като него: винаги имаш в запас по една-две тези, за подмяна на тази, която с ослушване и озъртане си ни поднесъл като свое искрено убеждение... Той че е роден — е роден, но не за това, с което се е заловил, а за неща, които прави между другото. Новото не е зрели круши за изтръскване в черга; новото е в природния ни усет към него, в куража ни да го прозрем и му се обречем... Тез работи той ги кити с надут и празни изречения. Сега неговият вестник се отличава с това, че каквото казват другите — той го преповтаря с подписа на тоя роден роден журналист. Не зная отде дойде това, кой го обяви за най-голям журналист. Айде де!... Всяко общество понякога се самоизлъгва от каприз или досада. Защото

животът само с голи истини става трагичен и непоносим. А той, серсеминът, взе та повярва, че това е истина...

Веднъж се събрахме по наши журналистически работи, а той се накокошини: „Вие сте некомпетентни; вие не сте осведомени; вие сте некадърни да схванете момента!“ Нищо не му казах, още повече че кадърността — според него — стига до схващането на момента. Пък ми и дожаля... Рекох си: едно благоразумие никога не е в повече. Но като свършихме, причаках го във фойето и го попитах: „Кой е некомпетентен — аз ли?“ Почуди се какво да ми отговори.

Това е простакът!... Не, драги. Ти ако беше това, което дочу от устата на повърхностните, щеше да кажеш, че некомпетентният и неосведоменият си ти, та да те пожалим. Тогава ние драговошно сами щяхме да приемем върху себе си некомпетентността, неосведомеността, а и... твоето действително бездарие.

— Остави ги тия, бай Илия! Ние не сме християни.

Цонев се е ухилил — завърта глава. Позволил си е нещо, което друг не може; и ни оглежда един по един.

Бешков леко забледнява. Тоя не знае къде и с кого приказва. На дядо Илия ей сега ще му преиграят устните, ще го нарине на лопата, та ще стане една... Язык за младата женица!

Но той преглъща, овладява се, дори по лицето му пробягва нещо като усмивка:

— Аз зная, че не сте християни. Но като не сте — за съжаление — какво друго сте?... Ти ми каза, че си писал до министъра храбро писмо за нередности в строежите. Защо си писал на него? На министри се пише само ако са ти вуйчовци. Туй хората го правят не за оправяне на работите, а за да се натрапят като крайно необходими... Е, оправи ли строежите? Като ги оправиш, ела ми кажи, че да се разпиша и аз. Пък и още от младини имам познати министри над министрите... Ти видял ли си какво го правят кучето, като се изпикае на място, дето не е за пикаене? Хванат го, осукват му главата, пък му топят там муцуната. Горкото — какво ще разбере! Неговите представи за приличие и ред са други. Човекът-глупак насилва животното да му замени кучешките работи с човешки. Не може!...

— Ама кучето оттам вече не минава.

Цонев пак се ухилва: най-сетне е хванал Бешков натясно. А Бешков му връща усмивката:

— Да, не минава. И ние заобикаляме мястото, където са ни натъркали муцуните; но ще спре ли след това кучето да оцърква друго място. — още по-преметено, още по-не за опикаване?... Не пиши на министри, момче, а напиши нещо. И в него поеми върху себе си цялата мерзост на строежа, та твоята болка да ни покърти — чрез нея да измерим действителните обеми на злото... Ако с изкуство не трогнем човека, ако не го накараме да се смили над едно обременено съзнание — нашата е спукана! Аз например правя своя цялата човешка глупост. Така хем ще ми повярват, хем ще прозрат къде е истинското място на глупостта. Защото тя никога не е в този, който се е одързостил да я посочи в себе си!...

Вие говорите срещу стария „Стършел“. Какво ви убожда, та все се въртите около него; с какво той ви разваля съня?... Ние не бяхме на власт и нямахме задължение да правим правителствен хумор. Като усетихме, че властта няма сама да си вдигне ризата, че да ни каже: „Гледайте ни срамотите и се смейте!“ — направихме го сами. Аз очаквах от вас за това похвала — пък и име ви дадохме! А вие взехте, че се ожесточихте... Но не ви завиждам нй на положението, нй на хумора, който — слава богу — не прилича на нашия. Дойдоха до гуша трактористите, легнали край трактори с френски ключове в ръката. От десет години те са започнали един безначален и безкраен ремонт, едно бракосъчетание с железата и не виждам как ще се оплодят. Защото туй оплождане става първо в карикатурата, а тя взе, че се изялови. Кой — вие ли, любезни „стършели“, ме поучавате, че изкуството не е обобщение, а полезна работа?... Полезната работа я върши обобщението — другото е опрягане на коня между стръките със задницата напред. Има да чакате тая каруца да тръгне!...

Петър Незнакомов се смее добродушно и умно. Той „гълта“ и си трае. Цонев пухти:

— А бе не така бе, не така!

Младите скучаят при „опълченците“. Издебват мига и се вдигат в спалнята. Бешков ме води при работната си маса — при тушовете и пищялките: да подпише копията от преписаните на машина есета. Топи писалка в шишенце с чер туш и попоглежда към гостите около масата. Приказват си нещо — няма да чуят:

— Видиш ли скодоумие?... Ти помниш моята карикатура: „Сине, не слушай като ти кажат, че съм субатор! С тези ръце аз ще прехраня и

умните, и глупавите...” И той сега дълбоко в себе си ме смята за опозиция. Не — аз съм си революционер! Защото съм си съхранил свободата, в името на която стават всички революции. И изобщо: има ли по-революционно нещо от обезвластения народ? Той вижда по-остро, по-далече и е по-подвижен ей тука! Защото жаравата в крайна сметка пари под неговите пети, а не на тоя, който се е изкушил да прави политика.

Бешков е забол показалец в слепоочието си и го върти над онуй нещо, което в народа е по-подвижно.

23.

10 август — сряда '55

Иде Коста К. с рисунки в корава папка. Стъпва мекичко, с прави стъпала. Черните му очи са като детските рисунки на Мана Парпулова: големи кръгове, извъртени с чер туш... Коста е съвсем млад художник, а го сочат с пръст и славата му го натиска отвътре да се „състарява“. Имал си ателие на тавана срещу Инвестиционна банка: вътре с рогозки, камъшени табуретки, лампион с разноцветни крушки — и той от плетен камъш. Там се разхождали голи момичета, в ръцете със скъпи цигари. Коста бил отегчен, а и те се отегчавали от неговото отегчено: пиели коняк направо от шише и с люлеене в столове-люлки отмервали докога ще изтрае, къде равнодушието му ще се пропука, че тогава — той да иска, пък те: „Нон, Бонев! Това коняче го усетих чак в нокъта на големия си пръст. Разваля ли се това удоволствие с глупости?...“ Но Коста вгъстявал с пастели черничкото из гънките на бамбините, „извъртявал“ върху кадастрон най-апетитното от бедрото и — като да не било женско бедро, а чугунена отливка.

Той подлепил рисунките си на бяло паспарту, привързал ги с кръстосана панделчица и ги развързва с меките възглавнички на юношеските си пръсти. Човек, когато го приказват из ателиетата — си му личи. И Коста уж е смирен: уж иде, за да чуе какво ще му каже професорът, но всъщност е дошъл за хвалбите на Бешков, които предвкусва още от вратата.

Бешков поема развързаните рисунки и ги разглежда със захапана уста. После ги отмества и започва да рисува върху бял лист нещо като две балалайки с долепени задни дъна. Но изведнъж изтегля сочна линия, затваря с нея пространството между двата грифа и балалайките стават старинен картуш, после — вензел и най-накрая — пазарска кошница.

Бешков обмисля как да започне, отде да подхване тая самоуверена „балалайка“ с меки възглавнички на пръстите. Сянката на

носа му пада върху листа и той очертава „бешковската“ му извивка с изящна линия.

— Да-а-а-а — отмахва листа. — Ти твърде много се увличаш в щастливото изражение на лицето. Детайлираш, а изпускаш най-важното: материята — нейния обем и тегло. Трябва първо да се отиде във веществеността и оттам — в изображението.

— Вие ми открихте Корана! — надигна се Коста възхитен.

— Не зная какво съм ти открил... Аз казах това, което мисля като художник. Тия неща не може да ти ги даде никаква академия, защото само на творческата личност принадлежат виждането, инвенциите и цялата мъка, която на белия лист ние кратко наричаме „субективен израз“.

Бешков взема една илюстрация, прекарва пръст през средата ѝ — като че пречертава зрителния хоризонт.

— Ето! Светлосянка има, а няма дълбочина. Отделните предмети са без отношение един към друг, а предмети без тая свързаност не създават свят. Поотделно носят, очите и ушите са нищо. Аз не мога да те възприемам на части. Така и рисунката обединява всичко около един гравитационен център и тоя център всъщност е творецът... Твоите дървета страдат — те изживяват всичката мъка на инерцията и своята неподвижност. Кой ще ги пожали, щом и художникът е глух за тяхното страдание?... Пред едното ти си предпочел другото — прехласнал ли се, взел си да словославиш нещата, да ни разправяш: „Гледайте какви цветчета, какви дървета!“ Ние от картинки не се интересуваме, а от преживелицата на художника. Цветята, портретуванията, къщата — всичко е само повод за изява на твореца. Рисунката има едно нещо в повече от натурата — творческата личност. И аз досега непрекъснато търсех да те видя, а останах само сред дърветата. Илюстрирана картичка! — навъсва се Бешков, раздразнен от усилието да бъде деликатен. — Гледам това тяло. И в Академията има няколко тела, които ме душат, та ще кажа да ги разхвърлят. Художникът е гледал добре, нарисувал е всичко точно, но той ни е показал само как се гледат телата, но не и как се рисуват, което е съвсем друго нещо. Тялото, както и всичко в света, има тегло. Даже и диня като идеш да си купиш, никой няма да ти я даде, преди да я сложи на кантар. И ти конструираш добре, издължаваш се на зрителното възприятие безупречно, но пропорцията е само средството.

— Вие искате да кажете, че това тяло е лишено от движение? — подтиснато пита младият художник.

— Няма движение на нищото! Има материя, която се движи. Без материя какво ще движиш?... И чудно! Мен ме винят в клерикализъм, а трябва да внушавам тия неща на хора с безупречна преданост към материалистическото мислене!...

— Открийте ми разковничето! — моли Коста.

— То е усет. Средствата се научават, но усетът не се дава от ръка на ръка. Случва се да търсиш нещо в сложната светлосянка, а то става само с една линия. В изкуството няма край. Който е стигнал края, стигнал е до самата гибел. Срещат се и такива художници, които в себе си нямат пътища за нататък, та цял живот правят едно и също нещо. И у нас има такива — да не казвам имена, защото враждата се ражда от глупостта. Те ще си останат вечни юноши... Ако от рисунките, които видях, не навлезеш в състоянията на друга възраст, и ти ще останеш завинаги млад. Та лошо ли е?...

Бешков се смее. Добър смях, в който натегнатият разговор омеква.

— Искам да остареея! — надига се патетично гостенинът.

— Ще остарееш, когато сам си кажеш: „Стига вече! Така повече не може, драги!“ Тия думи винаги съпътствуват едно творчество и се изричат тайно от околните. Работата е ти да се самоосъдиш. Тогава вече си в „старостта“... И запомни: от самодоволство, равнодушие и лекомислие не се ражда изкуство. От лудост може да се роди, от детски съновидения — също, но от лекомислие — никога! Голямата радост на изкуството е зачената от голямо страдание...

Понякога рисувам весели патета, а личи, че ги е правил петдесетгодишен човек. Много е важно с каква възраст се насищат нещата. Ние — славяните — се мамим, че сюжетът е всичко. Оттам тръгваме по дирите на събитията, правим справки и търсим списъци на исторически лица. А то?... Не разказът за нещата, а възкресението им в изкуството ще ни даде всичката благодат, която така ожесточено и безнадеждно дирим. В световната живопис няма такова прецапване на плиткото — затова Праксител, Рембранд, Леонардо, Веласкес, Гойа, Курбе и Сезан отдавна са станали мярка, обем, свят. Ние казваме: „Дай ми един Рембранд“, без да назоваваме творбата. Това значи, че авторът е изпълнил платната със същината си; дал е на преживелиците си

вечен живот, а той е всичко. От такова схващане би могло да се отиде в субективизма, но той е извън същността на разговора ни, извън моите творчески убеждения...

Коста си е отишъл. Бешков се разхожда из хола. Както гледа в тъмнината навън, извръща се внезапно и намества очилата си:

— Изкуството не е да го научиш и да го правиш. То е в генезиса на дарените с него. И както в природата синтезът се извършва благодарение на слънцето, така и творческият процес става ей тука!

Бешков слага пръст на гърдите си. Долната му устна е увиснала — развълнуван е.

24.

26 август — петък '55

От антикварната книжарница на Чипев съм си купил русенското издание на Корана. Хвалил съм се на Бешков какво чета, а той:

— Чети го, пък аз ще ти дам Библията, за да те озари светлината на друга мъдрост — по-голяма и по-непостижима. Защото доброто за човека, още от сътворението, е по-непостижимо от това, което той догонва уж като свое добро...

Вечерее. Бешков ми звъни:

— Сиври-сини, бях обещал да ти дам едно нещо. Ела да си го вземеш.

Заварвам го сам. В сумрачния хол лицето му ми се вижда променено. Тоя дом за първи път е толкова тих и празен. Бешков да е вътре — и да е празен?... Не — това е нещо по-особено. Общуването с него изключва другите и ме стяга неясно усещане за вина. А сега — натегнатото в мен се отпуща, подема ме игрива лекота. Бешков тътри меки пантофи, аз го следвам и той говори гърбом:

— У нас стана нещо страшно. Жените, като се устремят към някоя цел, не усещат как настойчивостта им става зловеща... Те виновни за неприемането на Сашо в Театралната академия, а изкарват виновен мен. Ама разбира се: работата съм можел да я оправя само аз, а за да се заловя, според тяхната логика трябва да ме погнат като виновен. Те все я докарват до изнудване и насилие...

Бешков се извъръща с разперени ръце:

— Как сега омерзен да тръгна из разни кабинети? Те дават ли си сметка срещу какво — какво залагам? Аз съм най-безпомощният човек, цял живот само обърквам работите, никога нищо не съм могъл да оправя, а те: тичай, Илия! Сия ми каза едни думи, ама думи!... Стана ми зле, хвърлих някаква чаша, попиляха се стъкла и те избягаха.

Въртя я на шега, а Бешков:

— Ти още се улисваш със сладкото у жената. Ти чакай да видиш, като гребнеш от долния пласт!...

Обещал съм да му чета от записаните разговори. Сядаме на леглото му. Бешков е малко напрегнат. Стои като вързан на синджир. Ще си чуе думите, а човек, като си слуша думите от друг — иде му я да побегне, я да си затули ушите... Решителността ми наслабва. Гърлото ми лепне. Кая се, задето съм се врекъл да раздиплям дневници. Чета му това, в което съм по-уверен: „1 юли '55“, „17 декември '54“, „5 януари '55“, „29 юли '55“, „31 юли '55“, „10 август '55“.

„Синджирът“ се е отпуснал. Раменете на Бешков подскокват. Друг път не съм го чувал да се смее толкова неудържимо:

— „Ба мама му на този случай, дето у нас ще остане неизяснен!“ Ама ти знаеш ли какво си направил, а?...

Четенето е свършило, смеховете са стихнали. Бешков се мъчи да подтисне вълнението си:

— Това, което чух, ми подсказва и останалото. Аз тръпнех, но сега съм спокоен. Доверявам ти се изцяло. Аз говоря малко разхвърляно, често отскачам от едно нещо на друго, но ти си изградил най-точните връзки...

Казвам му:

— Сентенциите, афоризмите, преценките за хора и събития записвам точно, а останалото възстановявам в последователност — според водените бележки. Това правя веднага, щом се разделим, и често пиша до съмнало. Паметта ми е добра, а от често записване съм усвоил твоята лексика, конструкцията на твоя изказ. Дори се улавям да говоря като Бешков. Като чета записите след това, чувам твоя глас и рядко долавям изтървано фалшивене...

Бешков е развълнуван дълбоко, не може да издържи седнал и се изправя. Отива при прозореца, гледа навън, пак се връща и сяда до мен. Обгръща с ръка раменете ми:

— Тези неща са по-точни от стенография. Защото стенографията фиксира думите, а не е в състояние да изрази логическото ударение, емоционалната подвижност, същината на мисълта, зашифрована в интонацията. Тя е чужда и на атмосферата, в която говорим, и на предпоставките за този разговор, и на духа му. А и на каприза ни, който внушава нещо съвсем различно от казаното. Разликата е точно

толкова голяма, колкото е разликата между фотографията и рисунката. Точно така!... И аз почувствувах това: мислите са мои, целият климат е мой и нищо не ме подразни. Това, което чух, е толкова интересно! Но по-интересна е твоята синовност. Без нея аз не бих преживял днешния си катарзис. Намерил си му и формата, и тоналността, и стила. Колко ме задължи и трогна ти с това!...

Бешков се изправя — изправям се и аз. Прегръща ме и ме целува по челото. Очите ме припарват — мръщя се.

— Сега, Сиврий-синий, как да ти се отблагодаря? Аз отдавна усетих, че ти ме записваш — много по-рано, отколкото реши да ми кажеш. То ме и накара да не се предоставям само на теб, а и аз да записвам нещо от това, което ми хрумне. Но мене ме мързи!... Сега съм спокоен, че това, което изтърва, ти ще го прибереш и опазиш — като добър син, Сиврий-синий!

А телефонът звъни, звъни... Той и преди е звънял, но сме го „изключили“ от себе си. Бешков вдига слушалката. Говори със зле прикрито раздражение:

— Потърси ме утре. Четем нещо с един човек и е неудобно да го прекъсвам.

Оня отгатък е настойчив — разтяга приказка. Бешков кипи. Добре, че в ръката му няма чаша! Усещам какво го питат: толкова ли му е интересно с мен, та не иска да изслуша за какво му звънят?

— Ами изглежда, че е така, щом с него повече желая да приказвам. Хайде, потърси ме утре!...

И хлопва гневно слушалката. После отива при библиотечната етажерка, сваля от нея дебел, в черно подвързан том и го носи на масата. Библията!... Разтваря я, топи в туш пъстра тенекиена перодръжка и пише в долния десен ъгъл на титулната страница: „На Станислав Сивриев, добро да бъде всяко негово дело, мир и благодат на неговия дом!“

— Питам епископа колко струва, а той ми каза: „Тя няма цена.“ После, като разбра, че я искам за комунист и партизанин, се стъписа: „Господин Бешков, да не изтърпи светата книга поругание?“ Казвам му: „Дядо Герасиме, възможно ли е да дам Библия на човек, който чрез нея ще се поругае над мен?“ И той въздъхна: „Наистина, аз не

помислих, че се огрешавам с подозрение към човек, когото дори не познавам...”

Бешков разтвори Библията и започна да чете: „Не за нечестивия ли е погибелта и не за злосторника ли е напастта? Не видя ли той пътищата ми и не брои ли всичките ми крачки?...“

Погледнах: четеше Йов — глава 31 на страница 619. Хлопна кориците и отривисто дигна глава: — Не мога да приема християнското обяснение на света, както не ме удовлетворяват и някои научни твърдения. Според приказките в агитпунктовете — Библията е религиозна книга. А тя е книгата, която оплоди всичко — дори агитпунктовете. Чрез нея аз стигам и до саморазтерзанията на света, и до собствените си терзания. Нищо друго, както могъщото библейско слово, не ни потапя в извечните потайности на човешките страсти, стремления и себеразпятие. В нея е и необяснимото на предзачатието ни, и това, което сами ще си приготвим. Там са всичките ни сугестивни състояния, повеят на всичките ни необяснимости, които ни навествяват в съня. Тъкмо заради тези неща един писател не бива да я отминава лекомислено! И аз се радвам, задето с посягането към нея ще надхитриш хитреците... Дълбочината, с която Достоевски разтревожи света, е нейната дълбочина. Толстой от нея извлече своето месианство и се скара с официализираната религия. Той стигна до невъзможното за канониците и те не му простиха...

Вглеждай се хубаво: всички подхождат към човешкото сърце като пехливани. За тях то е обект: обект за завоюване и моделиране; обект за манипулация. И никой не се сеща, че той обект е в собствените му гърди. До сърцето се стига единствено чрез собственото сърце. Нужна е само малко искреност, малко кураж да го попиташ за някои неща; тогава сам ще се изумиш от вселената, събрана в него. В него е цялата неизповедима тайна, красота и величие, към които така ожесточено и лекомислено сме се втурнали...

На масата са отпечатъци от корицата на „Биволарчета“, страници от детската книга на Бешков и Дора Габе. Загледал съм се в тях и той ги притегля по-близо:

— Днес бях в печатницата. По-рано там бяха разхлопани американки, а сега — машини, само да им се радваш. А печатът —

лооош! Високоговорители гърмят и хората разговарят с ръце, с мимики. Гледам чавардосан: срамота е от такива машини да излиза такъв боклук. Добре, че се намери един луд. Като му казах какво е интензивно розово и интензивно зелено, чукна се със среден пръст по челото и се втурна да спира машините. Хубаво, ама метранпажът е нормален и не дава да се спрат. Оня се развика: „Махай се, тук аз отговарям! Това, което трябва да стане — ще стане!“... Започна да бърше и гласи валяците, аз започнах да забърквам мастила, а работниците се отрупаха да гледат двама луди — главно мене, защото него те си го знаят... Една връв паднала върху вързаната форма и подбила клише: Баба Меца остана без краче. Казвам им на работниците: „Баба Меца не може без краче.“ И те се натъжиха за осакатената мечка. Какви хора!... Всеки ги поучава и наставлява: „Оттук мини, насам завий, дръж сега тази линия! Чакай, чакай — това било грешка. Дай сега обратно!...“ Какво дълбоко оскърбление е това!... А народът ни е мъдър и сам си се управлява. У нас воловете са умни — да не говорим за хората...

Като влезеше в Дъбник стражар, цялото село изтръпваше. Не за друго, ами от срам и неудобство пред себе си: може пък да се е намерил някой шашкънин за отвеждане под стража... Най-спокоен съм, когато съм си на село. Там не е възможно да се извърши глупост, да те направят свидетел на някакъв срам. Неудобство и чувство за грозещ срам аз имам само на официален прием...

Връщат се Сия, Павлина и Сашо. Вече е полунощ — бурята се е разнесла. Здрависваме се, подхващаме приказка за *колата*. Бешков ще си купува кола. Донесли са му каталози на марките — шареният гланц по тях лъщи. Тези коли ще бъдат изложени на Пловдивския мострен панаир и са коя от коя още по!... Фамилията твърдо се е спряла на „Мерцедес“. И колата — хубава, и парата — добра: 40 хиляди лева. От десетина дни в джоба си имам шофьорска книжка. „Пазарим“ се да стана на Бешков личен шофьор. Той се въси:

— Като река да се качвам в тази кола, от неудобство пред хората ще взема да се спъна, та ще стана за резила.

25.

6 октомври — четвъртък '55

Иде есен — време за подплатен кожух. Сестрата на Бешков му е изпратила от Годеч дълги вълнени чорапи. Плела ги е на една кука и са много красиви. Плетката е „оризова“, петите — двойни. Дебели, хубави чорапи — наклонени като ризница. Бешков им се радва и захваща да ги мери. За първи път виждам нозете му: бели, бели и нагънели. Чорапите стигат високо над коленете му и там той ги пристяга с женски ластици. Сия се смее. Хапя език — да не прихна и аз. Той долепва пета до пета и наведен оглежда нозете си. Смее се:

— Обух ги и вече ги не свалям. Ама знаете ли как ми шушнат по кожата?...

Приказката ни е била съвсем домашна. Сия ни е гощавала с тиквено сладко, вътре с орехчета и карамфилчета. Нейните сладка ги няма нийде. Що буркани съм й изял — чак ми е съвестно. И Бешков обича нейните сладка. Той казва за тях:

— Туй изтънчено боравене със захарта провирява само в попска къща. И не защото поповете са чак толкова чревоугодници — в чревоугодничество ги обвиняват неосъществените лапачи. Истинските хрантутници търсят да обвинят другите тъкмо в това, към което сами се стремят. Човек подозира другите в това, което е сам!... Излишествата в попската къща са от чувство за стабилност. Един поп не може да хлопа из портите на своите миряни за това и онова; той трябва да е готов за похлопване на неговата порта. Тежи думата на тоя, който не си я поевтинява с отъркване в паството. То ще рече: имам си всичко — наситете душата ми с вашето благочестие!...

Сия се усмихва кротко:

— Илия, ти удари голяма защита на баща ми.

Бешков се дръпва:

— Защо не? Тъст ми е, дядо на децата ми...

От дядо поп — пак в политиката:

— Тя таз брантия не е само доктрина, а и емоции. Ако политическото мислене беше само доктринерско, ти щеше ли да бъдеш сега при мен? Не би могло да се очаква такова нещо, а ти идваш. Защото емоциите в политическото мислене те привързват към мен... Политиката, освен в политиканството, е и в добрия тон. А не само да си кован-подкован. „Подковаването“ е като ножа: щом го преостриш, острието му се рони и не реже... В. Д. например е талантлив, принципен, непримирим, винаги до ръба на скандала за „правата вяра“, а никой не му вярва. Той е и професионално опорочен, вследствие едно по-дълбоко опорочаване... Правиш какво правиш — гледай да ти вярват! Тонът, доверието — това е всичко. Няма по-добро от туй: човек при тебе да се чувства сигурен, както аз сега в чорапите на сестра си. А на подкованите им събуват чорапите и ги обуват в железни подкови. Затова зъзнат. И политиката от много политизиране става гола, та хем на нея ѝ е студено, хем — на нас... Абе, сложи си вълнените чорапчета, с по едно ластиче над коленете — да не ти подвява — пък пусни „подкованите“ да маршируват!...

Хамбургските астролози се събрали, гледали звездите и какво видели? — ще има рекрутиране на германски войници; смърт на английски държавник и драматични събития около Молотов. Това го писаха преди година... Зная ги аз тия астролози от Интелиджън сервис! Още тогава си рекох: Де да видим! И — както виждаш — видяхме... При тез акробации аз все тръпна и затова се обличам по-дебеличко. А вие?... Впрочем, на човек с глупостта винаги му е било по-удобно и по-приятно. Живее си усмихнат, като че ли наоколо нищо не става. А то става. И така става, че чак като се набучи на него — ще разбере, че се е набучил...

26.

2 май — сряда '56

— Какво да ти кажа?... Весело ми е, весело, като гледам как всичко се укрепва по един не много укрепителен начин...

Преди три дни Бешков е бил на прием. Облече пред мен чер шевиотен костюм и заигли на ревера си златния лауреатски медал. Огледа го, огледа, че го свали:

— Виж ми акъла! Тръгнал съм да се доказвам с това, което се окачва и сваля...

Изпратих го до Народното събрание — с „дюс“ ревер, в черни шпиц обуца, гологлав и с дряновото бастунче в ръка. Бешков е Бешков с шушони, олизано таке и кожух — човекът в шевиотения костюм е негово подобие.

Той извървя пътя от „Янтра“ до Народното събрание като с чужди нозе. Протегна крак и с дрянова тояжка почукна бомбето на официалната си обувка:

— Човек като заиграе роля, вече не е той. Глупаците ходят в модни къщи — аз си се обличам сам, за да приличам на себе си. Сега между мен и Моша Пиаде ще увисне на окачалка един официален костюм, една салонна конфекция...

Разговорът се е състоял, „конфекцията“ е висяла на окачалката-Бешков и сега дядо Илия разправя какво са си казали с правителствения гостенин от Югославия:

— Още като отидох, един ме улови под ръка и ме поведе да ме представя на Моша. Ама тъй ме повлече, като да бе чакал тъкмо мене. Усетих, че съм един от шансовете на приема и тоя бърза да не го изтърве. „Ето — казва, — друже Пиаде, човекът, който не е рисувал карикатури срещу вас!“ И лъщи от сервилност...

Е! Какво стана? Това, което изглеждаше подозрително, взе че стана накрая едно от възможностите да си кажем по две човешки

приказки. То притрябва на същите, които по-рано напъвах да ме въвлекат и се лишат от мен!... Ти нали помниш какво казах в клуба на Светослав Минков: „Умните винаги си оставят резерви за нови евентуалности. Не разходвайте всичките си възможности, не изигравайте всичките си козове! Аз да се натискам — вие ме възпрете, та да повярвам на усета ви за политика!...“ Хората по света ако нямат, отглеждат си играчи за онова хоро, когато музиката ще обърне хавата. А ние: „Дръжте се сега всички, че да им покажем на тях!“ Дръжте се, дръжте се, докато вземем да се пуцваме от хорото, че да се оглеждаме един-други кой по-усърдно е играл... И какво ми оставаше на мен? — да се ухилия раболепно пред Моша, та върху фона на някои и други грозоти да му се харесам... Като чух, че тъкмо аз съм бил човекът, който не рисувал карикатури срещу „тях“, проклех се, задето се бях отделил от стадото! Стана ми обидно, погнусих се от себе си: как да обясниш на такъв, че съм се предпазил от откритата вражда не като приятел на някой си, а като малко нещо интелигентен син на своя народ?... Враждуват неуверените в себе си, та чрез враждата да пробутат фалшивата си легитимация за истинска... Аз съм „приятел“ на своите противници, за да не им дам нищо; а безразсъдствата срещу противника завършват накрая с реверанс и предлагане живи късове национална тъкан върху златен поднос...

Аз наистина се ухилих, доколкото моментът бе за усмивка; или по-точно — усмихнах се, за да не изстена. И му рекох: „Драги господин Пиаде! Вярно е, че не съм рисувал обидни за вас карикатури, но не защото сте ми много симпатични, а защото не ми е позволено, както на вас — политиците — да правя глупости. Вие имате оправданието на държавните съображения, а за мен съображенията са най-голямата улика в поквара...“

Той ме изгледа учуден, разсмя се „сръбски“ — малко разпуснато и покровителствено. И нито сянка от обида. Напротив: радва се на предизвикателството. И рече: „Я гледай ти!... Точно така: глупостта и хуморът са несъвместими, а в съображенията наистина има повече поквара, отколкото позиция и такт...“

Аз само така можех да избягна унижителното за мен представяне... Като го усетих, че пое добре, продължих: „Балканите не са Канада. Ние тук сме задължени на три цивилизации: елинска, тракийска и римска. Поради това не е допустимо да не зная мистиката

на Черно море, митичната поезия на Егея, музикалния ритъм на балканските планини. В балканците е изявено единството на тези три цивилизации и то ни задължава с единство помежду ни, което не е задължително за Канада.“

Аз го изтърсих това на Моша, а той знаеш ли какво ми каза?

„Вие толкова добре сте опознали Балканите, че те вече са ви тесни. Много ми се «прича» с вас — жалко, че на официално място човек не си избира събеседниците...“

Бешков прерови куп рисунки и отдели една — „Вуте“. Вуте е вдигнал назидателно показалец: уж сериозно вразумява някого, а е смешен. Отдолу: „Вуте си е Вуте и нема да ме правите никакъв култ на личността!“

— Ето, дори народът чувствава опасността, ако го превърнат в култ и черковен канон...

Пристига Атанас Нейков с рисунки в папка за новия албум на Бешков. Започват да разглеждат отбраното за печат. Бешков говори:

— Какво всъщност е рисунката? Това, Наю, е важно и за тебе, а и за тебе, Сиври-сини. Като наблюдаваме нещата отвън и ги рисуваме, ние си служим със зрителното възприятие. Окото ни е дадено на същото основание, както и на животните. Първото му назначение е било да съзира опасността, да открива храна и да предпазва от осакатяващо блъсване в околните предмети. Човекът се е възползвал от способността си да гледа и е започнал да рисува. Как е стигнал до тази потребност, какво го е подтикнало към изображението — това е друг и може би не съвсем земен въпрос. Мене ме занимава възникването на първото заблуждение в човека, а и развитието на тази заблуда, след като той се опули пред първото си изображение... От интуицията той стигна до познанието; от познанието — до неговото отрицание; от отрицанието — до приютяването при фотографията... Физиологическото назначение на окото е да разпознава света, но позволено ли му е то да създава нов свят — по-друг от този, който вижда? Не! То не може да измени на себе си. Ако окото вижда света не какъвто е, ние ще се откажем от това око. Защото то е изменило на своето назначение и няма да ни служи.

На мене окото ми трябва, за да видя какво правя на белия лист. Друг е въпросът, че нарисуваното само по себе си вече е нова реалност, че тя по особен начин изразява зрителното възприятие и не е фотография на действителността. Трябва да имаш мисъл за нещата, за да ги изградиш, конструираш, изобразиш и изразиш. Оттук — окото е само средство! Оттук: ако мислиш във вид на кубове — ще рисуваш само кубове, а хората ще те отминат като непонятен и странен, без да могат да те отрекат. Ето защо даровитият човек трябва да се предпазва от разюздане на въображението си... Вие пък да не вземете сега да ме принизите и кажете: Бешков е за ограниченото въображение!

Съвсем дълга ще стане, ако взема да ви разправам как рисунката се е колебала между символа, синтеза и разказа; на какво мислене съответствува едното, на какво — второто и третото. Ще нагазим още по-дълбоко, ако река да обяснявам как цивилизациите са стигнали до големите обобщения, по които ги разпознаваме и разграничаваме като цивилизации и стил...

Идва и Георги Томалевски. Започва разглеждането на рисунките по идейния макет, с приближаване и отдръпване, със закриване на части от тях, с условно „пречертаване“ на зрителния хоризонт и вертикалните оси. Цели три часа!

Късно е. Нейков и Томалевски си тръгват — надигам се и аз. Бешков ми лови ръката, натисва я да поостана. Усещам го, че е намислил нещо и напипва отде да го подхване. Питам го с поглед — той гледа през мен:

— Наю ще ми направи албума, а в *словото* съм се предоставил на тебе. Побързай, Сиври-сини, защото вече съм пътник!

27.

17 юни — неделя '56

Полюлява ме неделна лекота. Часът върви към 10 — времето, когато той ми звъни. Телефонът църва — зная кой е. Бешков ме пита какво става със страницата, която ще го представи в „Български воин“. Чета му от бележника записания разговор за гостуването на „МХАТ“. Бешков е прекарал една вечер на маса с актьора Грибов. Приказвали за Чехов. Накрая Грибов го попитал:

„Нима е възможно от България да се узнаят толкова много неща за Чехов и Русия?“

Бешков му рекъл:

„Истинно е това, което вижда не окото, а сърцето. В нашия случай — и ума...“

— Точно тъй! — чувам гласа му в слушалката. — А сега ще ти кажа още нещо. Изкуството започва оттам, откъдето свършва животът. То е нова реалност — опасна и необяснима докрай. И Шекспир, и Балзак, и Толстой се намърдаха в тази реалност, която — уви — е непостижима. Ние много се заблуждаваме, като си мислим, че е възможно да се утвърди в живота идеалът на изкуството... Във Венеция процъфтя чуден класицизъм, без тя да нарисува върху своите платна дори една гондола. Там бяха толкова умни, че изобразиха духа на една епоха, запечатаха в лицата на хората една нравственост, едно светоусещане и добродетелност, ако щеш — и огрешаване. Само туристите-простаци, като напълниха Венеция, взеха да се фотографират в гондоли и да рисуват гондоли. В това отношение имаме и други аналогии: в изобразителното изкуство сега не можем се размина от комбайни. Те ни овършаха червата, мислите — и ги опустошиха. Затова е съвсем естествено там да няма място за човека. Не е редно окото на художника да ослепее за своята цел, а изкуството да се размине със своята същност — *човека!*

28.

26 август — неделя '56

Цели двадесет и два дена съм прекарал със семейството си в Лозенския манастир „Свети Спас“. Върнали сме се вчера — днес съм у Бешков. Разправям му за старите овчари Спас Вълчанов Ветов и дядо Васил от Долни Лозен. Правих им снимка, а те: „Не бееме се и фотографияраме...“

Дядо Васил пасе манастирското стадо — двайсетина опашки. По високото под Полуврак овцата още „пуца“ и всяка сутрин той ни е доил топло мляко. Но само на нас.

В манастира курортува съпругата на Дечко Узунов — Ина — със сестра и племенници. На тях дядо Васил не ще да дава мляко и сме им заделяли от нашето. Старецът зърнал племенничето как лисва в манастирския двор недопито мляко с какао. Като види из двора детето, джуката му се разиграва и псува:

— Оно сѐка капка е една моя стъпка из байрете, а ти че го фръгаш, мамка ти! Отгоре го и мръсиш с какаво...

Как не съм го молил: „Бе, остави го — дете! Що заради него наказваш майка му и леля му?...“ А дядо Васил:

— А они оти гледат у къщата си таквия лайна? Нема за таквия млеко! Ако я му простим, оно па че фръга, а като огладнее, че улизва чашата и че е благодарно. Сега нека оди да дои мачките, мамка му!...

Дядо Васил ми поиска самообръсначка да се обръсне. Викам му:

— Всичко мога да ти дам, дядо Василе, но самообръсначката е личен инструмент.

Усетих, че съм стъпил накриво. Дядо Васил позабледня, изкриви глава на една страна и тръгна къде овцете. Рекох си: сега и аз ще доя мачките...

Старецът се оплакал на монахините Агапия и Домника:

— Тука министъро Крум Колев от кабинето на Кимион Георгиев е бил на курорт. Он ми е давал да се обръсна, пък полковнико не дава. Да не е полковнико по големец от министъро — хем царски?...

Не ме остави да доя мачките, но се дръпна настрана. Доболя ме и се разгневих на себе си: фтасахме я, щом се загнусихме от овчарите, на които царски министри са си давали самообръсначките!...

Намерих си работа до София, купих на дядо Васила самообръсначка с дузинка ножчета и му я подарих, а той:

— Ти заслужаваш сега да те накажем и не ти зедем подаръко, ама не сакам да съм по-долу от тебе. Като си помислил и си разбрал — па излезе човек.

И ми заразправя за войните. Дядо Васил е участвувал и в Балканската, и в „Големата" война" — „сè в 41 пехотен полк“; стигнал е до Галиполи и Солун, а накрая:

— В синките войни се бих и да ме пита човек оти се трепааме?...

Бешков слуша усмихнат, прави гримаси:

— Ти защо отиде там?

— Да поработя по-далечко от високоговорители.

— Ей така се възражда монашеството: веднъж поради бяг към нещо, веднъж — поради бяг от нещо... Излиза, че това, което е в столицата, е и под Полуврак... Ти знаеш ли колко важни неща се съдържат в този осемдесетгодишен овчар? Ако река да тръгна от тях, представяш ли си докъде може да се стигне?... Това е философията на едно време отпреди разпада, а и на самия разпад... Хубаво е, че отиде да си пишеш книгата в манастир. От тази дистанция човек най-добре се вглежда и в себе си, и в света. Пък и името му хубаво: „Свети Спас“ — място за спасение на грешници, „место злачно и прохладно, дето няма ни болка, ни печал, ни въздихание...“ Човек, като се износи и се заприютява в злачно и прохладно място, просветлява и става като оголяла през зимата трънка. Често наблюдавам себе си: и аз съм станал бял, прозрачен — и земен, и отвъден. И манастирите са това — и земни, и отвъдни. От забравеното им великолепие са останали тъжни руини и стени — някога варосани и топли, а сега се скапват. Кой монах отде минал — ковал кокошарници и червясали дъски за затулване на изтръгнати с пантите врати. Халки, овързани с телове; разпрани дюшеци; дреб из ъглите; обори, които много отдавна не са затопляни от добитък; курешки и строшени яйца в празните полози. Какво печално запустение!... Нашето духовенство е лениво и без стопански

мерак. Него отвсякъде го изтикват и то се свира, дето е останал непрокапал покрив. Това, което монахът изоставя, предоставя го на дъждовете и ветровете. Мечтал съм, слушал съм се да чуя в манастир тесла, да зърна талаш и тезгях, на който се работи — вятър!... Тишина. Дълбока и дремотна тишина на разтлението... На тях им взеха имотите, пък и да им ги бяха оставили — кой да обръща земя и гледа добитък! Ами като си отиде и дядо Васил?... Ратайското време си „ойдè“ и монахът му изгледа опашката с бели като симити ръце. Хората се юрнаха към градовете и забравиха пътя към манастирите. Сега там ходят само любовни двойки, а не благочестиви родове. От любовник — дарител и ктитор не става. Любовникът оставя спарени чаршафи и презервативи. Монахът през стена слуша скърцане на железен креват и се пробужда с мътна глава... Погледни богослужебните одежди, църковната утвар, предметите за треби! Потъмняла сърма, разнищена коприна, избелели багри, прах... Те тез напарфюмирани йеромонаси и архимандрити, дето се носеха сред миряните на храмови празници като издути гемиджийски платна, предизвикаха съдбата...

Във всеки от нас дреме по едно мъничко еретиче. То е хем в нас, хем — извън нас. То се снишава пред общото благочестие и се озърта: кога ще дойде сгода да му удари пръста. Манастирската разруха всъщност е базикване на това пръстче. Как иначе да си обясня защо католическият свят не остави своите обители на мухъла и гизненето? Ти се послушай хубаво и в думите на стария овчар: „И да ме пита човек оти се трепааме!“... Това е еретичето! Както е загубило упованията в себе си и своите, то тайно възжелава пълния разпад — да се изпълни литургията на себепроклетието... Чудя се, чудя се как ревностно сами възраждаме разединението си. Оня тиквеник — с лиснатото мляко; майка му — с нейното тъпо майчинство; дядо Васил — с „ако я му простим, оно па че фрѝга; сега нека оди да дои мачките“. Ние сите ще трѝгнем изподрани от мачки. Туй дете е самоиздояване до кръв...

Бешков се задѝхва. Улавя се за челото и го разтрива.

— Ще стѝпят ли отново там ренесансови хора? Нека и да не са богомолци — тиквеници само да не са... Бе няма ли кой като Христос с въжето да напѝди тез мармалададжии, че да не пожали и монасите?... Ние тѝй се разкорортувахме, че забихме курортистки знамена и в манастирите: прани килоти на въже... А оттам е трѝгнал

Апостолът; преди него — Паисий. Бе Бозвелята ли не щеш, Неофит Рилски и Софроний ли? Ако имаме с тях не политически, а какъв да е континуитет, инак бихме присъствували там, където те са присъствували...

Ти не мисли, че тия ги приказвам като упрек към теб! Ако беше тъй, щях да премълча — най-малко поради възпитание и милост. Ти си отишъл там да пишеш и с това не си прибавил нищо към самоотречението, а си го отрекъл. О, неразумний!...

Ходи ми се в манастир, ама вече не съм за нийде. Искам да си върна видението за един народ с празник в душата, с поминък в ръцете и смирение в сърцето. Ах, тез тъкани кърпи с гозби и селски хлябове; тез почернели ръце и просветления в очите! Туй достолепие още ми е в сънищата. Аз ще го видя и усетя отвъд прахоляка, отвъд буренака и кокошите пера из храмовите притвори. Ще го призова с две ръце въз небето — то ще ме чуе и ще се смили над мен — грешния...

Бешков е притворил очи, гласът му е станал шепот:

— Виждам множество: забрадки, пъстри престилки и бели ризи; едно стъкло копче на яка. По приковавана на кръст ръка се улива восьък от запалена вощеница... Няма юродиви и мистични праведници — тоя народ е жизнелюбив, под свое небе, на земята си, край гробовете на своите отци! Деца държат майките си за сукманите — всички се държат един за друг, за да не се раз-губят в пустинята на битието. Защото разгубването е голямо нещастие...

29.

27 август — понеделник '56

На масата, край куп рисунки, е Библията и разхвърляни карти за игра — мънички, с червен орнамент по гърбовете. Изпратил му ги е Богомил Райнов от Париж. С тях Бешков реди „Наполеоновия“ пасианс.

Питам го:

— Излиза ли пасианса?

Той ме гледа дълго и насмешливо:

— Може и да излезе, и да не излезе, но нищо не може да промени. Наполеон като тръгна срещу Париж, нали след сто дни пак се върна на остров Света Елена?

Четè на глас първа глава Мойсеева — „Битие“:

„Първо земята бе безвидна и пуста...“

Слага половинка цигара в черно цигаре и всмуква.

Но не я пали. И се ослушва в прочетеното. От всичко ме избива на възторзи. Казвам му:

— Колко съвременно е това нещо!...

— Да! Само съвременното слово не е съвременно. Тая книга наистина е съвършена и забележи: единствените й тъмни страни са писанията на нейните тълкуватели. Те я принизиха до своите сектантски и утилитарни цели. Един прави — хиляда развалят!...

Тоя ден Бешков е по-хубав от друг път. От него излиза бяло лъчение. Целият е светнал от изнежена белота. Изчаква ме да запиша това, което е казал, и говори:

— Побързай, Сиврй-сини! Побързай, докато съм още жив...

За втори път го казва!

— Аз ще те измъча, но кое добро дело не е и дотегливо? — го питам.

— Чудесно го каза. То вече е морал, за разлика от маниаците, на които никога не им дотяга собствената глупост. Затова пък те безкрайно отегчават другите... Но ти да не помислиш, че изтървах дума за собствената си отегченост? Напротив! Аз очертах границата.

Говорим за „Бесове“. Бешков ме изслушва внимателно и поема нататък:

— Мене също ме занимават тези проблеми. И аз се измъчвам от мисълта за възгледите на Шигалев като реалност. След като преживяхме и прозряхме, ние възкликваме: „Как Достоевски можа да види тези неща преди седемдесет години!“ След като мисленето излезе на плитко, това все пак е един почтен въпрос, който порядъчните би следвало да си зададат. И аз се питам, само че моят въпрос е по-друг: Кога стават нещата — когато установим тяхната очевидност или когато ги прозре творецът? Ти нали разбираш моя въпрос?

Кимах със съгласие.

— Всичко, което е в нашето време, е било и в миналото време, ще бъде и в бъдещето. Само че великият каторжник Достоевски пред смаяните ни очи свързва времето в единство и сега блеем като овни: „Брей, ами това е Шигалевщина, това е Пьотърверховенщина!...“

При мене бяха Мхатовци: Раевски, жената на Фадеев — Степанова, Грибов, Калиновская — тя пък по военношефските комисии... Имаше и други. Още с влизането ме попитаха: познавам ли Репин, Суриков, Крамски и харесвам ли ги. Такъв въпрос е обиден и аз наистина се обидих. Инак не бих проявил безстрашието да им кажа това, което им казах.

С поглед му задавам въпрос.

— Ами че казах им: „А допускате ли, че е възможно да не ги познавам? Вие смятате, че с вашия въпрос се проявявате като добри патриоти, а аз ще ви кажа друго: това не е много патриотично. Ако искате да ги харесам на всяка цена, то значи, че сами не сте много уверени в техните качества. За безспорните неща нито се пита, нито се приказва — освен ако искаме да се самодокажем чрез тях. Но тъкмо то поражда голямо съмнение...“

Останаха като гръмнати и побързах да ги отнеса към по-близка на тях материя:

„С вас бих желал да поговорим за други неща — за Гогол например, който е едно от вашите толкова големи и безспорни неща, че

винаги ще поражда спорове. И не само у вас — Гогол и Достоевски са във върха на световното мислене: за тях винаги ще се спори, но никой не ги оспорва!... Кой у Гогол е положителният герой и какво е Чичиков? Да забогатее ли е искал той? Та забележете: в цялата «поема» той дава пари и отникъде не получава. Чичиков е самият Гогол! А да не би да смятате, че Гогол е взел да търгува с мъртви души? Той чрез Чичиков изкупи мъртвите души на Русия! Гогол единствено на Чичиков определя костюма: червен, на камаринови пламъци, с което подсказва своето предпочитание и духовна връзка със своя герой... Защо вие представихте Чичиков едва ли не като смешник, когато в него е скрит толкова трагизъм? Аз бих ви създал друг Чичиков и запомнете: ако вие видите как истинският Чичиков се появява на сцената — вие сте спасени! Аз виждам тази пиеса транспонирана във всички епохи, костюми и стилове. Един гений и да го вържеш, от мястото си пак ще покрие всички епохи... А как бих изиграл Чичиков!... Ще се свържа чрез репликите и актьорите със света извън театралния салон и то ще бъде друга субстанция... Гогол има израз «ходитъ на цъпочках»! И Гогол едва-едва докосваше земята, за да я обхване цялата. Това е във възможностите само на такова ходене, а не като се насадиш из хендеците като глупак...“

Представям си впечатлението... Бешков продължава:

— На следващата вечер — на приема — един от актьорите, който през цялото време у дома мълча, ме пресрещна в салона пийнал. Хвана ме за лактите като истински актьор, който и в живота е на сцена, че ми рече задъхано: „Вы прави, Илья! Вы сам может битъ не знаете как вы правы и какіе страшніе слова нам наговорили, боже мой!“

Влиза Сия. Новите присъствия променят и разговорите. Бешков иска да му прочета нещо от ръкописа на тези дни завършения роман-хроника „С едната истина“. Чета, а той слуша с голямо внимание. После търси думите, за да изрази по-точно това, което мисли. А може би — и да ме пощади:

— Ти не правиш апология на войната, а преутвърждаваш ценностите в човека. Добре е и дето си позволяваш да възлюбиш недостатъците му, което е първият дълг на твореца. По-смислено е да влезеш в любовта, преди да си се заел с опрощението. Опрощение,

което не е предшествувано от любов — е високомерие... Големите писатели, след като опознаят света, стават великодушни и обичащи. Кой знае — може би тъкмо това ги обезсмъртява... Толстой не е влюбен толкова в човека, колкото в изкуството си. Затова той преписа пет пъти „Война и мир“. Безспорен гений, но с един Платон Каратаев е недостатъчно да се запълни задължителната за един гений любов към човека.

Наскоро съм се върнал от Белград. Бешков ме разпитва какви са ми впечатленията от там. Захващам отдалече — от първото стъпване в Белград... Война. Суха и остра зима. Вървя по стръмна улица — направо от гарата към „Теразије“. Насреща ми иде панталонесто момиче с пухкаво шапче. Румена снежинка! Ледът под него попуква, а ми се счува, че бузките му попукват — като нахапана ябълка. Ха, няма ли да се подхлъзне, пък аз да го пипна, преди да се изтърси, че да прехвъркне искрата и стане нещо веселичко в тоя осажден, с кърпени сака град!... Питам девойчето за ресторант „Балкан“, а едно сгърчено бабе ме ръчка отстрана с почерняла ръка: „Защо не питаш мене, друже командант?“

Бабке, мене окото ми го е взела тая снежинка — тебе кой те е видял!...

Бешков се усмихва хитро; аз правя заключението:

— А сега ми се видя малко разпуснат и весел град. Една балканска Италия, разлюляна от шумадийско „белканто“. Ходих и на няколко Изложби: там ап-ачик се изповядват всички вкусове и възгледи за изкуството.

Раменете на Бешков се друсат:

— Ха!... Белград винаги е бил това...

Той с два пръста е уловил медалионче с верижка и подкова, на която са нанизани връзка ключове. Люлее ключовете и приказва:

— Това е от мое време. През очите ми Белград се е люлял ей тъй. И още се люлее.

Зная го това медалионче. На него пише: „Модна куча за господу «Адам» — Београд“. Емайльт се е полюбил, под никела жълтее месингова сипаница. От онуй време скоро ще станат двадесет години...

Питам Бешков какво става с албума.

— Искали от някъде да го видят. Зная го аз това гледане!... Историята се повтаря: непогрешимостта на католицизма като опашкули всичко, накрая от какавидата излезе Торквемада. Гледам как някои с една малко весела лекота се лишават от хора и изкуство, но са неуморими в любуването на себе си... И на времето аз си бях християнин. Като добър християнин ухапах г. г. Стефан, но не и Синода. А знаеш ли как Стефан ми върна? Наскоро след като се отпечата моята карикатура за него „Срещнаха се и не се познаха“ — имаше голям прием на писатели, художници и журналисти. Ама пробрани. Цъфна и екзархът. Аз го наблюдавах скрито и видях как ме посочиха: ей това е Илия Бешков. Тръгна той към мене, издут като гемиджийско платно. И ми сграби ръката усмихнат: „Талант! Голям и чист талант сте вие, господин Бешков. Помнете, че съм го предрекъл: вие ще бъдете голямата гордост на нацията...“ Видя ли сега?... С една карикатура аз не само осмивам една личност: аз я и утвърждавам — най-малко, защото признавам нейното съществуване и ѝ отдавам значение. Екзархът с интуиция и дълбока интелигентност бе схванал тъкмо това... Който ме лишава от правото да го направя тема на една карикатура, той се самолишава от възможностите да бъде третиран като личност. Това става обикновено след като човек сам се откаже да бъде личност, а по-голямо зло от това кой би могъл да му стори?... Човек, който по този начин се отрича от присъствие в битието на изкуството, той може да отрече всичко останало! Единственият морален модус в това нещо е парадоксален и зловец: самоотричайки се, аз се сдобих с правото да отрека и вас!

30.

30 септември — неделя '56

Днес празнуват вярата, надеждата и любовта. Съпругата на Гетман е именица и от свечеряване „капем“ фамилия подир фамилия в дома ѝ на „Камчия“. Като ни канеше Гетман вчера, Бешков се позасмя:

— Вярата я загубихме, любовта ни изостави — остана ни една гола надежда. Ще дойдем да я почетом...

Аз не съм от бързаците. Преди мен са дошли сестриният син на Гетман — Гошо, Сашо Бурмов, Керешки и нашият бивш военен аташе в Париж. Всички с жените си. На апартаментската входна врата настигахме художника Иван Тричков и съпругата му кака Мара. Стефка и Иван Янъкови пристигат по нас. Последни идват тези, за които все се заслушваме: Сия и Бешков.

Янъка скача от стола като изхвърлен:

— Съвещанието на демократичните земеделски министри свърши. Ако ти си карикатурист, направи ги в самолет, от който падат картончета за хляб. Ето ти факта — остава само да го нарисуваш... На-а-а! — вири Янъка среден пръст. — Ти, другарю, не си информиран...

Бешков го отминава на верев:

— Аз много си харесвам своята неинформираност... Кажете ми ти, Янък, има ли по-дезинформирани от информираните?...

Отговорът е общ смях.

Запасният парижки аташе продължава прекъснатия разговор за Пикасо. Пикасо бил поляризиран и ожесточил Европа. Съпругата му, която в Париж се е специализирала като козметичка, го допълва: в Париж изпотрошили витрините, където били изложени картини на Пикасо. Янъка я прекъсва:

— Голяма работа! Хората изпотрошиха цели държави. Това се казва работа, това е трошене...

Бешков поема:

— Полюсите са вътре в самия Пикасо и естествено преминаха в нас, за да ни раздвоят. Всъщност този сблъсък е тържеството на

Пикасо. Отначало той изобрази себе си и след като ни влуди — осъзна случайно напипаната възможност да доминира над нас... Сега на Запад броди и шества някаква негова изложба. Тя не е толкова творчески проблем, колкото съживяване на уморените от пресита — чрез допинга на модата. А пътят от там стига до лудостта... Пикасо е най-големият провокатор. Никой не си е позволявал изгаврания над човека, които разпалват възторзи и екстаз! И е странно именно това, че в Москва най-последователен негов защитник е Еренбург, а в Париж — най-голям комунист е Пикасо... Пикасо е смахнат, при това — с пълно съзнание за своята смахнатост. Казвам ви го: непонятността на крайните идеи и смахнатостта на Пикасо са напълно еквивалентни!

Иван Тричков пита:

— Кажете нещо за гълъба на Пикасо?

Бешков попримлясква, навежда глава и опира чело върху излъсканата дръжка на своята тояжка. Мълчи, мисли. После рязко вдига глава:

— Тъй става накрая, че и на размирниците вземе, та им притрябва мир!... Гълъбът е стар християнски символ на смирението и миролюбието: Свети дух!... Но тъй като политиците не можах да приемат този гълъб толкова кротък и самообречен на жертва, поискаха да се сдобият с по-друг синтез на гълъба. Пикасо добре свърши работата! Като подплашен човек — той подплаши и своя гълъб. След това го насели със злината на злия, която лесно ще доловите в човката и около човката. В гълъба на Пикасо има хищен нагон и страх, които са съответни на неизбежното им единство и в човека. Кой може ми каза: като се появи такъв нагон — откъде започва той и докъде го отвежда страхът; къде е началото на едното и къде — краят на другото?...

Ние, българите, като православни, сме приели образа на по друг гълъб: наивен и обречен за ноктите на орлите. Той по-импонира и е по-съответен с мисленето на обречения човек. Защото в него е заложено възкресенското тържество... Не! Дайте ни гълъб хибрид: хем гълъб, хем сокол!... Ето ви го! Хем става и за каската, която сте му приготвили...

Това мисля аз за гълъба на Пикасо — какво изразява и какво обслужва. Той първо е една кражба, а след това — измама.

Гошо е инженер, а го увлича абстрактно мислене. Подквасван е из Беглеж — сред селски философи. Той говори за правата и кривата. Смята, че всички стилове водят началото си от тях. Правата била завършен стил — понякога и недоносен, но заявен като посока и крайна цел. А кривата изразявала несигурност, колебание. Той пита Бешков какво е неговото мнение.

Бешков се накланя — пак да долепи чело върху дръжката на дряновата си тояжка, но не го долепва. Заговорва направо — като да дава премислен отговор на отдавна зададен въпрос:

— Правата е абстракция, устремена към безкрайността. Нейната убежна точка е извън вселената и реалния свят. Единствено кривата съществува реално или — тя възплътява реалността. Всяка крива завършва със свързване на своите краища. Тя затваря кръга, за да постигне своя център и се превърне във вселена... Срещу всяка права противостои една крива. Това е закон, чиято неотменимост наблюдаваме навсякъде. Той е линеен израз на диалектиката.

Разликата между логиката и чувствата е разлика между правата и кривата. То не е чак толкова абсурдно, ако се досетим, че логиката оперира с величините на абстрактното мислене, а чувствата изразяват земните ни връзки...

Вие ме питате: как бихме измерили мъжа и жената чрез права и крива? Жената е утробна. Или по-точно: същността на жената е заключена в нейната утроба. Там всичко е затворена сфера със свой център — в пълно съответствие с вселената и нейния синтез — атомът. Синтезираният човек се заражда и зрее в тази утроба. За девет месеца той изминава пътя от ембриона на живите организми, минава през рибата и земноводното, за да стигне до своето пълно съвършенство — човека. Затова жената е по-чувствена от мъжа, който минава-заминава по правата. Това е сперматозоидът и същностната роля на мъжа. Случайно ли е, че възкръсна Исус? Първо той се устреми право към бога, после го пречупи една перпендикулярна сила и когато възкръсна — устреми се пак към безкрая... А майка му седи при кръста — страда и оплаква. Тя съдбовно е свързана със земята; за нея няма път към отвъдземното...

Вземете готиката. Тя е устрем нагоре. Даже и кривите линии в нея като общо съчетание са устремени към бога. Това беше

съвършенството на един стил, който не оперираше с форми, а със силите в тях!... После светът се ожени. Разпаса се и като забременя — заплоди барока. Барок, барок, барок! И той изпълни света с новите състояния в човека. Архитектурният стил е материализираният дух на епохите — регистрация на философско мислене, идеи, политика, култура...

Слушаме прехласнати. Бешков се пипва за молив и се озърта за лист. Именицата му носи разтворена ученическа тетрадка. Той рисува и приказва:

— Ето го всичко това в човешкото тяло! Бицепсът виси и над него се очертава права: права срещу крива. В подлакътните мускули местата се разменят. Да проследим тези неща в мускулите на крака: пак същото. Щом то е във вездесъщия човек, то е навсякъде. Защото човешкият статус не е конструктивно съчинение, а е моделиран от неотменимите сили във вселената. Правата и кривата не са материални възможности за постигане на стила и изразяване на човешките колебания, а символика на тайнственото битие. Едното е вцепеняващата ни абстракция, другото — земната утеха на безутешните...

Мара Тричкова пита:

— Какво ще ни кажете за формата и съдържанието? Какво е едното и какво — другото?

Бешков се смее снизходително и малко зло:

— Както много работи, опорочиха се и нашите представи за формата и съдържанието... Вие не бихте ми задали този въпрос, ако не бяхте съвсем уверена в това, което и без мен знаете за формата и съдържанието. И за да спестя на себе си една непрямота, а на вас — удоволствието да ме гледате как се гърча между истината и имитираната истина, ще ви кажа, че туй, в което сте много убедена, е глупост!...

Майката като роди детето, съдържанието на нейната рожба не са червата и крехките му кокали, а дали детето ще изплаче; тоест — дали то е живо. Гласът на детето е съдържанието и смисълът на всеки

нормално заченат и износен плод. Иначе ще имаме мъртвородено. Значи — ужас, кошмар, нищо!... На тоя свят има едно единствено съдържание: нормално и цялостно оплоденият живот. А който казва: живо-мъртво — само да е наше, е или извратен, или много корумпиран... Пък нека да си раждат мъртъвци! Такова съдържание им импонира, такова си раждат. От тези безплодни напъни някой може и да спечели, но и ние няма много да загубим. Напротив — ще останат вакантни ясли за истински раждания на живи деца от плът и кръв...

— Моят мъж вече половин час не е вземал думата! — учудва се Стефка Янкова.

— Ти си земна жена и мълчи! — уж ѝ се сопва Иван Янков. — Твоят мъж е имал нещастната съдба да докарва на власт режими, а това е достатъчно, за да бъде вече изморен, отегчен и най-последно да млъкне като омъдриял мъченик.

Бешков се обажда кротко:

— Янък, мълчи си, защото ние с теб не сме оставили режим, без да бъдем в него и по малко управляващи...

Разговорът вече трудно се следи — подсетеният от жена си Янков се е разбърлил. От време на време долавям само това, което казва Бешков:

— Както квадратът не може да прерасне в кръг, така и докладът не е възможно да прерасне в поезия.

— Ба! — припалва Янъка. — Докладите не са лишени от поезия. Я погледни натам — каква е пищна картината!...

Бешков се надвесва над масата:

— Янък, Янък! Това наистина е остроумно и аз ще се обявя за глупак, ако вляза в спор с остроумието... Но повече бих се доверил на доклада, отколкото на твоя усет за поезия. Тоя народ кога е казал: „От грозна дума песен не става“?

Мара Тричкова е неуморима. Тя все пита, все провърта Бешков, за да стигне дъното:

— Красотата или жената ще спаси света?

Бешков:

— Как жената ще спасява света, когато той съществува чрез нея? Но ако работите са дошли за спасяване — ще трябва да спасяваме жената от спасителните ѝ амбиции. А ако не успеем — ще ни се наложи да се спасяваме от жената. Тя вече започва да тревожи света и

не е изключено мъжете да я накажат с едно оженчване... Непорочното зачатие на Богородица няма физиологически смисъл — то е символ, който поставя знак на равенство между зачатие и плод. Ако жената се втурне да спасява света, то подсказва, че тя се е усъмнила в моралните качества на своя плод...

Сашо Бурмов е учил в семинария и пее псалтирката от „първи“ до „осми“ глас — като Йоан Кукузел. Той се „окачва“ на непорочното зачатие и прави малко язвителна шега:

— На тебе, бай Илия, както на всички грешници без възможности, много им се приказва за непорочни зачатия.

Бешков го скълзва:

— Словото ни е дадено да си правим чрез него шеги, но не и да се шегуваме с него... Дигаме се да тръгваме.

Часът е 1.20.

31.

30 октомври — вторник '56

Бешков е нагазил в дълбокото:

— Твърде много взехме да се занимаваме със себе си, да се представяме пред света с оценки за себе си, та заприличахме на суетни жени. А няма суета, която да не е оцветявана с малко лекомислие...

А видя ли унгарците?... Както всички естествени неща, и тяхното изглежда наивно. Не бих могъл да изисквам от никого свръхинтелигентност — още повече от разпънатите между двете посоки на света. Пък и тези работи не са въпрос на интелигентност, а на чувства, исторически честолюбия, онаследявана гордост и мярка за престиж. Такива, като посягат към пушката, посягат всъщност към шпагата на честта: дирене на честта чрез кръвта! То е по-различно нещо от чирпанската кама: „Жа гу убия и жа гу излежа!“ Затова тези неща са непонятни на нашето мислене. Кой от нас присъствува в далечното ни битие със съзнание за величието на Симеона? За нас това е толкова отвлечено; някакъв смътен исторически спомен — било и не било!... Така става обяснима и нашата философия: „Я аз — него, я той — мене!“ Това е философия на най-непримиримото самосъхранение, но в никакъв случай — изява на гордост, оплодена в историческото минало и транспонирана в историческото бъдеще. И аз като нарекох събитието „проява на наивитет“, определих го с българска мярка. Европа за нас е смътна реалност, а ако тя се опредмети — става байганьовска реалност... Унгарецът от триста години си лъска ботушите с вакса и си глади панталоните, докато станат кора. Ти опитай да си представиш всичко останало, на което лъснатите ботуши са израз!...

Нито унгарецът, нито полякът са били застрашавани от загиване, за да се впаничават с мисията на самоспасението. Напротив: чувството за вечност на собствените им държави е толкова дълбоко в тяхното съзнание, че този въпрос даже не ги занимава.

Искам да отбележа, че събитията бяха предшествувани от спорове за изкуството. Храна ще се намери и не ни застрашават чак толкова трусове, породени от глад и недоимък. Катаклизмите се зараждат от хората на изкуството. В този смисъл изкуството вече е политика. Оттам иде интуицията, а после и съзнанието — то да бъде държано под око. Всички пакостливи и налудничави ги държат под око. Меценатите още в Рим и Средновековието тръгнаха да се отъждествяват с изкуството, да се намърдват в неговата вечност. Ако това някак не стане — те посягат върху трайните плодове на гениите, за да ги поднесат на епохите в своята фруктиера. А ако и то не стане, има начин да си изимитират и гении, и техни плодове. Вярно е: от всяко брашно пита не става. Ако от всяко дърво ставаше свирка, нали знаеш магарето какъв материал би предложило за кларинети?... Но туй нещо предстои да лъсне в далечното бъдеще. Ние обитаваме балканското кюше и мерим тия работи от кюше до кюше: бе дайте да си направим една репродукция, да си украсим партаментата, пък триста гледале — трима разбрале!...

Когато Овидий е бил заточен в долното течение на Дунав, ти знаеш какво е писал до императора, до Октавиан Август: „Аз топя от кръвта на сърцето си и пиша върху небето. Тебе ще те забравят, а моите думи ще се помнят...“ Е? Какво ще кажеш, Сиврий-синий?

— Каквото казва Бешков: „Човекът, ако не е опорочен, най-искрено общува със съвестта си...“ А ти не допускаш ли, че би могло и да скрия какво мисля?

Бешков се замисля:

— Наистина, какво бреме е съвестта!

— Затова човекът е раздвоен между нея и принудата да се живее.

Оттук започва всяко освобождение от нейното бреме.

— Е, после?

— Какво после? Това е краят.

— Наистина — краят! Отвъд това прекрачване няма нищо...

Идва Петър Симеонов от Петърница и приказката се прекършва.

Звънят от Москва. Павлина! Госпожа Бешкова я пита за храната, за квартирата, сложила ли си е сиренето в саламура. Майка и дъщеря

разговарят за някакво коланче, което било напъхано в едни обуца. Сия продължава:

— Павлино, нощем не ходи сама!

Майка!

Бешков се обажда отстрана:

— И да не си разпилява куфарите!...

Накрая Бешкова ѝ предава поздрав от мен и Петър Симеонов. Но забравя баща ѝ. Бешков червенеет. Кипва:

— Аз ще взема да пукна и ще ви погледам отвисоко какви ще ги дъвчете без мен!...

За да прескочим „трапа“ на неудобството, Петър Симеонов зачепва събитията около Суец. Бешков „включва“:

— Кой подучи Насър, че може да владее Суец? Видяхте ли какво бягане беше? Щом евреите излязоха такива храбреци, знайте: войната е компрометирана. А Сирия и Йордания? Те пък ще скубят крушата. Нали знаете оня циганин, дето тръгнал с жена си на сбор, а предната нощ бил сънувал, че се дави в мътна вода? Изгълкувал той съня, че не е на добро, и решил да не нагазва в мътна вода. Добре, ама стигнали мътна река, а на брода — лодкар с лодка. Циганинът си разказал съня на лодкаря и му се примолил да го отърве от нагазваме в мътното. Пък лодкарят бил хвърлил око на циганката и се запънал да ги прекара поотделно. За по-сигурно той вързал циганина за една круша и му вика: „Лодката се люлее, та ще се изплашиш и хукнеш през дълбокото. Я да те вържа аз тебе, че да съм си спокоен!...“ Като отишли на отвъдния бряг, лодкарят метнал циганката на тревата и я заголил. Пък вързаният: „Пусни ми жената — ще скъсам въжето!“ Лодкарят си продължил работата — тогава циганинът изрекъл страшната закана: „Ще изскубна крушата и народът като остане без ошав, ти ще отговаряш!...“

И около Суец е същата.

32.

17 ноември — събота '56

Есента още не се дава. Над София е превалиял дъжд и покривите светят. Капандурите са захапали по една летвена подпорка и разчекнатите им уста издишват тавански мрак. Тук-там стърчат върхове на тополи. Над тях бавно посинява изпрано небе. Хоризонтът го е стегнал в пръстен — и то посинява. Или прозорецът на Бешков се отдръпва, или — пейзажът. Идва миг, в който разбърканият предметен свят започва да се намества. Масата, столът, тополите и капандурата отсреща — всичко се отделя едно от друго, за да се свърже едно с друго. Това е свечеряването: отдръпване, предизвикано от влечение. Инстинкт за интимност. После мракът поглъща зримите разстояния и те стават мисъл... Намагнитени посоки разсичат въображението; във фосфорното им сияние се разминават хора, които се дирят и не се намират...

Бешков сядна на своето място — от лявата страна на салонната маса. Косите му съвсем са посивели; по слепоочията му падат разбъркани кичури. На голата маса — купища списания и разпрани пликосе, по които Бешков, разговаряйки с някого, е рисувал патета. Той ме уверява, че населва тия патета със своята възраст... Съвсем на края са сините тетрадки: Сия — жена му — ги носи от едно училище и проверява до късно сгрешените биквадратни уравнения.

Бешков се пресяга към молива и започва да рисува два крака. Говори на себе си:

— Нозете са много важно нещо! Те ни носят... Човек трябва да стъпи, да се подчини на гравитацията и ако това стане — всичко останало ще стане...

Думите са малко неочаквани, защото говорим за неговите карикатури. Или по-точно — за тяхното обяснение. Всички откриват в Бешков сатирика, страстния изобличител. Това го изпълва с нарастващо раздражение, докато устните му шавнат беззвучно и разпери ръце:

— Странни хора! Ти си приел жертвата заради тях, а те какво ти измислят...

За да се успокои — „лови“ се за краката на човека: главата често не знае какво той върши!... Две боси ходила. Изпъкнали кокалчета на глезени. Прасци, от които сам можеш да си дорисуваш цялата фигура. Няма терен, а човекът е стъпил върху него. Моливът очертава свитките зад коленете. Бешков уж е вгълбен в това, което прави, но туй вгълбяване е измамно. Очаквам да захвърли молива, да сложи ръце на кръста и се изправи.

Захвърля молива и се изправя:

— Че аз толкоз ли съм лекомислен, Сиври-сини?... Отреченият винаги е намирал своята защитна позиция в отрицанието, докато пред смеха е безсилен... Когато рисувам — и добрите, и злите стават мои деца. С тях ме свързва трагичното бащинство в изкуството. Аз изобразявам, а не внушавам своя възглед. Проповедничеството е друго нещо! Упрекът в мен се ражда от друга утроба. Не знам каква е тя, но знам, че изкуството не бива да се опосредява. Туй нещо човекът го усеща безпогрешно и си отмъщава... Правил съм бил страшни неща! Сега и аз като ги гледам, ме хваща страх... Също като децата: играят си с опашката на змията и хич не се сещат, че има глава... Трябва да съм имал изгодата на лекомисления, без да бъда лекомислен. Запомни! Не се наказва вината, а куражът! И тъй като аз си свируках и никога нямах героичната поза на противник, може да са сметнали, че не зная какво върша. Наистина ли тъй са сметнали?... Аз имах и друга изгода: осмените в изкуството придобиват нещо, което сами никога не биха имали в живота. Това ги задължаваше. Царят дори колекционираше най-злите ми шеги по негов адрес. Веднъж дори ми каза: „Жалко, че нямам оригиналите...“ Ако не ги задължаваше — стъписваше ги... После моята насмешка извираше или от народното слово, или от отмъстителното опрощение на Езоп. В такива случаи най-добре е засегнатият да се надява, че хората няма да разберат!... Това е то истината. Но не и сатирик-изобличител. Още по-малко — страстен! Във възрастния човек има само остатъци от страсти и не бива да ги пилее безразсъдно... Вестникарският пехливанлък изисква много усилия, в които накрая постигаш идеала на противника си — ставаш като него. После ви остава само да се прегърнете и да се напиете. Така завършва всяка пародия!...

Ела, ела! Ела да погледнем навън... Ето, че на хората не се угажда! Какво искам повече? Туй, което съм правил цял живот, най-после получи пълно и официално признание. Тъпотата на буржоазните режими, безсмислиците на фашизма вече са отхвърлени; на мен ми се отрежда съучастие в това приключено дело — следователно и аз също съм приключен проблем. Оттук нататък загубвам своите основания, природата си. Защото осъщественият идеал е сериозно нещо — той не се шегува!...

Бешков влачи широки чехли, паркетът едва поскърцва. Пред прозореца ме докосва с рамо — очите му се смеят. Вече се е успокоил.

Под нас, върху мократа улица, са се проточили ивици светлина: отминаващият ден се съпротивлява на настъпващия мрак. Една боклукчийска каручка се завърта. Конят гъне тяло и опипом докосва уличната настилка. Бешков говори:

— Такъв кон може да те разплаче. Виждаш ли го как ходи? Вече са го изтръгнали от тревата, от селските мери и загубен в тоя непонятен град, носи боклуците му. Той е отделен от топлата земя със студен паваж — подло стъкло, по което вместо трева след дъжд никне самотният му образ. Той ми напомня за друг кон, само че запрегнат в английска кола. Тулуз Лотрек го е видял нейде преди седемдесет години, обвързал го е с живота на една нация и той ще шестува из епоха в епоха с вечно вдигнат крак. Дори животните са национално и социално определени. Боклукчийският кон не би изглеждал така — аз едва ли бих могъл да го нарисувам, ако не съм приобщен към прародината му — селския двор, където всичко е истинско, а осакатяването е само физическо понятие.

Бешков намества изметналото се от раменете му кожухче:

— Хора, двор, животни — там всичко е свързано като богослужение. А конят под нас е чиновник. И като всеки чиновник, първата му мисъл е да не се подхлъзне... Но там, в дядовата Дунова къща, въплъщава живота, а не пародията му. Живот, в който имотът е благо, а и нещо повече от благо — щом за него можеш да пожертвуваш всичко! Има една съдбовност в тия работи. В човека се свързват спомени и вещи — в него паричните стойности стават нравствени стойности. Тъкмо тук се вмества и един кон, който чрез стопанина си вече не е стока. Всяко нещо се осмисля чрез друго!... Тъкмо от тези неща старите направиха една цивилизация.

33.

7 декември — събота '56

Отвъд — на телефона — е Бешков:

— Къде се губиш? Трябваш ми.

Отскубвам се с „много работа“.

— Бе не си свършвайте чак толкоз работата, че ще рекат да ви изпоизволнят. Мисли и за дядо си! Ще взема да умра и работата ни ще остане наполовина...

Мъгливо е и студено. Отдавна се е стъмнило. Отзаявките на пердетата у Бешкови са нацепили мрака с ивици светлина. Влизам. Около масата са Стоян Тончев, Петър Симеонов и един непознат с плътен бас — някой Иванов. Бешков говори за американския фермер Кембел, който с четиринадесет човека обработвал 240000 декара земя. Това го връща при селския труд из дунавската равнина и дядовата му Дунова къща:

— Приказките за ратайските страдания са повече литература. Като засъчиняваме, като си харесаме гласа — не знаем къде и как да спрем! На чужд двор се цанеше това, което нямаше инициатива за труд на своя земя. Ние имахме един чирак Колю — от Петърница, който биеше наред всички под неговите години. Представете си: ние — чорбаджийските деца — на общо основание ядохме бой от ратая Колю Петърнишки! И никаква защита от къщи. Баща ми смяташе, че като ни бие, Колю пак върши неговата работа...

Не се удивлявам, че Кембел с четиринадесет души обръща землищата на десет крайдунавски села. Пред очите ми още са спомените за една селска почтеност, пестеливост и труд, които върху фона на модерното разсипничество са страшно обвинение. Ако зърното в хамбара свърши и ще трябва да се смели малко, дядо Дуно казва: „Вземи лисата кобила, сложи отгоре чувал пшеница и го закарай на мелницата!“ Ако трябва да се мелят два-три чувала, ще каже:

„Впрегнете воловете в малката каруца!“ Ако са повече, тогава запрягахме конете в хубавата каруца... Виждаш ли икономии на транспорт и стопанска мярка, въздигната в морал! Непочтено и грозно е да натовариш един чувал в каруца и да го караш нанякъде. Всеки ще те изгледа и ще каже дума. А ако повториш — ти вече си загубен. От тая присъда няма спасение. То не бе тъй безнаказано, както да возиш кило портокали в автомобил!...

Аз не знам у нас да е хвърляно ядене. Нямахме по-голям грях от този. Това бе начин на мислене, религия, а не скъперничество, както смятат недостойните...

Рядко ли е било да чуем: „Слизай от колата! Не те ли е срам от вола?“ Именно религия!...

Гласът на Бешков е крехък до трошене, топъл — до задавяне:

— Имахме бяла кобила, която впрягахме в кабриолета. Брат ми Дуно беше парализиран и се возеше в него. Когато бачо Дуно подкарваше кобилата към Вита, по няколко деца се хващахме отзад за яйовете — да се возим. Преди да стигнем реката, имаше нанагорнище. Бачо, който се правеше, че не ни вижда, спираше коня и се извъръщаше, без да продума. Той ни гледаше, доде се засраим, и ние един по един скачахме на земята. След това белият кон, разбрал каква е работата, тръгваше нататък.

В нашата пъстра къща аз бях най-малкият — изтърсакът. Натоварваха лисата кобила с делви, с торби, а мене — най-отгоре. След това отваряха портата и конят сам поемаше към нашата нива. Минавахме Маринчовия имот, после кобилата свиваше край Пушкивци и накрая стигнахме до нашите жътвари. Веднъж, както се бях разсвирил, паднах от кобилата. Животното спря, зачака ме да стана и все ме гледаше с големи виолетови очи. Мъчих всякак да се кача, забивах боси палци в ставите на краката му, но... напразно. Тогава конят наведе глава — аз възседнах шията му, а той ме вдигна, леко ме изхлузи назад и се видях наместен. Горкият кон! Никому не каза — да не ме осрами...

Видяхте ли в какви неща стопанството е пугнало корен! Икономическите закони са си икономически, но има и някакъв нравствен императив, на който се подчиняват и хора, и животни. Ние отхвърлихме от себе си бремето на този императив, преподсладихме радостта от труда и тя взе, че се вгорчи. Като няма чорбаджийски деца,

ратаите ще вземат едни-други да се изпобият... Само човек, който се е трудил на нива, може да разбере как и защо става това. Като ти говоря тези работи, отново преживявам прежните радости, а туй — приказките за ратаите — това са лентяйски екзалтации.

Лентяят не го мързи само да се екзалтира!... Ратаят е ленив и може би мързелът е фаталният фермент, който го тласка към завист и активна злина...

Аз зная такъв случай в Габрово: Един майстор-папукчия имал съдружник Иван. През деня имали добър кър и Иван купил за общия фасул малко оцет. Като вкусил фасула, главният майстор спрял да дъвче и стоварил върху Ивана питащи очи: какъв е този батакчилък? Иван се досетил какво го питат тежките очи на майстора и замънкал: „Ами, майсторе, днес сторихме добър альш-вериш, та затова...“ От тоя ден Иван станал Иван Угодата! Видяхте ли?...

34.

1 декември — събота '56

Останали сме сами. Бешков отива в кухнята и се връща с бутилка вино и две чаши. Налива прав и сяда:

— Като даваше някому пари — чисти лири назаем — дядо Дуно първо ни разгонваше, за да не види някой кому какво дава и осрами човека пред други очи. Това беше неговият морал... „Деца — казваше той, — яжте по-малко сиренце и повече хлебец, та да се наядете.“ Не от скъперничество, а да не се развратим. Той често сваляше калпака от главата си и ме пращаше да пазарувам. Като видеше калпака на дядо Дуно, бакалинът слагаше в него каквото му поискаш. Калпакът бе и удостоверение, и полица — всичко. Толкоз бързо се навъдиха ментърджиите, че ни изпокапаха капите. И махни, дето няма да се върнат пълни, ами ще останем и без тях — с голи глави посред зима!

Коста Тодоров, когото ние понякога смятаме за разпилян из света нехранимайко, взе сърцето ми само с няколко думи. Бяхме в Белград, където той бродеше с развято пардесю и винаги леко изместена шапка. Като у дома си! Срегнах го някъде около Калемегдан и му предложих да идем в ресторант. А той знаеш ли какво ми каза?

„Добре, Илия, ама аз имам останало от снощи ядене. Да го изядем, пък тогава ще ходим, дето ще ходим...“

Отидохме в квартирата му, в една тясна кухня с прокъсан балатум и мирис на мокри пешкири. Сипа ми от яхнията, която бе готвил сам. Сипа и на себе си, а от припряност бе седнал в края на стола... Тая яхния спаси за мене Коста на вечни времена.

За първи път го видях в затвора през 1918 година. Бях момче на шестнайсетина години — пратиха ме да занеса на затворниците храна. Помня ги като днес — наредени в стаята за свиждане: братя Генадиеви с бради, Коста Тодоров, Стамболийски, Райко Даскалов, Недялко Георгиев, Григор Бояджиев...

„Ха! Вижте на Бешко Дунов момченцето!“ — възкликнаха те и това изведнъж ме сближи с тези страшни хора.

После Коста тръгна по света. Той и без това имаше самочувствие, че е гражданин на цялата планета. Къде не ходи той, де не изнася своите сказки — на ръка с един-единствен шлифер и с едно до смахнатост огнено сърце.

По времето, когато се сключваше Ньойският договор, той се яви при Клемансо — при „Тигъра“, — който не желаше да види никакъв българин. Казаха му: „Един кавалер на «Почетния легион»“. И министър-председателят на Франция се усмихнал. Коста отстоявал там нашата национална кауза, плачело му се от разподялбата на България, а Клемансо му се противял. Аз си представям какъв ще да е бил тоя разговор, щом Коста във фаталния миг пребледнял и посегнал към ревера си, свалил знака на ордена и го върнал на „Тигъра“. Какъв жест! Той съвсем не е като някои оперетъчни връщания на ордени...

Какви вечери съм прекарал с него! Биваха минути, когато Коста ме слушаше с часове и аз вътрешно се радвах, че съм накарал този могъщ трибун, този пламенен дух, да се смири пред мен. А той ме слуша, слуша и само от време на време ще възкликне като дете: „Я-я-я!... Така ли?...“

Веднъж ме пита:

„Илия, ти знаеш ли, че можеш всичко?“

Позамисли се и добави:

„Всъщност по-добре е да не знаеш това...“

Туй беше в Югославия, след като държа своята сказка в Сараево и от там се върна озарен от успеха си. После Коста ми се обади от Америка. Писа ми, че ми осигурява билет до там и издръжка. Той много се надяваше, че ще тръгна — това бе изразил и в писмото си: „Ти — казва — не знаеш какво ще бъдеш тук. Ще бъдеш всичко и ще имаш всичко...“ Наистина, аз щях да идвам тук със самолет, за да си кажа думата и да си отида. Но отечествената земя, като те роди, заплита в теб сили на притегляне, които са много по-могъщи от това, което после и тя, и другите биха ти предложили, за да те изкушат. Добре, че идва миг, когато нищото на твоята същност не можеш да замениш за никакви излишества...

И аз останах тук!

За това биха ме нарекли патриот. Какво ли не измислят хората, за да се самоподтикнат към добро! А аз го направих от егоизъм. Защото извън България ще съм самотен и нещастен... Сега съм народен

художник, лауреат; фигурирам в протоколните списъци. Тези, които бранят своето място там, смятат, че това за мене е много важно. А за мене е най-важното да рисувам! Защото един народен художник няма възможност да рисува. Смехът стана подозрителен и все някой се озърта: „Тоз смях всъщност какво иска да каже?“ Едно озъртане, което се предава и на мене... А как ми се търси смешното и парадоксалното — онова, което очиства нравите. Аз не знам дали ме разбираш докрай, но е много полезно, когато всички те хвалят, да си намериш няколко умни хора, които да ти покажат и другата половина. И повярвай ми, аз съм толкова страхлив, че еднакво се боя и от свободата, и от безправието. Свободата винаги ме е правила благоразумен. Когато го дарят с нея, човек винаги е склонен да се самоограничи...

Веднъж Ламар ми казва: „Остави я таз, Илия! Просто те е налегнала старост.“ Може и това да е... Случва се и сериозни хора да ми приписват християнство. И него приемам: като християнин винаги съм склонен да оневиня другите и да отегча собственото си положение...

35.

2 декември — неделя '56

— Никой не ти иска таланта, а да се маркираш със „за“ и „против“. А това в изкуството е най-несигурното. Всяко произведение има стойност, доколкото съдържа истинността на едно наблюдение или вълнение. Не — ти първо се регистрирай!... А като творец аз нямам предварително целенасочено съзнание какво ще направя. То е една обща тоналност, която се прояснява — докато зазвучи споеният и хармоничен етюд. Представяш ли си положението на твореца-сук, който чувствава примка над дупката и знае, че ако си покаже главата — примката ще се затегне около шията му?...

Тридесет и пет години аз бях прогресивен, а сега всеки ден трябва да питам някого: прогресивен ли съм или не? Махни това, че трябва да търся отговора от друг — изпаднах в положение да питам и себе си!... Има ли по-грозно от това — човек да се усъмни в себе си?...

Бешков вади една от подвързаните тетрадки, които съм му подарил, за да пише в тях есета и манияторна проза. Дланта му е върху писмото до Найа от Мексико. Чете го с вълнение и отново преживява написаното:

— „... Аз оставам буден до сутринта, за да посрещна слънцето, което е видяло твоето лице преди мен... Мислите ми, устремени към теб, са като птица, която се дига в синия лазур, за да се разтопи там и изчезне...“

Мълчим. Прочетеното не е четено за оприказване...

Върху първата страница на тетрадката Бешков е написал нещо като писмо до дъщеря си. Успявам да го прочета крадешком. Бащината изповед е странна. Всичко е толкова сгъстено, че в мен е останало ехото от вопъл или упование: духът на бащата се е превъплътил в

неговата дъщеря. Упование и вопъл, защото дарените с много — са много наказани...

36.

3 декември — понеделник '56

Изкачвам се по стълбите, а нещо ме тегли назад. Госпожа Бешкова е толкова любезна с мен, а се самоподозирам в досадничество. Звъня и се ослушвам за меките пантофи на Бешков. Отваря ми. По кожухчето му бялкат копчета, струговани от еленов рог.

Местата ни около фурнированата маса отдавна са установени: той — с гръб към рисувалната маса с наклонен плот; аз — до него, с лице към „френския“ прозорец. Бешков сякаш си е избирал място, за да даде гръб на едно минало — на прашясалите дудуци, на тушовете, на плота, върху който той е рисувал в зряла младост...

Питам го:

— Станаха толкова събития. Как се проясниха в теб?

Той ме гледа над очилата. Долната му устна е малко увиснала:

— Преди да ти отговоря, ще ти кажа своето генерално становище, независимо от туй, което стана, което ще стане — дори и война. Не ще си послужи с усета на карикатурист, а ще се осланям на наблюденията си върху духовното развитие на човечеството. Няма вече място за остроумия и шеги! Ти ще ме обвиниш в абстракции, но дори да говоря и на директен политически език — базата ми ще е пак там: при закономерностите в духовния живот на планетата... В Египет се замота една! Не зная кой ще предотврати големия конфликт. Туй нещо не произтича от хорската воля, а още по-малко е във възможностите ѝ. Причината е много стара и тя ще направи всички ни свои функционери — независимо от убежденията.

Аз зная: Англия е гузна. Гузността е някаква степен на осъзната неморалност. Как тогава да я оправдая аз? Тя е като разбойник. И аз понякога се чувствавам като разбойник, но въпреки това съм добър баща на децата си и съм в състояние да изпитам както радостта, така и гордостта на бащинството...

Шопа хубаво е казал: „Канало е египетски, ами водата?“ Видя ли! — дори тъмният усет на шопа му е подсказал, че тук става дума за

водната цивилизация с установена датировка от преди три хиляди години...

Моето мислене ме отнася към друг въпрос. Той само привидно е отдалечен от това, за което говорим. Когато съдят апостол Павел за отклонение от повеленията на израилтянството, той казва: „Аз съм евреин от евреите, аз съм фарисей, ревнител на бащините си закони, и най-умният като евреин...“ Но продължават да го бият като християнин и той надава стон: „Стойте, какво правите? Аз съм римски гражданин!...“

Павел подири упования в римската цивилизация, която наистина го осъди на смърт, но с това тя го и оплоди. Той бе убит в Рим, където се вдигна храмът „Свети Павел“. Всъщност — то бе начало на нова цивилизация...

Когато Атила умря, отбиха Тиса и го погребяха в пресушеното корито на реката — със съкровища, живи коне, жени и военачалници. После обърнаха реката и тя пак потече в старото си русло. От Атила не остана нищо — поради туй, че нито бе носител на нравствени закони, нито подири свързване с една утвърдена вече цивилизация, чрез която да се осмисли...

И още нещо: недостатъците на една цивилизация се превъзможват от самата цивилизация. Натискът отвън я прави поустойчива и ускорява оздравяването вътре в нея. Тъй беше с Рим, нападнат от варварите. А и комунистическата ера има с какво да се похвали от 1917 година насам. Разбира се, светът познава и рухнали под външен натиск цивилизации. Да, но варварите приемат тези цивилизации и ги възраждат... Както човекът, така и обществата тайно се стремят към това, срещу което се борят. България воюваше с Византия, а византийството бе в Преслав и Търново — около царя и патриаршията. Ивайло дигна овчарите и орачите, а още първата нощ като победител преспа в ложето на царицата...

Апостол Павел бе фарисей и враг на християнството, в чиято кръв той потопа меча си. Но дойде съдбоносният миг, в който се сепна и попита себе си: „Какво правя аз?“ Той прие християнството и тръгна да го проповядва по света. Но забележи: не тръгна на изток, а заобиколи Средиземно море и се насочи на запад. Първата му проповед след избора на посоката бе в Пèрге — в храма на Диана, който още си стои в Аксу край брега на морето. После отиде в Гърция,

където още бяха топли следите на една непостижима цивилизация и още живееше съвършенството на елинската духовна клетка. Когато стигна Атина, Павел издигна глас: „Видях на вашата земя паметник на незнайния бог. Аз зная този бог — аз ви нося този бог!“ И написа посланията си до коринтяни, солоняни и филипяни. Там — на гръцка земя — се оплоди новата религия и оттам тя продължи на запад, докато стигне Рим и покълнат по пътя ѝ седемстотин и шестдесет ереси — все размътени пробуждания на езическия спомен. Много покъсно тя отиде в Америка и продължи да пътува към сключването на кръга. Защото всичко, което е изречено чрез словото, ще се сбъдне...

Бешков прелиства някаква книжка, връща се на масата и ми чете писмото на равина в България — Даниел Цион — до редактора на „Професий“ — Брукс. Интересно и странно писмо, чиито истински код е малко хлъзгав и неуловим за моето мислене.

Според Бешков, най-после са се появили два фактора, които отбелязват „сключването на кръга“. Първият е признанието на Цион, че очакваният месия всъщност е бил Христос: вторият: призивът на главния равин в Израел през 1951 година — да се ревизира делото по осъждането на Христа. Абсурдното преразглеждане на това дело подир 2000 години май приключи с обявяване на главния равин за луд...

Бешков отново се връща към началото на разговора:

— Всички приказват, че войната приближава. Война няма да има, защото тя стана абсурдна. Тези, които биха я сметнали за разрешение на земни работи и лични нагони, не могат да я спечелят. Войната е възможна само като акт на отчаянието. Аз не виждам някой измежду хората, от които зависи вземането на това фатално решение, да са стигнали до безизходица и отчаяние. Туй всъщност е единственото ми упование и надежда. Нито социализмът, нито капитализмът са в криза и безизходица, за да тръгнат в пътя на отчаянието. Възможностите за избор все още са много и аз тръпна пред оня въображаем миг, когато амбициозните в своя крах ще поставят знака на равенство между себе си и планетата. Това ще бъде най-ужасното превъплъщение на Хитлер...

В Пула се държа една реч... В нея бяха отмерени параметрите на това, което има да става. Понякога от едно място се изричат или

намекват присъди, които, изречени от друго място, биха били обидни, предизвикателни, а и непоносими... И друг път се е случвало да ни се правят къде деликатни, къде по-преки предупреждения. На нас темпераментът ни такъв: вместо да обжалваме присъдата и съберем нови доказателства по делото — започваме да бием шамари на разсилните в съда и да псуваме на майка...

Преди години се заговори за Кумаришкия убиец, който изкла сума народ. Накрая го хванаха, осъдиха го на смърт и когато да го бесят — в последния миг измъква отрано приготвено дървено шило, че с него надупчи прокурора и свещеника. Това са ужасни неща дори за един убиец. А когато станат политически манталитет!...

37.

4 декември — вторник '56

Разправям на Бешков за Мехмед Синап: как Васил Дечов е разказал тази социал-романтична история в „Миналото на Чепеларе“ и как — Людмил Стоянов в романа „Мехмед Синап“. Според мен Дечов е роден разказвач, а Людмил Стоянов — осиновен. В първото и второто издание бе напечатано откъде авторът е гребнал с черпака. В следващите издания това пояснение липса.

Бешков се усмихва иронично и снизходително:

— На времето Боян Пенев каза една приказка, от която Людмил още не може да се изтръска. Тук работата не опира в таланта, а в нещо много по-значително: Людмил няма чувство за хумор! Затова всичко, което изрича, е еднакво и равно: думи, думи без зазвучаване на различни нива... Хуморът е като солта. Людмил произвежда разнообразна храна: стихове, проза, драми. Но като няма в тях сол — все едно е дали дъвчеш телешко, картофи или силаж. Людмил е диетичен...

Той дълго време спа в моята квартира на площад „Македония“. Това бе през 1927 година. Представи си една таванска стаичка с отпрани тук-там дъски и набъкана с дървеници. Опитваме да се ограждаме с бобени листа, но хитрите дървеници изпълзят по стените до тавана и нощем ги чувах как тупват върху нас като лещени зърна. За мене те бяха напаст и ужас, но Людмиловото търпение и благоразумие не му дадоха нї веднъж да поеме риска на негодуванието срещу това кръвопийство. Толкова бе важно за него обстоятелството, че е в квартира...

Третият обитател на тая мансарда бе също една кротка душа — Вичо Иванов. Но той понякога се възпламеняваше срещу дървениците. Тогава Людмил започваше да бъка нещо нечленоразделно, чийто най-общ смисъл бе: „Вичо, ти ще докараш работата дотам, че Илия да напъди и двама ни!...“

С две думи: Людмил не прояви никаква революционна непримиримост, въпреки че това бе един от много редките шансове да я прояви, без риск от последици.

Ние всички бяхме бедни, прогресивни и революционери: Ясенов и Смирненски — докато бяха живи, Хрелков и Ламар. По тази причина бяхме в кръчмата. Откак Ботев написа „В механата“, той ни прокоби да се доразпалваме из механите. Людмил бе едно с нас, но... около нас. Той се движеше из тротоарите с походката на Пьотр Верховенски. И само се накланяше към джамлъците на някоя кръчма със залепени длани край очите си: да види дали сме там. Но за влизане — не влизаше. С трогателно търпение той ни изчакваше навън, за да ни поиска... пари назаем.

За него Г. П. Стаматов разказваше една фантастика:

„Коронясват ме за крал на Полша под името Леополд. Карети, впрягове, фрьойлини, дворцова сърма и музики. Моята карета — най-отпред. И из един път: сред акламиращото множество съзирам Людмил. Не може да бъде! — припознал съм се. Пак гледам: Людмил. И докато се питам наистина ли е той — оня се отделя от тълпата и право срещу кралската карета. Лови се с ръка за капрата, накланя се към мен и ми казва: «Стаматчик, дай назаем 100 злоти!» Тогава си казах: това е само Людмил!...“

— А какво ще кажеш за Емилиян Станев?

— Към мене той се отнася с някакво не докрай изявено раздражение. Длъжен бях да се попитам какво е то и защо?... Това е раздражение срещу нещо, чиято липса в самия него го угнетява. Емилиян ме подозира в излишество на кураж. Горкият — той не се досеща, че аз съм най-страхливият човек...

— А за драгалевските комшии М. и В.?

— У-уу!... Що вино са изпили за поддържане на горенето!

— Дойде ред и за Х. Ч. Но само с две думи!

— Той расте на нос и на зъби...

38.

5 декември — сряда '56

— Вчера хвърча бая перушина. Хайде да отскубнем някое и друго шарено перце и от перуката на Р. О. Ама с малко упойчица...

Дядо Илия се мръщи, но го усещам: няма да чака кандърдисване.

— Може... Той живееше в мой апартамент... Не ме гледай като чирак чорбаджията си! Собствеността е затова — да има собственици. Ако ги няма, собствеността се разпоява и слива в една голяма, безформена собственост — собственост в една-единствена ръка, без пряк морален ангажимент както с нея, така и с човека, който е в сложна връзка с чуждите притежания. Защото прекият притежател е условно пълен притежател! Персонифицираните притежания съжителствуват не само със собственика им, а и с хората без нотариален акт; най-малко, защото собственикът е реалност с реална воля, предпочитания и възможности за избор. Тъкмо чрез тези неща се влиза в реални взаимоотношения... Другото е абстракция, лишена от сублимация и емоции! При първото има свързване на човешки отношения; при второто — сблъсък между човешки отношения и деперсонифицирани институции, което е безначална война между две субстанции с взаимно изключваща се и взаимно непонятна органика.

Та... и аз бях собственик на два апартамента — да не ми се надяваш! Той ми бе наемател и се е случвало да се видим. На мене не ми трябват много виждания, за да вникна в плетката на човека — още повече, когато той сам се е написал...

След 9 септември му предложих апартамента на брат ми Иван — на „Шейново“. Луксозен апартамент, министерски — с парно, с персийски килими. Бе, събувай си обувката и влизай! Вътре лъщи от чистота и ред. Селянинът, като захвърли цървулите и се види в нещо, което не е смеел да зърне и в мечтите си, той го поддържа и му се любува до гроб. Само селянин, изпълзял из калищата, може да съжителствува толкова девствено и дълго с осъществената мечта. Той може и да се поразпаше, но то е повече за семеен престиж. Те жените

най-често превиват пръчката и избутват селяка да закрива следите на общото минало. И той се опряга от селска гордост. А то — колкото повече се напъва, дъмгата още повече избива...

Но Иван бе обживял жилището си естествено и се усмихваше на женските амбиции с мъдро снизхождение. Сега това жилище бе празно: брат ми бе арестуван, жена му и дъщеря му — интернирани. А аз?... Аз покрусен и объркан се чудех как да завардя дома им...

Викам си: Иван като министър е правил срещи с партизани; стана открит застъпник за съветско консулство във Варна — ще го пуснат. А като го пуснат — с друг не мога се оправи, а с Р. О. е по-друго: творец човек, художник с много възможности — лесна работа!...

Поведох го да видим жилището и уж съм уверен, а нещо повътре ми слабее и глътката съхне. Ами ако откаже!... Влязохме вътре, тръгнахме от стая в стая: той напред — едър и тежък, аз по него — плах и смален. Гледам го да усетя как ще издаде възторга си, как славонският дъб и японските вази ще вземат очите му — а-ха! И той селяк: от натрупани подозрения за някаква клопка, с нищо не се издава какво мисли, къде дамарт му се е пропукал... Като ми каза да го водя на тавана и в мазето, разбрах, че разкошът той го е приел за осигурен и не го забелязва, а търси към разкоша селската „гарнитура“... Заведох го първо на тавана, после — в мазето. А и там — наредено, че дори уютно. Пак се върнахме в апартамента. Аз съм примрял, а той с длани изтупва крачолите на панталона си от тавански прах. Изправи се и изпъшка:

„Неудобен е...“

„Защо? — питам учуден. — Това е разкош!“

„Малко е помещението за провизии.“

„Как да е малко?“ — попитах още по-смутен.

Погледна ме с тежки и изплъзващи се от изплашения ми поглед очи. Първо чух кокален звук на яки зъби, после — думи:

„Разбери, Илия! — с напевен и застрашително нарастващ глас каза той. — Аз тук ще складирам брашно — чували; мас — тенекета; кашкавал — пити; масло и месо — мно-о-го!... Тук няма място за това. Разбери, Илия, аз искам да ям!“

Разбрах — искаше да яде! И по-късно той наистина добре я свърши тази работа... От това би се възмутил и Х. Ч.!

Казвам ти тези неща, които сега не ме ужасяват с това, че са ужасни сами по себе си, а защото туриха като че ли край на безспорния му талант. Никой друг, освен грозната дума, не може да прогони *творческото слово!*

39.

7 декември — петък '56

Влизам — и от вратата:

— Дядо Илия, ти ми разбърника душата и сега: седна-стана — все съм в зодиак „писатели“. И за капак — днес подлепвах на паспарту твоята карикатура за Кирил Христов и Пенчо Славейков. Нали я помниш?

Бешков тътре чехли. Крачолите на „ветите“ му панталони са се смъкнали и подмитат паркета. Сяда си на мястото и ме гледа закачливо с едно присвито и едно ококорено око. Един вид: ти ми пориш хастара с хабно ножче!...

Карикатурата е с печат на цензурата, нагоряна по краищата — следа от оназ януарска бомбардировка, когато взрив издъни жилището му и изсипа на ул. „Янтра“ купища негови рисунки. Тя е печатана в „Стършел“ — първият. На нея Кирил Христов в кабинетна пижама се е изправил пред бюста на Славейков. Очилата — очила; носът — нос; състоянието и „статусът“ — Кирил Христов!... Парк, дървета и двама поети: единият — жив, другият — бронзов. И двамата взаимно разбират своето изгодно и неизгодно положение един спрямо друг. Славейков гледа своя жив противник и с отвъдземно високомерие, и със земно презрение. Трябва му само паметникът да не е бюст, а в цял ръст и... чепатият бастун в ръката му.

Като се върна от дълго изгнание, Кирил Христов поднови старата разпра с отдавна мъртвия Славейков. И напечата в „Българска мисъл“ статия срещу него.

Това май бе първата му публична изява след завръщане на родна земя. Тя бе малко абсурдна — Кирил Христов сам се набоде върху перото на Бешков.

Отгоре, в декоративна лентичка „сецисион“, с краища като ластовичи опашки, той бе написал: „За сърцата, що се мразят, и смъртта не е раздяла.“ А долу — с почерка на Бешков:

*Написах за теб, о Пенчо,
прекрасни, достойни слова.
И вярвам, че жив ако беше —
ти също би сторил това!*

Голям смях откъртя из страната.

Бешков още ме гледа с едно присвито и едно присмехулно око. Чеше си тила и приказва:

— Чакай да ти кажа каква е работата на Кирил Христов! Като на оня суек... Той демонстративно напусна България и се заослушва от Прага какво е впечатлението, що става из София: подало ли е оставка правителството; няма ли да се затегне правителствена криза заради него; жали ли го народът; пресата не е ли подела разпра с тези, които го направиха изгнаник?... Пък София си гледа кяровете; дворецът — дворцовите интриги; провинцията лапа симити с кебапчета...

Едно само не бе премислил: България не е Франция, а той — Юго!... У нас от такива злощастия я бликне в едно око една сълзица, я не бликне. Но злорадството и сеирджиите чакат готови тъкмо такова нещо... И той, вместо да си излекува душата в отдалечение от това, което го пропъди — още повече я поболя. Защото разбра, че гьолът, в който се въргаляме, е естествената среда на морално обвинените от него. От тоя гьол той се измъкна с благородни намерения и големи жестове — за да предизвика вълнения и бури. А плясъкът на водата се понесе подир него и отекна като смях...

Вървя-кара — на края пак се върна. И за да се забележи завръщането, пък и да си даде вид на съхранена гордост и кураж — пак избра високомерния жест. И написа статията срещу Пенчо!

Това са самотни акции на претърпелите поражение, с които поразените самоизмамно се утешават. Голям сценичен жест с празна ръка или с фалшива шпага!...

Сега да ти кажа какво стана със суека... Суекът се разсърдил на гората, разлютил ѝ се: „Не ти ща компанията и сенките! Пикая ти на

корена и водата! Аз те оставям и тръгвам...“

Набил той из къра, ама кърът — го-ооол! Тук го погнат, там го сплашат; тук да спре, там да се завре... Мани, мани! Нови тревоги и терзания изместили стари огорчения и обиди. Позабравил прежната мъка, поомислил се, че тръгнал да се връща в гората. И влязъл-невлязъл в дъбравата — вика колкото му глас държи:

„Горо ле, горо-о-о! Връщам си се при тебе...“

А гората:

„Побарал съм ти майката! Нї те знам кога си отишъл, нї кога си се върнал...“ Това е!

40.

26 декември — сряда '56

Заварих у Бешков художничката Руска Маринова. Изправила се е да си тръгва, но приказката им продължава на крак. Старо приятелство — още от разкошните години, когато професор Никола Маринов в Художествената академия е отоплял полога на няколко генерации големи художници. Бачо Кольо вече го няма, а те още сецат невидимото му присъствие. Бешков ни е разказвал:

Една нощ в „Луката“ или „Нова Копривщица“ до късно след полунощ свирили на дудуци и биели тъпан: Бешков, професор Маринов, Пенчо Георгиев, Александър Стаменов, Дечко Узунов. После ходили къде ходили и минали под дърветата на „Евлоги Георгиев“. Изпитото ги поназорило, поогледали пустия булевард и — както става в малките часове. Но да дам думата на Бешков:

— Край нас, на почетно за такъв случай разстояние, е спрял полицай. Но ние приказваме, главите ни шумят и нй го чуваме, нй го виждаме... Селянин човек! — изчака ни да си свършим пияческите задължения, че ни емна: „Интелигентни ора ви гледам — как не ви й срам!“ Бачо Кольо го приближи — внушителен, с капела, която не е за всяка глава. Посочи ни с ръка и каза на полицая: „Ти ако знаеш кои са тез, ще поискаш утре вечер пак да ти оцъркат тополите!...“ Стражарят остана да се чуди кои ли сме аджеба...

Руска Маринова си е отишла и той плъзва по полираната маса към мен новата книжка на сп. „България“. В нея е отпечатано интервю на Бешков за творческия избор, смешното и парливото в живота, страданието, приятното и неприятното, следовниците и бъдещето. Четем го за кой ли път, но печатът е друго нещо!... Аз ахам от възторг, той с дълъг показалец „вбива“ думите от печатните редове. После започва да разчопля внезапно хрумнала мисъл:

— Защо и как се въдят толкова хора — хлъзгави и безплътни? Един националлиберал е разюздан, похотлив и безсрамен; един народняк — лаком и користен; един сговорист — нагъл и

безскрупулен; един радикал — загладен и паркетен; един демократ — фалшив и сервилен; един социалдемократ — бърлив и заоблен; един комунист — с поетия риск на лицето. Но всички те са жизнени, осезаеми и реални: в походка, жест, слово, изявено и скрито поведение. Бих могъл да ги нарисувам безпогрешно и ти ще кажеш: „Да! Това е националлиберал, това — демократ.“ А тоя — хлъзгавият, безплътният — той има съставни части, но няма жизнена стойка. Аз зная неговите елементи, съотношения, пропорции, проценти, плановости, „субективен израз на обективните неща“. Зная ги, но от тях не мога да го сглобя в жизнено единство. Той или няма, или се е самолишил от характер... В негово присъствие се чувствавам като странен гостенин: поканил ме е, води ме безкрайно дълго, но не ме въвежда в свой дом. Той няма дом и съдбовно не е свързан с обиталище — той обслужва олтар!... Дигаш телефона — отсреща някакъв човек говори от нечие име. Абстракция! Той не се изявява като личност чрез лично негово слово; няма свой възглед, свой избор и ангажимент, свои скрупули, съображения и мотиви. Или по-право — има ги, но ги подтиска; крие ги и сам се бои от тях. Душевните и физически качества са драпирани от неговото положение; отвъд завесата няма човек, а „шесто постановление“... Ние се срещаме: „Здрасти“; „Здрасти!“ Повече — нито дума. Разминаваме се и като че ли от нещо сме гузни. Това долавяме от взаимното отбягване на погледите си. Чувствата ни един към друг може и да са добри, но те не оплождат думи за общение...

Питам го за югославските графици, които са го посетили тези дни. Той хапе устна с устна. Вглежда се в нещо отвъд мен, което е вглеждане в себе си:

— Малко са съчинени. Впечатленията ми са тези, които човек на моите години може да има от млади хора, изпълнени с амбиция да го шашват. Трудно се свързва приказка с хора, които не се ослушват да разберат с кого приказват, а бързат да ти внушат с кого ти имаш работа. То не е въпрос само на физиологическа младост, а и на младост в културата... Говорят умно, гълтали са много за собствено окуражаване; в опита да се откъснат от бремето на познатото са излетели около пустинята на нищото. Това са отреагирвания на

неуверените в себе си; себедоказване на недоказалите се; балкански бунт срещу себе си, който се ослушва за впечатлението в Европа... Един ми каза: „Аз съм комунист, но когато рисувам — не се интересувам от изискванията на марксистическата естетика.“ Какво е това: свобода на изповеданието или самозаробване с двойственост? Който няма зрял кураж да се подчини на континуитетните връзки, той ще изпита страха на абстракцията и безутешията на отвлеченото мислене. Забележи: формализмът го създават не младите култури, не и отлежалите цивилизации, а скараните със своята действителност общества. Формализмът е твърде любопитна субстанция на бунта и мене той ме занимава само в този аспект...

Бешков ми се оплаква от лошия печат на неговия албум: бил „проскубан“ и сивеел; щял да се откаже от офсетовата техника, докато било време, но Янъка го бил впримчил с някакви свои ангажименти и ако се размърдал, щял да скъса „пъпната връв“, с която Янъка бил вързан за Бешков.

— Аз зная, че накрая късам и хвърлям; после пак ще последват мъчителни одобрявания, но... Кажи ми ти, Сиври-сини? Тоя човек гледа расови гончета; кучетата са го научили той да си стои на мястото, а те да му носят дивеча на крака... Бе двуцевки, бе патрондаши, бе яребици, увиснали за краката на ремъчета. Накрая и аз взех да се чувствавам ту под прицела на двуцевка, ту увиснал на две халкички с главата надолу... Каквото ми кажеш ти, това ще направя.

Бешков ме подсеца да се изправя срещу „този демон — Янъка, който ще посере цялата работа“, та мене да опали пожарът на плисналата лицето му червенина; аз пръв да оберя картеча на словесната Янъкова атака. После — като си хвърли отровата въз мен и утихне, Бешков с мека ръка ще го омачка и разгелпи конците, омотани от Янъковите шетни...

Нещо нямам кеф ни за този разговор, ни да записвам нататък. И си тръгвам рано. Бешков ме изпраща свит във „ветото“ кожухче. Смутен е и облизва съхнеци устни. Утре може и да се прежалея за пожара, плиснал лицето на Янъка...

41.

1 февруари — петък '57

Сам е у дома си — с ново сако, избръснат и подмладен. Отдавна не съм го виждал толкова свеж и подвижен. Радвам му се и му казвам как изглежда в окото ми.

— Да, другарю! Ябълките, млякото и оризът — това е тайната на новата ми младост. Вече само това ям.

— Но край тази ще да има още една тайна. Ти правиш ли още разходки до дановистите в Боровата гора?

— Да, да-аа... Тайната затова е тайна — да очакваш от нея всякаква изненада; дори такъв парадокс — като моето подмладяване...

Тези дни съм дочел „Строителите на съвременна България“. Бешков се е разминал с книгата на Симеон Радев и му разказвам разхвърляни истории и аналогии. Той слуша и като да виждам как под бялото му чело се пренареждат негови си догадки.

— В политиката или има нрави и морал, или — шарлатания и демагогия. България я населява народ, през чиято глава са минали много идеи, илюзии и заблуди. В много неща се е увличал българинът и на много работи е ударил пръста, докато стигне до простото убеждение: ако държавата те отmine — ще те удари градушка; градушката ако те пожали — порой ще те отнесе; пороят ако се смили над тебе — суша ще ти опърли корена. Това прозрение го е побратимило с труда — единственото средство, с което би могъл да превъзмогне и надвие бедите. Да се труди като българин, може само много огорчаваният, много маменият и в същото време — безкрайно доверчивият човек. Само такъв труд плаща разноската на доверчивостта!... Келепирджията и хитрецът никога не произвеждат земни блага. Само той, който още вярва в доброто, в човека, а и в природата, си плюе на ръцете и се улавя за сечиво!

Грозно е да се забрави, че нашият народ е труженик, доверчив и отдавна в битието си е приел да вземат от него — и държава, и природа, и ментарджии. На памет, която забрави това, не може да се

побере в устата простото обръщение към народа: „Вие си гледайте работата, а държавните работи са наша грижа!“ Ако тези думи се изрекат, те не са просто думи, а морал, който хората разпознават с безпогрешна интуиция. Тогава те се успокояват, залавят се за труда си и остава само да им се показва какво излиза и става от направеното. А това, което става, човек най-добре го усеща или в джоба, или около джоба...

Нашият селянин отдавна ни е задължил с доверие, та да нямаме право на отвъръщане с недоверие. Той не е като някои народи, които исторически са се убедили, че светът е измамен, та са приели измамата за естествен начин на собственото си съществуване. Такива предварително мамят, за да се осигурят с компенсация срещу евентуалната измама...

Остави селянина на мира, предостави се на него и той — когато трябва — ще стане с воловете в три часа след полунощ; ако потрябва — няма и да спи. Но при единственото условие: съзнанието, че е задължен не с изискване, а с доверие...

Ние с тебе често говорим за задължаващата сила на доверието, за респекта на искрено изявената свобода. Ще ти разкажа един случай. През 1941 година взеха, че отпечатаха нелегално няколко мои карикатури и ги пуснаха в обръщение между доверени. Една от тях беше онуй вестникарче, огънато от връзка вестници под мишницата: „Като чета какво пишат, срам ме е да ги продавам!...“ Тези, които ги отпечатаха и разпространиха, си свършиха тяхната работа и не помислиха за мен. Може и да са си казали: „Илия е дружбаш — дружбашите са навързани като свински черва и ще се оправи!“ Вярно — нямаше подпис, но и кой нямаше да отгатне, че това съм аз? От тая работа изпитах малко суетна гордост: ходя си и си свирукам, но сънят ми се загуби... Един ден ме викат в дирекцията на полицията при шефа Павлов. Как съм отишъл — само аз си зная! Влизам при него, вървя край кожени кресла и не си усещам нозете. „Добър ден“ — „Добър ден“. Казвам му: „Аз имам дом, господин Павлов. После ние всеки ден се виждаме в «Цар Освободител». Ако има да уреждаме нещо, защо не предпочетохте моя дом или кафенето?... Виждате ли петимата навън — соча му аз тротоара. — Това са писатели и художници, мои приятели. Те тръпнат и чакат дали ще изляза оттук. От това си представете на какво злоещо заведение сте шеф!...“

Павлов се сепна. Изправи се и погледна през прозореца. А на отсрещния тротоар: Петканов, Разцветников, Фурнаджиев, Сашо Стаменов и Пенков. Пенчо Георгиев бе мъртъв — инак и той щеше да е там... Тогава Павлов наведе глава и ми каза:

„Всъщност, Бешков, вашите работи много ми харесват. Онез, които са причината да се срещнем тук, съм ги подлепил на паспарту, а другите си ги изрязвам от вестниците. Но и вие трябва да разберете, че съм ви извикал, защото не можех да постъпя иначе...“

Отпуснах се на фотьойла непоканен:

„Така ли? Сега вече можете и да ме обесите!...“

В това време влезе един невзрачен тип, за да ме отведе. Но Павлов го изгони твърде грубо:

„Ти представяш ли си Илия Бешков в ареста на полицейската дирекция?“

Чак тогава повдигнах глава и погледите ни се срещнаха. Павлов ми каза:

„Нищо няма да ви се случи, господин Бешков. Аз ви давам свободен изход и поемам за вас цялата отговорност!...“

Казвам ти това, за да знаеш какъв разговор е възможен и в една дирекция на политическата полиция през 1941 година. Не ми се вярваше! Павлов бе звяр със зверски инстинкт за опасността — дори при неговото веселие. Славата му бе мрачна, моят ход бе отчаян. Едната интуиция ми подсказва да го изравня със себе си — за да задължа суетата му и предизвикам благородството му. Благородство в полицейската дирекция — какъв абсурд! Но това го изкуши. Изявената от мен дързост първо го респектира, после го погъделичка да се самоукраси с жест. При други обстоятелства той би ме и пребил, но в случая прояви ако не интелигентност, то — полицейски усет...

Няма по-голямо наказание за един карикатурист от принудата — да не оглежда opakото на живота; да го лишиш от право да огласява отвъдната половина на луната, до която стига неговата сетивност...

42.

1 февруари — петък '57

Аз съм имал допир с много значителни комунисти и завинаги ще съхраня спомена от тях... Разговорът с Георги Димитров е едно от големите събития в моя живот. Тоя човек у нас, а и въобще, изживяваше драма. Никой не е видял това така покъртително, както мен. Тези думи, които той ми каза: „Говори, говори, Илия! Тук сме сами...“ — още звучат в мен. Това изведнъж ни сближи; по-право — мене сближи с Димитров. Излезе, че и за Димитров има значение дали сме само двама, или по някакъв начин присъствува трети...

Запътих се към Министерския съвет по негова покана — беше ме извикал в определен ден и час. Когато влязох в кабинета му, той се изправи — голям, но леко повяхнал. Каза: „Значи това сте вие!... Аз зная, вие сте талантлив, майстор, да...“

Тръгна към мен с две протегнати ръце. Усетих как ме опипа с поглед — като пехливанин, който съобразява откъде да ме подхване и — разбира се — да ме гътне. Беше малко безцеремонно и аз се свих.

Тоя човек бе задавал въпроси на Гьоринг, той бе безспорно световно име, бе привикнал да чува властния си глас, да наблюдава вцепеняващи се от него. И се смутих. Какъв разговор е възможен между един изплашен карикатурист и един политически вожд, покрил с името си цялата планета?...

„Работете, Бешков! Държавата с всичките си богатства е зад вас...“ — чух неговия глас. Той бе и близък, и много далечен — преминал през едно пространство, в което нямаше органична тъкан. Казах му:

„Господин министър-председател, досега за пари не съм полагал нито чертичка; и ако сторя това — нека ръката ми изсъхне!“ — протегнах ръката си и се изплаших от извънземната ѝ белота.

Вече бяхме седнали един срещу друг в кресла. Димитров трепна. Аз отказвах предложено благоволение! Това бе дръзко, но само привидно. Димитров усети топлината на едно забравено отношение към него. То го изравняваше с поданиците му, за да го дигне високо над тях, където действително бе той. Долових как се пробужда революционерът, на когото дързостта отново бе започнала да импонира... Той отдавна бе приел да дава на искащи. Ние бяхме в бившия дворец и аз си бях позволил тъкмо там да припомня морала, който изпълва празната ръка... Всичко това за миг се запечата в мен като обща мисъл. С едно непонятно, но зорко сетиво долових как Димитров е затруднен да излезе от това положение. Той по навик, придобит в подобни случаи, бе проявил невнимателност в изказа и „запренарежда цифрите.“ Пое дъх. Почувствувах как нещо в него просветлява и ме облива с излъчване:

„Не се лишавайте за дреболии от ръката си, господин Бешков! Тя не е само ваша... После — не почувствувахте ли, че с отказа от нея вие сам й дадохте паричен израз?...“

Тази логика ме изуми и се ококорих. Той продължи:

„Зная, че сте много работлив. Това, което сте постигнали, вие сте го постигнали с талант, но и с труд. Работливият човек, измежду всичко останало, най-последователно ненавижда леността. Осмивайте ленивите, Бешков! Това, което ни заобикаля, работи едва с четиридесет процента от своя капацитет. Леност, леност, леност ни измъчва!“ — каза той, чукайки с тъпото на молива по креслото.

Казвам му:

„Не бих могъл да осмивам ленивите с моя мярка за тях, защото имам чувство, че съм най-ленивият човек в света. За истинското осмиване са нужни искрени морални основания — другото е падение! Когато омерзен осмива омерзените, това вещае едно всеобщо голямо омерзение...“

Това бе отговорът на „третото изкушение“ — отговорът на „първото“ не ти казах. Чуй го сега: Когато Димитров от първо виждане поиска да ми внуши колко според него съм талантлив, аз със спасителна усмивка — доколкото тя бе възможна на това място — забелязах: „Притеснява ме обстановката, в която чувам тези неща от вас, господин министър-председател...“

А моят отговор на „третото изкушение“ Димитров прие с широка усмивка:

„Да, да!... Кой пъян и смахнат е направил признание, че е пъян и луд?... Илия, нека се погледнем в очите и взаимно да отгатнем: дали ме лъжете, за да ви повярвам, или вие сте тоя, за който са ми говорили — човек с кураж да осъди първо себе си?“

Никакво съмнение! Това бе Димитров от Лайпциг — същият! Нямах сили за неговия поглед. За втори път той ме ловеше на тясно. Но и долових, че за първи път той ме нарече Илия. Това ме приближи към него и му казах:

„Позволете ми да довърша вашата мисъл: Човек, който не е в състояние да осъди себе си, когато получи възможност да съди другите — сее порок... То е нещо по-различно от самокритиката.“

Димитров се изправи:

„Разбира се! Принудителната самокритика е фарисейска и оформя фарисеи...“

Той се разходи, спря срещу мен и продължи:

„Аз, Илия, управлявайки, съм принуден да приема екзекуцията като неизбежност. А не желая тази неизбежност! Затова търся помощ. Помогни ми, Илия, с насмешка, със сатира, с мисъл, за да се предпазим от това. Аз много ти се надявам...“

Изправих се и аз — лице срещу лице. Нещо ме задави, но все пак можах да кажа:

„Така кажете! То е много повече от държавните средства. От този миг аз съм на ваше разположение!“

Не, не! Това не беше патос. Тези думи като да ги произнесе втори Илия в мен...

И започна нашият паметен едночасов разговор, през който опознах Димитров — голям, силен, човечен и... близък. Той диреше опора в мен — слабия. Ти разбираш ли нравствената същина на това общение и защо приех молбата му като повеление на собствената си съвест? Аз дори го нарисувах в няколко карикатури и това бе пълното „затваряне на кръга“...

Димитров бе нещо друго — друга епоха, друг дух!... Загледах се в гипсовите медальони по тавана и му казах:

„Малко направи нашата буржоазия, а можеше да ви поулесни.“

Той поклати отрицателно показалец:

„Защо? Според мен тя е направила твърде много. За съжаление, и политическите ѝ глупости са твърде много...“

Жалко, че не мога да възстановя точно втората част от нашия разговор и тя ще отиде в небитието. Ние наистина бяхме само двама.

Питам го:

— Защо тогава не даде да отпечатаме „Огненият пророк?“

Бешков като че ли си припомня нещо с усилие.

— Ти наистина ли мислиш, че големите имат само големи приятели? После — възможно ли е след такъв разговор да се официализира една връзка чрез нещо, казано по друг повод на хора с различни от сегашните им уши?... Не! Моето чувство към Димитров, като немотивирана от убедителен повод публична декларация, ще прозвучи декларативно, т.е. — грозно... Бе холан, защо ще се нареждам при тези, които насила се вреждат при Димитров?... Този текст за мене е твърде интимно нещо и не позволявам на никой да се възползва за каквото и да е от него! Като умра, правете с него каквото щете...

43.

2 февруари — събота '57

— Досадно ми стана всичко, Сиврѝ-синѝ; като оскандален съм пред себе си. И ако зема да страня от хората, да не се чудиш защо. Малко ли е това, дете заради моите додеветосептемврийски рисунки не ме оставят на мира; дете смятат, че те дават кредит на всяка глупост след тях, самообявила се за антифашизъм? То фашизмът не е само свастика!... Оня ден чета: „Бешков заклеми буржоазията; с гневното си перо на непримирим сатирик, той разобличи монархо-фашистката клика...“ Спрете! И стига сте ме правили на касапин със засукани ръкави. Ако сте умни и се взрехте в туй, което съм рисувал, то е предусетило и вас в аванс и не ви е пощадило. И после — аз с вас имам много по-малко общо, отколкото вие с тези, срещу които непрестанно ме тикате!...

Това е отпушване на тапата и излитане на газта под високо налягане. После настъпва приземяването.

Бешков се е приземил и ми чете черновата на писмо до дъщеря си Павлина:

„... Нека страданията и радостите ти да не се пилеят извън границите на изкуството... Свири като мъж, за да възвисиш живота си на жена! Вярвай във вярата си и се съмнявай в съмнението си; защото е нещастие да се съмняваш във вярата си и вярваш в съмнението... Не искам да те отегчавам със съвети — искам да сме приятели. Приятелите са винаги заедно някъде — жертвено и трайно свързани. Така са свързани тоновете в музиката и формите в рисунката...

Всеки скърби по своему и затова скръбта разделя хората. А радостта се издига над човека и става обща за всички. Не може и без двете в тая долина на живота, където чистата и невинна утринна прогонва упойващата помътена вечер, а снегът избелва многоцветните грехове на лятото. В едното едничко сърце живеят заедно и

благочестието, и желанията. Не може и без двете в живота, но в изкуството се извършва единственият избор...“

Мълчим. Аз премислям прочетеното, Бешков се заслушва в отзвук му. Казва ми:

— Ти си още млад в бащинството, а младият баща е млад и в синовността. Тези два плода узряват заедно... Писмото е до Павлина, но то е и до теб. Дано с нещо ускори и твоето зреене в Словото...

На „Янтра“ 13 се говорят разни неща. Гамите, ритъмът и тоналността на приказката се менят неочаквано: артистът измества художника, музикантът — артиста, философът — музиканта, карикатуристът — философа. Бешков заглъзва в политическите събития, разчопля тройната им подплата:

— ... Това, което става сега, е опит да се победи гнетът на сушата. Тоя опит е много стар и Сюлейман Великолепни само го преутвърди преди близо пет века. От Босфора той протегна две ръце по двете крайбрежия на Средиземно море. Протегна ги с разкошната мисъл да ги склочи при Гибралтар... Водата е вездесъща! Тя е три агрегатни състояния, простор, символично свързване с вселената и нов начин на мислене... Защо Бурбоните избраха за свой символ лилията? Тя е най-сгъстеният израз на всевладеенето: коренът ѝ в земята, стъблото ѝ — във водата, цветът ѝ — във въздуха. Тук водата има основен смисъл: тя прониква в почвата и ѝ дава живот; изпаренията ѝ правят въздуха с качества за живот — така тя става същина. И ако ти нарисувам една стилизирана корона, като графичен израз на всевластието — в очертанието на трите ѝ щръкнали върха ти ще видиш, че това е графично изражение на лилията...

Големите държави най-осезателно се задушават от недостиг на вода и търсят излаз на вода. Нејде извътре, понякога интуитивно, великите империи се втурват да си накиснат нозете в море и по възможност — топло море. Техният инстинкт им подсказва, че сухите цивилизации са обречени. Това го потвърди Асировавилония — тя загина без остатък. И Александър Македонски се насочи в налудничав поход към Индийския океан, който се плискаше в призрачните пространства на Изтока и изпълваше завоевателя с призрачни видения. Единствено витални, оплодени и вечни са цивилизациите, родени на

вода. Това е Гърция, това е Рим. Казано е и в Библията: „А земята бе безвидна и пуста; тъмнина се разстилаше над бездната и дух божий се носеше над водата... И чух аз шум от много води и глас се носи над водите...“

Това, което ще става нататък, ще бъде под повеленията на тоя инстинкт. Само че инстинктът отдавна е осъзнат, та в него бясно танцуват атоми и неутрони... Какво ли още ще видят очите ми!... Я да оставим тая и ми кажи нещо от твоите родопски песни.

Казвам му:

*Добре е с̀ръце скр̀ено,
скр̀ено и покр̀ено,
та са с̀ръц̀ену не в̀иди:
в син са е пламень фатило —
гори, неугаснува...*

Той слуша дълбоко умислен, после заговаря с внезапен подем:

— Излишествата на родопските песни липсват на нашата нация и тази липса най-добре я разбирам от излишествата на глупости, които тя е вършила без тези песни...

От Бешков ще ходя на гости у архитект Семерджиев. Нося си и гайдата в торба — ще я чифтосвам с гайдата на Семерджиев. Бешков опипва торбата отгоре, вади меха и го помирисва. Още веднъж — по-дълбоко:

— Моите дудуци са готови. Като осъмнем напролет, ще посвирим заедно. И — както казват вашите песни: с песни ще се наприказваме добра дума на тая земя лъжовна...

44.

5 февруари — вторник '57

Нося му записа за Иван Милев. По телефона издалече е намекнал за опасение: как ли съм „напасвал“ връзките между нахвърлено изказаните мисли. Той чете машинописния текст и е доволен. От неговото „А-ааа... Тъ!... Хе!“ ми олеква. После размества новоредия, променяме думи.

— Те това е! — тупва той с разперена ръка върху ръкописа и с прегънат върху масата лакът подпира главата си — също като на неговия автопортрет. Гледа ме дълго. Усещам, че това гледане ме задъхва.

— Ти знаеш ли колко съм ти се доверил? — пита той, но не за да му отговаря. — Казвам ти го, защото твоята грижа към моето слово ме трогва. Аз никому не съм се доверявал както на тебе. Нито на... Хайде, какво ще ги месим тук тях!... Няма по-голяма опасност да се довериш, но няма от това и по-голямо очищение... Понякога ти се чудя защо се занимаваш с мен, нямаш ли си своя работа? Ти сам имаш толкова интересни наблюдения и мисли!

Опитвам да я обърна на шега:

— Моите мисли винаги са ми подръки, а тоя заек, като го изтърва, върви сетне го гони!...

Бешков заравя в косите ми разперени пръсти:

— Вярно е: ти си твърде близо до събитията и от това в работите ти се долавя мирисът на техните изпарения. Младостта все тика човека към допир и нахакване в топлото... Аз съм по-стар и затова — по-отдалечен. До мен достига само яснотата и светлината на събитията, но не и тяхната температура. При всяка старост топлинната енергия се превръща в светлинна! Това лъчение е прелюдия към пълното превръщане на старостта в лъч към отвъдното...

Но ти знаеш ли, че намерих онова — за сублимацията? Оня ден го търсихме, а вчера го намерих, без да го търся.

Той раздипля зацапан циклостилен лист и чете изписаното с молив върху бялата му страна:

„... В света на идеите няма място за човека. Най-претенциозните идеи в името на човека — отхвърлят най-неумоливо човека! Те са толкова влюбени в съвършенството си, че изключват възможността да обслужват нещо друго извън себе си; те смятат човека за ощастливен, когато той ги обслужва...

Ние отдадохме предпочитанията си на обектите и обективността. С това, без може би да подозираме опасността, извършихме посегателство върху изкуството. По силата на едно философско обяснение за света, преутвърдихме обективната реалност, а то е отричане на субективния фактор — твореца...

В доматериалистическото мислене, което съдържа моралния императив «любов към всички», все пак е спазена сублимацията. Тя е в обръщението: «деца мои», «дъще», «чедо мое». А каква сублимация има в «широките народни маси», в «милионите трудеци се», в «лагера на мира и демокрацията», в «многомилионният китайски народ»? Нима може човек да обича една «демократична жена» или «многомилионен Китай»?... Народът пее:

Боряно, Борянке, сал ти ли си мома? (против сублимация).

Гласът ти се чува чак до нашта нива (предпочитание).

Сърпа си оставих — тебе да послушам! (избор и сублимация).

Любовта е предпочитание на един пред всичко друго. Затова в случая не обектът е достоен за нашите адмирации, а влюбеният, в който е извършен актът на сублимацията. Негов е изборът, откривателството, а и жертвата, която потенциално е заложена във всяка любов...

Да обичаш всички е възможно само ако си предпочел света като цяло. Но това е един от абсурдите, наблюдавани само в областта на патологиите...“

Иван Добрев е превел епиграми от Пушкин и ги носи на Бешков. Той е убеден, че добре си е свършил работата и предвкуса похвала. Чете:

*В Русия няма го закона.
Има стълб и на стълба — корона.
Ще дойде ден славен, чудесен,
кога на позорния стълб ей тъй — хоп,
с черво от последния поп
последният цар ще обесим.*

Бешков слуша и с показалец си чеше гушата: не тъй, Иване, не тъй!... Иван усеща и се свива като заек. Бешков примлясква — ей сега ще го довърши:

— Иване, туй не е Пушкин — туй си ти, Иване. Много е наивно и плитко за един гений... Може една-две думички да си пожертвувал заради римата и ритъма, но те стигат, за да се посере работата... Когато се беси — днес е царят. Но като се свършат царете, а?... в тез работи става факт не царят, а апетитът да се беси!

— Вярно бе, Илия! — подскача от стола Иван Добрев. Той показва на Бешков „Крокодил“ от 30 март 1952 година. Защо ли пък го е заархивил?... На корицата е отпечатана карикатура от Черемник: пролетта настъпва пищна и пленителна, а лентяй с уродливо лице се е излегнал върху зеления разкош. Пролетта го е сварила в блажена дрямка.

Бешков пак се въси:

— Тези неща аз не ги съпоставям в рисунка — те са несъвместими. Тоз лентяй аз не го правя поданик на листа, защото като състояние ще го идентифицирам с цяла действителност, а и със себе си. Това би било твърде прекалено... Абе, колега, сложи срещу тая пролет едно детенце — ей това! (Бешков го рисува). От тези състояния и съотношения по-добре ще извлечеш своята теза. В нашия занаят възгледът и внушението са най-приемливи като ненаатрапени. Всяко натрапване започва с грубата политика и съвсем естествено завършва с обслужващата я карикатура, което е едно и също нещо.

Така е и с недоверието. То започва с недоверието към народа, пренася се върху изкуството, което на свой ред се усъмнява във възможността да бъде възприето и разбрано, докато един ден и на него му се върне по същия начин...

Иван Добрев цъка, а Бешков рисува върху първата страница на „Крокодил“ едно момченце: удивено, прехласнато пред разточителството на пролетта. В него има и упрек, и закачка, и подсещане за толкова много неща. В своята рисунка Бешков е изразил всичко от карикатурата, а и още колко неща!

45.

5 февруари — вторник '57

Добрев си е отишъл — ха и аз да се набутам сам на коня в краката. Вадя от чантата и му подавам чистичко преписан разказ. Бешков го прочита, прехвърля стопроцентовата целулоза от ръка в ръка, облизва все съхнещи устни. Усещам, че ме чака бръснене без сапун. Бави се, чуди се отде да ме подхване, а аз се правя на загледан в нещо, което не виждам. Гласът му намества погледа ми:

— Светът не се интересува от истории, та ако ще и добре да са разказани. Занимава ни човекът, който ги разказва; окото, което ги е видяло; сърцето, което им е дало нов живот; мисълта и моралът, които са ни търсили, за да ни приобщят... Аз хващам книга само когато авторът ми внушава упование. Искам да узная не факти, а присъствие на личност, която осмисля фактите и се доказва чрез тях нравствено и художествено... И когато ти говорят за „скрития зад обективизираното изображение художник“, за големите качества на неговото „отсъствие“, за достойнствата на фокуса да те набута в чужди разговори и преживявания, като сам ти се изплъзне — не вярвай в тези превземки! То е едно да изпълниш произведението си толкова, че да се отъждествиш чрез него, друго са обективните обективизации, от които подвява астрален студ!

Когато говорят на човека, той първо се заслушва да разбере кой му говори. Нали помниш какво ти казваше Коста Петканов: „Всеки писател пише себе си. Разбира се — когато е писател!“ То е нещо по-друго от индивидуализма и субективизма. Много на плитко излязоха тези големи думи — на повърхността станаха достъпни за повърхностните!... Целият Толстой е в „Хаджи Мурат“. И в „Ана Каренина“, и в „Живият труп“. Екзюпери ни приказва пряко — лично на нас, но и двамата са едно и също математическо уравнение, съставено с различни буквени означения... Да оставим разходките по света — вземи библията Захари Стоянов! Тази страховита епопея без божествения дъх на Захари би била безплодна глина. Не фактите, а той

е чудото. Или — фактите чрез него. Че Априлско въстание имаше и в Трявна, и в Дряново. Имаше, но го нямаше Захари Стоянов...

Много е важна ръката, която ти подава нещо: селска ли е, бурбонска ли е с подпухнала белота, салонна или ръка на самотник — протегната отдалеч тъкмо към теб... Ако целунеш всяка една от тези ръце, по целувката си ще разбереш какво е едната и какво — другата! Аз ти приказвам за ръце, но ти знаеш за какво приказвам. Твоята ръка ми даде хартия — ето ти хартията! Тук тебе те няма... Търси се, открий се сам и се намери; попитай се що любиш и за що милееш, за кого пишеш и за що милее той — пък тогаз!...

Ръкописът олеква в ръката ми. Бешков става, разхожда се, доближава ме изотзад и бодва дълги пръсти в косите ми:

— Е де! И аз пък ги разправям едни...

46.

8 март — петък '57

В чантата ми е интервюто за в. „Народна култура“ — преписано на машина. С влизането вадя ръкописа и отгръщам последната страница — да го подпише. Бешков се дърпа:

— Холан сенда, остави! Туй съм го приказвал, друг го е записвал. Като не е подписано от мен, имам някаква възможност. Какво гарантира, че като приказва човек много — към едното казано от него не са му притурили още три? Ти сега с подпис искаш да ме лишиш от моята единствена възможност. А-аа!... Я вместо това да ти прочета нещо.

Отива до етажерката и се връща с изписан пощенски лист. Бешков е писал с молив — пак писмото до дъщеря му Павлина, от което на 2 февруари ми е чел написаната тогава част.

Госпожа Бешкова плете край отвъдната страна на масата — той чете тихо, за да не чуе. Но все попоглежда към нея, муси се, веднъж-дваж предупредително спира четенето — да я подсети, ако може някак да останем сами. Но тя продължава да си плете. Навярно не забелязва нищо.

Той ме повлича към другата стая — при рояла. Сяда на „винтовото“ столче и продължава:

„... Изтече много време, откак затихна домът...“

Като стигне пасажа, който иска да ми внуши — бодне листа с показалец и изговаря думите на срички. Това писмо той едва ли ще изпрати. То е едно от онези неща, които човек пише до друг заради себе си; или за нещо в себе си, което още не си е обяснил какво точно е то.

— Винаги ме е измъчвала мисълта, че не станах композитор... Ах, тая безначална безпределност на музиката, в която единствено се осъществява човешкият дух и се слива с нея!...

За първи път той говори толкова развълнувано за една от своите пропуснати възможности.

— Късно е! — продължава той. — Късно е и винаги е било късно да продължиш нататък, след като веднъж си стигнал до същината на Бах и Вагнер. Те са основните пунктоирвания в музиката и не виждам пътища, по които да се продължи нататък. Затова пък аз извървах техните пътища по свой начин — това е, което ме гнети и мъчи... Къде са вървели тези хора, накъде ни поведоха? А аз станах карикатурист и се омърлявих в лайната. И то поне лайна да бяха, а то — родни лайна; на път, под път, а ти, Илия, лъщиш сред тях като трънка — и обиден, и безобиден, и весел, и тъжен, и смешен, и жалък, и поради всичко това — страшен!... Лъщиш си ти и чакаш всеки миг да те настъпят, защото не е пък да не си заслужил това! И тъй — цял живот се свивай и тръпни от страх да не те настъпят, та да потънеш съвсем дълбоко в смрадта и нейната тъмнина...

Той се свива зиморничаво, прави мимика, от която физически усещам „настъпването“ и „потъването“. В очите му заблестява ужас пред погиване. Смален в кожухчето, той се озърта и послушва. Едни очи са останали: и зъзнеци, и пламтящи; уплашени очи, отделени от всичко — също както трънката, насадена в досадно и неприлично място.

Отпуска ръце, главата му се дига над излъсканата кожена яка:
— Това с то, Сиврий-синий, българският карикатурист...

Наближава полунощ. Тръгвам си. Сия си е легнала. Бешков ме изпраща на стълбищната площадка. Ослушва се и ме лови през раменете:

— Днес е женският празник. Навън бродят влюбени. Животът нейде все се ражда и звездният мир е притихнал да му се любува. А ние? Ние сме на стълбището. След десет стъпала нагоре е таванът, надолу е мазето и земята. Накъде? — разгръща той ръце.

Казвам му:

— Над тавана има простор, небе.

— Нямам аз глава за пробиване бетонни плочи и марсилски керемиди...

Доближава лицето си до моето. Усещам възкиселия му дъх. Той опира главата си до моята и ме милва.

47.

30 март — събота '57

Мръква. Бешков е сам. От дни насам е болнав. Види ми се повяхнал: челото — восъчно; очите — опалени. И все облизва съхнещи устни — сякаш гори за глътка вода. Нося му пасти и сладкиши, но той се дърпа от тях.

— Нищо не ям — едни прахове и сиропи. На! — сочи той етажерката, дето край иконите са струпани куп специалитети.

Отива при тях, взема едно шише, отпушва го, отпива и се извъръща с шишето в ръка:

— С туй се троя... Ти разбираш ли, че си млад и здрав? Ако разбираш, липсва ти мъничко глупост, за да бъдеш съвсем млад и щастлив. Но най-важното нали не ти липсва? Трай си тогава!...

— То траенето да научи човек, друго не му трябва. Ами от кого да го научи — от тебе ли?

— Че от кой друг? Карикатурист, който е преживял няколко режима, изкарали са го накрая герой и продължава да живее, макар и болен, как ти се вижда? Трябва да вникнеш в начина, по който е просъществувал. Това би бил един наистина полезен опит, за разлика от нечий фалшив опит...

Взема тестето мънички френски карти, лови с два пръста широката им страна, а с двата пръста на другата ръка ги огъва и пуца. Картите хруптят звучно.

— И от пасианса никаква надежда — казва той. — Редя го, редя го... Някой път излиза, по-често — не ще. Но...

— Но?

— Но никому не пречи.

Отвън звънят. Бешков настръхва:

— Кога най-сетне ще запустее този хан? Кому пък съм притрябвал по това време?...

Звъненето се повтаря и потретва — Бешков не помръдва.

— Няма, Сиври-сини! Няма да ни оставят да си поприказваме с мир в душите...

Сия излиза от другата врата и отваря. Чуваме как се поздравява с някого. Бешков червенеет и кипи:

— Кой е? — гневно пита той.

Няма отговор.

— Аз питам в този дом! Кой е? — надига се Бешков вече прибледнял, с изменено лице.

Пак никакъв отговор. Той настръхва и вдига два юмука:

— Как така се влиза в чужда къща! Какво е това варварство?... Ама вие сте не...

Бешков не завършва. Холната врата скрипе. Влиза Т. Той е с чадър в ръка, в сив костюм, който тъмнее въз бледината на лицето му. Опитва да се усмихне, но не му е много да смях... Него са го напъдили. Той е чул, а се прави, че не е чул. Или е тепегьозлък, или — някаква тайна власт над Бешков. Тези, чиято стъпка е котешка и търкат дланите си една в друга, не остават без тайна власт над някого... Дядо Илия сяда. Мъчи се да скрие и промени израза на лицето си, а не може. И още се задъхва. В гласа му се долавя тон на извинение:

— Едни пияници се навъдиха... Идват, звънят, звънят: „Абе, другарю, дай два лева, че да те запомня цял живот.“ Чудя се как улучват вратата на един бивш пияч...

Бешков така изкусно преобръща надебелял език, така разиграва пияния, че Т. се размива. Смехът окуражава Бешков и той се впуска в пиянския монолог „за два лева“:

— Много пияници, другарю! Не останаха хора с пари за нас. Викам му на Геле: „Прифесорът е човек, който си е изпил своето и ще пусне нещо; прифесорът е човек с човещина. Нали тъй, другарю прифесор?...“

Бешков „разтяга“ номера, за да се докопити и посипе с пепел станалото. Накрая въздъхва облекчено и ни гледа с невинни очи.

— Как е, Илия? Ти пак боледуваш — пита Т.

Бешков се извъръща към мен, като да чака аз да отговоря вместо него.

— Да-аа. Боледувам... Това е единственото нещо, което върша така ревностно и постоянно. Създадох си живот от болести и сега ме е страх да помисля какво ще правя, ако остана без тях...

Приказката се прехвърля към интервюто, взето от вестник „Народна култура“. Казвам му, че го разпространяват и четат ентузиазирани млади хора.

— Млади ли казваш? — пита той. — От младостта какво друго да очаква човек, освен пакост!... Това ме връща в онез години, когато пак младежи разнасяха мои работи.

— Ти да не чакаш друго, след като сам, че отгоре и болен, изпреварваш младежта в пакостите?

— Аслъ!... Защо ли и аз не си гледам болестите и работата?

— Ти я гледаш — това ти е работата! Т. се усмихва леко и гладко:

— С опазване на съвестта си хората рискуват да опазят тялото си.

Бешков хапе устни и се надига:

— Всичко е въпрос на предпочитание! Преди човек да предпочете съвестта, той вече е отрекъл физическия си живот. И — обратно: преди да осъзнае изгодата да се живее как да е — той вече се е отрекъл от съвестните си ангажименти. Единствено на тях е отреден „големият“ живот, а задникът — бит или не, пострадал или затлъстял, никого не интересува, освен... вие се сетихте кои. Истинският живот не е заложен в него. Ако ли пък — въпреки всичко — го придобие, за да възтържествува, как ли би изглеждал?

Бешков хваща главата си с длани, облизва се похотливо с дълъг език. После с две ръце очертава закръглени форми. Очертаното се „дига“ като балон, затуля слънцето и върху земята пада мрачна сянка...

Т. „превключва“ на „небесни светила“. Очаквала се появата на нова и — може би — гибелна комета. Той отправва към галактиките. Оттам приказката се приземява и Бешков ме пита:

— Г. съвсем сериозно се е заел да прави жена си поетеса. Ти чел ли си нещо от нея, как я намираш?

— Много ѝ горчивата ревност и засладената любов... Бешков мисли и казва:

— От туй нещо стават скандали. Понякога — и поезия за „женско госте“...

48.

4 май — събота '57

Върнал съм се от Трявна и му нося записките за Тревненското въстание от Цаню Захариев. Възбудата от разкошното пролетно пътуване е още на лицето ми. А и от трагичните страници, в които ослепелят иконописец съобщава как българи ловили българи. Разговорът потегля нататък — към предателството и смисъла на жертвата. Бешков се е вкопчил за края на масата, наклонил се е към мен и говори напрегнато:

— Жертвата е наивно нещо. Тъкмо наивитетът я озарява с красотата. Жертвата не изкушава хитреца — неговите неподражаеми способности са в ползването на едно извоювано дело. И все пак — колкото крачки е направил този свят, направил ги е чрез наивниците, чрез фантазьорите. Та ако е с всичкия си, човек тръгва ли през тоя търнак, и то бос?... Бунтовниците победиха само със своята вяра, синовност и пълно отсъствие на чувство за съотношение. А нямаха елементарна представа за материалната сила на страшната империя Турция. Те дори и за себе си нямаха реална представа, защото тя се изгражда чрез дистанциите, съпоставките и логическите построения. Та тези, които се жертвуват са емоционална субстанция. Изобщо — всички бунтовници боравят с по-други мерки. Те нямат действителен усет за веществените сили, за изхода на битката. В това се състои главното им нещастие и великата им сила. Туй е парадоксът на всеки бунт.

Левски за мене винаги е бил най-ясната загадка. Той имаше съвсем различен морал от турците. Българите, с морал на турци, станаха техни съюзници. Господи, от какви тъмни подмоли, отде се взе това черно предателство, това ибрикчийство за едно „аферим“!... Нещо фатално се е разрушило в нас — разрушило се е непоправимо... Аз съм сигурен, че Левски се е борил за една България, която преди всичко да не бъде Турция. По изповедание Левски бе българин — по българин дори от един Ботев, у когото политиката доминира над

нравствения възглед. Левски говори за политическо управление на България, за република, а казва: „Чиста и свята“! Това не е политическа, а морална мярка. Ти знаеш ли, че Левски е поправял Ботев? В своето тефтерче той е преписал „На прощаване“ така: „Аз вече пушка нарамих и на глас тичам *свободен*“! Не народен, а свободен. Ти следва да се досетиш какво значи това! Жалко, че никой не го обнародва и не разтълкува тази поправка.

Питам го:

— Как се пробуди в Левски този усет?

— Монахът! — натъртва Бешков. — Левски и Паисий са едно и също нещо, замесени са от едно и също тесто. Нито единият, нито другият са мислили за политическите граници на България. Това е борба с по-друг хастар. Левски излиза от песента, словото и нравствената завършеност на българина. Той и никой друг не е наричан Апостолът! Това е най-внушителният му паметник. Левски е върхът, до който ние стигнахме като народ в историческия си път...

Бешков мълчи и продължава:

— Тук дядо ти Илия ще ти каже нещо друго. Запомни го и го премисли!... Най-възвишеният момент от борбата ни с турците започва от българската жена — майка и девица. Никоя от тях не се поддаде и не влезе в съпружество с турчин. Тук не става дума за отделните случаи, при които в човека всичко рухва и разпадът го прекъръшва. Българките се хвърляха в пропасти и редяха песен след песен за вярност. И опазиха гордото си съзнание, че турската плът като физиологически и морален порядък е несъответстваща на българската. Те не предпочетоха агалъка пред бедността, охолството и чуждия тям живот — пред смъртта. Чак като видяха това, мъжете се размърдаха и тръгнаха да изпълнят туй, към което първи го подтикнаха жените. За това те бяха задължени от жените по най-неотменим начин. Жената винаги е осмисляла подвига на мъжа, както и няма кой друг да оплаче, изпее или огласи жертвата на мъжа — освен жената!... Левски, който беше се лишил от жена, бранеше фанатично каузата на българката. Защото с гения си беше доловил съдбовната същина на нейното присъствие в битието на нацията!

49.

14 май — вторник '57

— Има толкова работи за плач! Аз все се мъча да се забавлявам с тях, докато изведнъж видях, че с всичко човек не може да си прави забавления... Най-големи горчивини хората са пили от тези, които в повече, отколкото изисква самата добродетелност, са им внушавали своите добри намерения...

Това — по телефона, рано след обяд. Сега съм в дома му. Той пише писмо. Отговаря на Димитрина Меразчиева, която му писала от Айтос по повод рисунката „Възстановено доверие“. Поправя текста с молив, оглежда поправеното. Върху обратната страна на листа Бешков е рисувал слънца, планети в пръстени и космически тела. Соча към тях мълчаливо.

— Да — казва Бешков. — Ние сме шашардисани окончателно. Сацисват ни последователно ту интервюирани политици, ту астрономи. Нали оня ден приказвахме за това?... Група финландски учени имат нова хипотеза за формата на земята: не кълбо, а чиния. Една странна чиния с цицина по средата, която всъщност ние познаваме.

— При въртенето — казвам — центробежните и центростремителни сили се уравновесяват в симетрични форми. Ако чинията е издута от едната страна, би следвало да е издута и от другата.

— Именно! Това е профилното очертание на Юпитер и Сатурн с пръстена, с двете изпъкнали полукълба... Северният полюс е прелетян, но Южният още не е прелетяван. Може би там има втора земя с друга цивилизация, която не познаваме.

Изказвам съмнения: от нашата точка на стоене все пак би следвало да зърнем някак периферията на тази „паница“. Бешков мисли:

— Двадесетте хиляди метра височина, до която сме стигнали, не са недостатъчни да обозрем отклоненията на земната форма от нашите представи за кълбо. Ние още не знаем какво виждаме и какво е скрито за погледа ни. Само бекасът има пълно виждане — той вижда едновременно навсякъде. Я си представи така човека! Тогава кое ще бъде ляво и дясно, напред и назад, горе и долу?... Това вече са нови пространствени съотношения, нова вселена, а оттам — и нов начин на мислене...

— След всичките ти болести една лудост ще оформи картината...

— Ами да! Ако решиш да останеш какъвто си бил, трябва да отречеш всичко, което ти поднасят. А ако приемеш нещо, ти трябва първо да отречеш това, което си бил. То се отнася главно за прочетеното в политическите интервюта. Има ли по-страшно от това — да изречеш думи за сащисване на света, а той да вземе, че да се разсмее?...

— Кое толкова те е учудило?

— Удивлява ме как е възможно в една глава да се вместят страхът от една война и провокирането ѝ с непримиримост!... Ако е въпрос за диалектическо мислене — аз също го изповядвам и може би по-добре от самообявилите се за негови наставници. Но какво общо има то с предизвикателството? Да оставим шегите, които се ползват от възможността да бъдат и неприлични, въпреки остроумието им. По-съществено е другото — че не се търсят дори думите на лъжливата куртоазия... Тук в странен тюрлюгювеч са омешани оскърбителната дързост с насмешката над малките народи, какъвто е случаят с казаното за Люксембург. Това е грозно и е само за устата на един фюрер... А как би ми се искало да прочета умни неща, та да не се стеснявам сега заради някой, който от незнаене какво да каже не знае какво да премълчи... Имам нужда най-после да повярвам някому. Умният импонира и на враговете си!

Американците изучиха английските коварства, но да не излезе накрая: хитрата сврака — с двата крака... Те тикнаха Китай в ръцете на своите противници, за да се задъхат от близост с бремето Китай. Ползата е двойна: отстраняваш от себе си това, за което ще трябва да харчиш без изгледи за печалба; джиросваш голямата разноска на противника си и чакаш благодетели и облагодетелствувани да се

сритат. В една гора две едри мечки не се търпят; после — и да се търпят — този, който получава благодеяния, се ожесточава срещу благодетеля си. Пред престижа Америка предпочете другата изгода — това е английско вземане на „завоя“. Същото стана и с Асуанския язовир. Дълес провали своя пълномощен министър и каза: за тоя тъпан има други мераклии. Ние после ще събираме парсата...

50.

22 май — сряда '57

Пак реди пасианса. Питам го:

— Излиза ли?

— Той и да излезе, нали аз не мога да изляза навън? Ще се мре, Сиврѝ-синѝ! Декомпенсация на сърцето. Чувал ли си такова нещо.

Зинвам да кажа и езикът ми се смразява. Мама умря от декомпенсирано сърце... Бешков издърпва листа, на който съм се приготвил да записвам, и пише върху него с молив: „Cedelanid (течност); Verodigen (таблетки); Diamox... За Бешков.“

— Ако искаш да ме спасяваш, това ми търси — сочи той написаното.

На масата още стои вестникът отпреди десетина дни. Питам го:

— Още ли не можеш да го смелиш?

— За тая работа наистина трябва здрав стомах. Видя ли Катърж как кротко накара другия да каже това, което сам иска да внуши на света? Това е една загубена битка. Тъй е, когато човек не е проникнат от мисъл за победа, а от нагон за хапане... Каквото има да се каже, то се знае отдавна. Но да намериш основание да се изявиш какъвто си — това е новото...

Аз винаги чета внимателно и бавно, защото дешифрирам написаното и откривам някои закономерности. Така забелязах, че речта си е реч, но с нещо не е тя. Има глаголи, съществителни, предлози и съюзи, но лични местоимения — не! Те се използват само когато работата дойде за псуване. Казва се „любима“, но не се определя кой люби; „безкористна“, но безкористието се изключва; „вечна слава“, но вечен живот — не; „благодарение“, но „благодаря“ го няма; „широко ползване“, но без „ползвайте“! От целия езиков фонд, в който има страдание и радост, сълзи и смях, песен и проклятие, красота и анатема, отрицание и надежда, трагедия и чист наивитет, клетви и благослов — от цялото това обилие, в което духовно е зрял един народ, са избрани не действителните думи, а словоподобие им — неизречено

от жив човек. Това са думи без мирис и топла кръв; те не могат да приютят съдби и темпераменти. Това са нерискованите думи на отказалите се да рискуват; или на невярващите в себеподобните; или на страха да не доловят ушите ни нещо повече от изреченото... Отглаголни съществителни, отглаголни съществителни до полуда и нито едно топло човешко състояние, пристрастие или каприз! С такива думи се правят доклади, пишат се драми, редят се стихове и се администрира...

Словото, чрез което човек общува с човека, вече прекъсва това общение. То се самообезсмисля и самоотрича като функция. И сеячът ще обере отровни плодове...

Бешков припламва:

— Чрез словото човек навлезе в съвършено ново състояние. Големият въпрос тук е: как сам той се лиши от неговата сублимация?... Защо народът се юрна подир Кирила и Методия? Ти да не мислиш, че то е заради двадесет и четири буквени знака? Не! Всичко бе заради словото. С писмеността те му направиха достъпна една нова реалност, нова действителност, която по-късно щеше да се променя пак чрез същите букви...

Аз питам: ако Кирил и Методий бяха ни донесли кипърски вицове, изписани със знаците на своята азбука, кой щеше да ги последва? Турците отхвърлиха арабското писмо и приеха латиницата, но дойде ли ренесанс? Не! Защо словото си остана същото. С това начинание трябваше да се каже на света, че Абдул Хамид си е отишъл и Мала Азия се европеизира. Тя наистина се европеизира, но на фасон... Впрочем, ако в тези неща е заложен спор — спорът е много по-дълбок. Това е триезичната ерес...

Бешков се задъхва и ляга на кушетката. С ръка вика Сия и мене при себе си — за първи път. Говори и на двама ни, гледа по равно и двама ни. Разказва забавни истории от Плевенския затвор през 1925 година...

Легнал започва да играе веднъж играната роля на един луд. Вкарали лудия в затвора — с викове да заглушава писъците на измъчваните. Веднъж побягнал и го уловили за дрехата. Той се съблякал гол — да няма вече за какво да го уловят...

Бешков продължава:

— На двора имаше стълб. Той взе камък, отиде при стълба и взе да чука. Прилепи до него голото си тяло и взе да говори: „Ало, министрите ли са? Вижте бе, господо министри! Елате в затвора, че ни избиха... Мене ли?... Мене ме оставиха гол... Тъй ами — гол-голеничък съм... Какво? Идвате ли?... Ще ви чакаме, господо министри. Всички ще ви чакаме...“

Лудият ни огледа тържествуващ. При тая всеобща лудост нашето спасение можеше да дойде от луд праведник...

Час ли сме седели край него или два? Времето е отминало като дъх върху стъкло.

Сия ме изпраща и казва в антрето:

— Добре, че дойде! Той е така самотен тези дни. Видя ли как се оживи? Просто възкръсна. Той често говори за тебе. Идвай пак...

В устата ми е сладко от рачелите на госпожа Бешкова; на душата — от нейните толкова дълго чакани думи.

51.

23 май — четвъртък '57

— Я, дядо Илия, ми повтори онез истории за Плевенския затвор и за лудия, че на леглото не можах да те запиша!

— Видя ли сега какво е словото? Извън него битието е пустиня. В аспектите на голямото време това може и да е илюзия, но словото е единственият божествен дар на човека за превъзможване времето на своето физическо съществуване. И лудият се осъществи не когато в Плевенския затвор говореше с министрите чрез един стълб, а сега, когато възкръсна в нашите думи...

Сега не мога да се върна в мига на това незабравимо изживяване. И като не мога да го изрека — няма слово.

52.

24 май — петък '57

Нося му таблетки „Веродиген“. Бешков се е залезал — бледината на прозрачната му кожа ме плаши...

Такъв е денят — приказваме за Кирил и Методий. Руменец използва по хлътналите му бузи:

— Единственото тъжно нещо в тоя пресветъл празник са изпомачканите цветя след манифестацията по „Царя“. Чистачите бързат да ги ометат, като да закриват следи на престъпление. А тези цветя са за сушене в албум... Тоя ден все ме връща към моето детство, а вече се улавям, че и други дни ме отнасят много назад във времето. Навярно безнадеждно съм остарял или си отивам...

Замълчаваме. Нещо като за утешение, нещо като закачка бъбне на езика ми, а усещам, че ще излезе фалшиво. Бешков долавя това още преди да съм го изрекъл:

— Ти не слушай това, а чуй другото!... Оспориха буквите на Светите равноапостоли, а от това трябваше да последва оспорване на нашето първоправо върху техния празник. Понякога тези неща се случват тъкмо с най-безспорните неща!... Дори сами с даскалска амбиция се захем да си самовнушаваме колко сме обективни и добросъвестни: с еретическа суета сами заподреждахме доказателства за византийския произход на светите братя! Един, за да му повярват, че бил на кабаре, посочил голите кълки във витрината пред кабарето и рекъл: „Снощи що бой изядох тук!“ Туй се казва самодоказване чрез самоопозоряване!... Бе кой чужденец при онез натегнати междудържавни отношения ще тръгне да ни прави писменост и културно самоосъзнаване? Туй за другите — против себе си — може да го направи само българин и то е доказателството ми, че семето на Кирил и Методий е българско — дори сами да са се смятали за византийци...

Тяхното себеотричане, кръстните им мъки из Рим и Моравско са толкова величави, че оттогава все ни избива на отшелничество и

самонаказване за спасение на себеподобните... И когато наказанието ни дойде отвън, като светна ятаганът над главите ни — окичихме Солунските братя с венци, запяхме им песни. Защото титаните при всички положения са си титани и на зор могат да свършат добра работа...

Тяхната митическа сила във вековете неочаквано осени Панайот Пипков през един учебен час по пеене. И той с бял тебешир написа върху черната дъска: „Върви, народе възродени!“ Такива песни се пишат само с тебешир — не се чукат върху клавиши на роял. Една песен на цял народ изчерпва целия Бетховен... И ние вървим! Дори един ден извървян така — е равен на цяла вечност!... Папа Григорий канонизира езическите празници като християнски и стана велик. Един народ-мъченик няма как сам да се канонизира — той направи това чрез своите първоучители. На техния ден той с празник отрича всички натрапени му празници... Не ме гледай така! Това е то: умешани дечица с цветя, та всяка година във всеки стар човек през май да възкръсва по едно дете. И тъй — от поколение на поколение...

Кажи ми: кой народ има такова нещо? И питал ли си се защо всички празници са софраджийски и ракиджийски, а на тоя не си видял пиян човек? Защото две пиянства на едно място не може! На тоя ден ние сме опити от най-щастливото и озарено пиянство: да се поклоним на буквите и двамата Равноапостоли, които не подлежат на ограбване — хиляди години след като сами си избраха кому да дават и завещават своите дарове!...

53.

22 август — четвъртък '57

— Е-е-ее, Сиври-сини?... Аз, че умирам — умирам, но да не би пък и ти да си умрял, та никакъв те няма?

— Нали знаеш, че бях на курорт? Аз съм човек с все недовършена работа и там се хванах да пиша съчинения. Сега им свивам кубето...

— Хубаво правиш. И аз четох едно съчинение в „Литературен фронт“. Г. се провиква: „Да използваме докрай възможностите на изкуството!“ Тия думи ме ощипаха, та ще взема накрая да направя революцията... Бе откъде дойде тази алчност, тази лакомия? Серсеминът като му падне и се разяде, сам става враг на себе си: стомахът му се разширява, диария го погва и все излиза-влиза с ръце на каиша... По времето на „Пладне“, пък и сега карикатуристите рисуваха дебели думбази. Това е плебейско мислене: на сиромаша все плюскане му ходи по главата. А аристократът е изтънен, по него няма мазнини — лой и шкембета правят първите поколения богаташи. Та и тоя: „Да използваме!“ Бе много апетит за използване, та дори и това крехко нещо — изкуството! Я да налапаме каквото може: днеска има, утре няма! И се раздъфкахме — нетърпеливи, задъхани, забързани да не изгървем нещо... Как никой — нито писател, нито художник — не се сети да каже другото: „Да използваме докрай своите възможности за едно изкуство“, което е единствено интелigentният израз, позволен на твореца? Оня търси възможностите в изкуството, а не в собствените си възможности. То не е проста размяна на думи, а размяна на посоките. На туй хората казват впрягане на коня зад каруцата. Ти само помисли: изкуството е нейде наоколо на склад, и ни чака да го набутаме в центрофуга, да му изкараме меда — тъкмо да се наплюскаме и хукнем из бахчиите с разкопчани панталони. Ако не е това, тогава е другото: усетили сме последиците от своя отказ да правим изкуство и тъй като си знаем защо е станало така, прехвърляме работата от болната глава — на здравата. Я сега, другари, да видим какво има в туй изкуство, че

да го сложим в торбата!... Глупости, глупости!... Какво ще сложиш, като търсиш извън себе си това, което е в теб? Тая статия е самопризнание, че вълненията, които оплождат творчеството, са закърнели и се отнасяме към творческия резултат като към овца. Ама и таз овца намери начин да ни го върне: тя ритна менчето с млякото и то остана празно... Я ела да ти прочета, че по телефона нищо не става!

54.

23 август — петък '57

Рано следобед е. Още съм влязъл-невлязъл, пристига едно младо момиче и ни прекъсва разговора. Бешков бледнее — само то ни е липсвало! Работата върви на скандал, а момичето не усеща. То е научено всички да му се слагат и е подравнило Бешков със слагачите:

— Господин Бешков, помогнете ми да намеря бутилка сливова. Искам да я изпратя с Павлина в Съюза.

Бешков се усмихва, за да не изкипи. Усмивката му е ядовита:

— Аз наистина съм пияница и като такъв нямам нищо общо с „Монопола“.

Иска да каже, че държи на „домашното“.

Момичето дава признаци на леко смущение. То е хубавко и като хубавко — нахалничко:

— Аз само ако може да се уреди лесно, ако ви е удобно...

— Че какво у нас става лесно, момиче? Аз даже в леглото си се чувствавам неудобно, а ти?...

Момичето си отива и Бешков въздъхва с облекчение:

— Идват и ме измъчват всякакви. Един се изтърси да ми се оплаква, че го боли глава от алкохола, а аз му казвам: „То не е от алкохола, а от «Монопола»“...

Влиза шофьорът на Бешков — и той Илия. Води и шофьора на египетската легация — щял да заминава в Западна Германия да получи нов „Мерцедес“ за легацията. На Бешковия „Мерцедес“ се счупило предното стъкло. Шофьорът иска две хиляди лева, които щял да депозира у някого, а тоя „някой“ имал близък в Западна Германия — той щял да даде срещу депозита марки за стъклото... Сложна комбинация.

Шофьорът приказва разточено, обстоятелствено, за да бъде убедителен:

— Стъклото няма да струва толкова. Да излезе, да излезе — най-много хиляда и двеста лева, но той иска две хиляди, защото неговият

близък има да му дава две хиляди, та да си прибере парите. Но като донеса стъклото, колегата ще брои на моя познат остатъка в марки, а той ще ви върне разликата в лева...

Още по-сложно...

Бешков е разстроен — ще дава пари! В кожухче, с разпилени посивели коси, с очила на челото и скъсан панталон ми се вижда някакво подобие на Бешков. Отваря шкафа, вади пачка пари и ги брои. Брои ги, а усещам как се бори със силата, която го тика да върне парите обратно в шкафа. И повтаря, за да убеди себе си: „Да-аа, да!“

Сия гледа и мълчи. Тя проследява парите, които Бешков дава на шофьорите с колеблива ръка, а Бешков се бои да я погледне. После тя изпраща шофьорите и още от антрето приказва на съпруга си:

— Как можа, Илия, да дадеш толкова пари на тия мошеници? Те ще те изиграят! А това са последните ни пари. Представяш ли си ако легнеш както миналата зима? Откъде тогава пари?...

— Ти защо се месиш, Сия? Аз зная какво давам, какво ми остава.

Ама кротко, съвсем кротко го казва. Съмненията на госпожа Бешкова са и негови съмнения. Той се впуска да приказва за днешните отношения между хората:

— Туй, Сиврий-синий, го нямаше. Всеки ти иска авансова услуга, че тогава да ти свърши работа. Като се отнеха възможностите за лична стопанска инициатива, всеки търси начин да се възползва от възможностите, които му предоставя служебното положение. Аз усещам как започва да се върти една пара извън държавното й обръщение. Голяма пара, ще знаеш! Тя се подчинява не на производствените стопански закони, а на кражбата и аферата. Ти чу ли го тоя тепегьозин? Шофьорът на английската легация доставял на оня, на „комисионера“, много евтин октанов бензин, с който в края на краищата би могъл да ми върне двете хиляди, ако нещо стане. И не го е срам да го приказва! Мани, мани!... Човекът, като няма как да печели от труд, се разучава да се труди. И започва да печели от далавери, от разпродажба на държавен интерес, от остойностени служебни услуги. Те и американците тъй зорлен си създадоха престъпност. Обявиха „сухия режим“, че започна контрабандата с алкохол. Пламна небивала контрабанда: организирана, златоносна... Да премахнаха пиячеството? — амми! Алкохолът под забрана извъртя ума към себе си и на този, дето не беше помислял за пиене. Те после се усетиха, ама късно. Нали

американците са по статистиките — направиха му сметката, че се пие повече от по-рано. Само дето създадоха поминък на мошениците, за каквото те не бяха и мечтали. Тогава дигнаха сухия режим, но създадените престъпници вече бяха отгледани. И те се прехвърлиха в нова сфера на престъпления — още по-опасна: гангстерството. Ето от едно голо администриране, от една канцеларска глупост какви неща се навързват и вече никой не може с нищо да ги развърже. Страх ме хваща, ако речем да превключваме на друга скорост — какви зъбци ще се ронят и по нас, какво ще има да става. Мани, мани! Моите две хиляди са съвсем невинно нещо — един естествен данък на тая работа...

Невинно нещо, а акълът му — все в тях. Питам го:

— Докога, дядо Илия, ще трепериш?

— До трети септември. Тогава ще се върне.

— Не е много. Стига да се върне.

— Нима може да не се върне? — пита той и ме гледа е увиснала долна устна.

Като дете!

Вече мръква. Откак шофьорите са си отишли, минават близо три часа. Бешков се е поразсеял и вече не се пита ще го изиграят ли, няма ли да го изиграят. Започва да ми разказва за своето илинденско гостуване в Долни Дъбник.

55.

23 август — петък '57

Бешков наскоро се е върнал от Долни Дъбник. Ходил е там за Илинден и си е дошъл — съживен, обнадяден. Струва ми се, че това съживяване не вещае добро. Подклажда си го сам и сам се улавя какво прави. Той ли няма да се досети, че ободряването му е, задето най-сетне е бил в Дъбник преди края?

Гласът му вчера е бил игрив и шеговит, днес е малко глух и съсредоточен. И погледът му е обърнат навътре. Умората от шофьорите се е обадила. Полуизлегнал се е на своята кушетка — в ръцете си върти жълтеникаво шишенце с някакъв специалитет. Приказва на мен, а не ме гледа:

— Отидох на гробищата, дето лежи мама, дето са баща ми, дядо ми, брат ми. Наоколо край порутените гробове народ, народ. Безгласен и ням в страданието си. Ах, тия гробища!... Дошли са забулени жени, пречистени от скръбта, сдобили се със свобода, която ти дава само пресният гроб и непоправимата беда...

Бешков плаче и разказва. Лицето му се е променило. Никога не съм го виждал така.

— Отидох в гробищата, за да видя де ще се приюти безрадостното ми тяло. Стана ми жал и за самия мен, и за хората, които бяха наоколо. Добрин, мой съученик, идва и плаче: „Остани си при нас, Илийчо, остави тоя град! Ще те отровят. Като сме всинца заедно, на всинца ни ще е добре...“ Какво да му кажа? Тия хора търсеха упование в най-безпомощния човек!... Една жена, която редеше жито и хляб за помен, ми заговори. Скова ме страх. Със същия глас, в същата гама, с която бе нареждала на камъка, заговори и на мене. Или аз бях за нея мъртъв като камък, или камъкът бе оживял за скръбта ѝ, та нему да каже всичко!...

56.

1 септември — неделя '57

Снощи по телефона съм му чел моите въпроси за интервюто пред радио София. Бешков ги е намерил за интересни и съм в дома му. Но не се улавяме направо за интервюто. Той казва:

— От турците ни останаха и много добри неща. Едно от тях е: като отидеш в нечия къща за нещо, да не захващаш още от вратата за какво си отишъл. Всичко иска подплата, насочване, естествено встъпване. Само серсемите, само безтактните се втурват от вратата за краката. Те бързат да не изтърват и тъкмо с прибързване изтърват. И деловите, и човешките разговори са писане на произведение. И говоримото слово се подчинява на закономерностите, които са в писаното слово. Има и слепи автори, които пишат великолепно, но глухи?... От повреденото ухо следва или пълна немота, или фалшива тоналност. По писането на мнозина автори съм откривал разстроения им слух, пълната им немусикалност. И това с никакви хватки не може да се преодолее и скрие. Ухото, което предопределя и чувството за ритъм, е предусловие за всички изкуства, в това число — и на словото. Ритъмът не е само в поезията и музиката. Той е в графиката и живописата, в архитектурата и скулптурата. И всяка голяма проза има свой ритъм. Това, с което разпознаваме една характерна и майсторска проза, не са толкова думите. Думите, лексиката се обогатяват и променят. Семантиката при нови мисли и съчетания се насища с нови състояния и смислови обеми, но ритъмът е белег над белезите. Дори външно променен, в тоя ритъм на прозата кънти метриката на консеквентния авторов пулс! Това са съществени и не до край обясними неща. Това са дължини на емоционални и слухови вълни. Писаното слово, когато е слово, всъщност е една кардиограма!

— Че ние откъде тръгнахме и къде стигнахме? — пита Бешков. — Видя ли какво прави едно болно сърце, какви денивелирани „шила“ изписа на кардиограмата? Аз пък взех, че и графично доказах своята теза...

Казвам му, че в едно немско списание съм видял портрета на Петко Стайнов. Подчоплям го да ми каже какво мисли за композитора. Стайнов нещо ми се изплъзва, нещо опосредно ми пречи да го почувствувам. Голям, голям, а не мога да му усетя голямото.

Бешков не е от тези, които такъв въпрос ще го изненада неподготвен. Той ме гледа — като да ми казва: ти ме питаш за неща, които знаеш и без мен!... С палец и безимен пръст опипва ъглите на устните си. Ей сега ще заговори. Говори:

— И аз, и той — всички в изкуството сме фурнаджии. „Тракийски рапсодии“! Тракийска, но като стане рапсодия, тя вече не е тракийска. Нали ти казах как се утеших, задето не станах композитор подир Бах и Вагнер?... Стайнов ми е тромав, лишен от движение и музикална пъргавина. Той пише музика с повече професионален похват, отколкото с озарение, с вгълбяване във вечната тъмнина на своята нещастна слепота... Ние сме тъй: един поради едно, друг поради друго, но всички сме спътници на изкуството. За едно голямо изкуство трябва голяма точка на стоене или голяма лудост, която е извън времето, мястото и пространството. Тя ги разбърква и преподрежда по свои закони, без правила. А ако е за едно място с голям климат, където виреенето на надарените е традиционно, това е Париж. Но ние сме непригодни за тази лаборатория — в нея са се намърдали Пикасо и Кюри, а за Бешков и Стайнов не е останало място...

Аз се боя от собственото си нажежаване, а камо ли като онез — да изгоря като комета. Ние сме си балканци и домошари — около огнището и кошарата. Понякога ми се прави по-предизвикателно изкуство, но човек, като наумява такова нещо, той е извън същината му и няма как да влезе в него. То е друг начин на мислене, друга чувствителност и проекции, които ме плашат със своята непонятност, с неизвестността отвъд. Няма как да преодолеем собственото си притегляне. Тогава? Тогава не ми остава друго, освен да бъде банален и да се утеша с това, че баналният Вазов е четен повече и принадлежи на националното бъдеще къде-къде по-убедително от много интелектуалния и европеизиран Пенчо Славейков.

Зная: и мене ме уличават в баналност. Аз я приемам на драго сърце пред възможността да ме гадаят какво съм могъл да направя, а не съм го направил.

Разговорът неусетно преминава към същността на изкуството и дали тя не е закодирана в неговата поезия и свобода.

Бешков клати показалец:

— Ако не си поет, или ще се приютиш при догмата, или ще станеш циник, или ще се заемеш да поучаваш поетите...

Понадзърнах в учението на Дънов. Дори една религия, лишена от поезия и свобода, е непоносима. Учителят Дънов е написал стотици книги, които сам е дозирал за първи, втори, трети и тъй нататък курсове. Това са степени на посвещението, разделение на хората, според годността им да приемат доктрината. Христос не дели хората. Неговата мярка за тези работи е по-друга: „Който е сложил ръка на ралото и се обръща назад, той не е орач...“ Дънов не изповядва възкресението, а прераждането. Най-възвишеното освобождение на духа той поставя под съмнение. Прераждат се кучето, суекът, волът и аз — наред с тях или чрез тях. Достатъчно ли е едно прераждане, ако ти с уверение за друг земен живот ми отнемеш смисъла на възкресението?...

Заченат от словото, човек се осъществява чрез него и то е второто му раждане — по-реално от физическата му реалност. Та Ботев не възкликна ли: „... Какви съм думи изрекъл?...“

Спорят за факта: зачеването и възкресението! Но когато се родят поетическите образи, кой пита поета за тяхната вещественост и достоверност? Възкресението — независимо дали е физически факт или не е — стана факт в словото. Чрез него то стана нова реалност и се осмисли. Реалността на словото е по-вярна и трайна от веществената и обективна реалност. Това ми е единственото основание да предпочета първата реалност. Оттук и изкуството има чисто възкресенски смисъл...

Геният на Ботев с интуицията си прозря това нещо. Тези, които не знаеха възкресенския смисъл на словото, той отпрати да търсят черните му кърви по скали и орляци. Ботев знаеше, че няма да ги намерят, както и не се намериха. Той излетя в небитието и като комета остави една огнена следа. Гробът му, костите му щяха да го опредметят, а сега той е чисто слово, дух и следа от комета въз българското небе. В Ботев, както в никой друг, е зашифрована

възкресенската същност на словото-изкуство и аз не зная дали без това той би бил Ботев. Всички приказват — и аз съм го приказвал: величието на Ботев било в сливането на поезията с подвига му. Това е привлекателно за изричане, но то е и малко грозно. Излиза, че Ботев е написал поезията си, пък тръгнал да умира, та като слее слово с дело, да се докаже пред нас — същите, които заради три шилета го разплакаха на Околчица... Не! Чрез него проговори пророкът. Той изрече всичко, което щеше да стане; това винаги ще властва над нас с хипнотична сила... Ти виж само какво второ и потресаващо извървяване пътя на кръстните мъки! И мъченикът Ботев с изранени нозе и трънен венец извървя своя „Виа Долоросса“ от Козлодуй до Околчица-Голгота, където погина и възкръсна...

Разбра ли сега, Сиври-сини, какво означават тези думи: „Какви съм думи изрекъл?“... Не, не! Тук има неща, които не могат да се дообяснят. Аз не съм мистик, но във възкресението на Ботев чрез словото и в неговата смърт-възкресенски символ, има неща, които ако продължа да разнищвам — ще полудея...

Нацията с интуицията си е усетила тъкмо тези неща, а литераторите затъпкват прозренията ѝ със скучни съчинения!...

— Но да побързаме, Сиври-сини, че за интервюто време не остана.

— Напоследък много те интервюират. Няма ли опасност да напуснеш рисунката и се приютиш в словото?

— И словото, и рисунката са едно и също нещо, Нали доста за това говорихме? Фактът, че хората ме търсят да им приказвам, ми подсказва: имат нужда от нещо и очакват да им разкрия някаква истина. А може би искат да се позабавляват, пък аз си самовнушавам големи работи?... Но и едното, и другото имат обща същина... Опасността от това не съвсем безопасно разприказване е малко периферна: да не нагазим във взаимната досада, която трябва да бъде избягната...

Бешков е заживял с опасения, че има на гърдите рак. Още една болест!... Разкопчава си ризата: чист цирей-слепок! На негов език му описвам „етиологията и патогенезиса“ на този отвратителен и болезнен цирей; увещавам го да не търси лекари, защото него лекар не го

лекува, а едно лепване на живовлек. Ако иска — баба ми тамам е в София — тя лекува слепците, саралъците (жълтениците) и треските на цял град. Усещам го — сам знае, че е слепок, но не му се ще да отпъди мисълта, че е най-болният човек на тоя грешен свят.

57.

1 септември — неделя '57

Радио София ще прави предаване за Бешков. То е и повод за разговора, който заприличва на интервю.

— Какво мислиш за радиото като карикатурист?

— Как като карикатурист? — дръпва се той и ме поглежда над очилата. — Да не искаш да го осмея?

Мижи, облизва устни и сочи пред себе си с показалец:

— Аз все повече и повече боледувам, а понякога болните стават злонрави... От радиото чувам, че цяла България пее. Може ли човек да не се радва на такова нещо!... Наистина, като агитационно средство, радиото е най-могъщото. По-могъщо и от карикатурата, но понякога, без да иска, ни размива повече от нея. Трудно мога да си представя света без радио. Чрез антената човек за първи път получи власт и сила да изпълни света, дори да го вмести в себе си, без хората — обратно — да влизат в неприятен диалог с радиоговорителя. Разбира се, когато чрез радиото доминира над света един Бах, един мъдрец, това е чудесно; но когато от него се възползва един лъжец, бедата е толкова голяма, колкото е голяма радостта от първото.

— Знаеш ли някаква история, свързана с нашето радио?

— То с право се нарича родно. А аз, почитайки всичко родно и роднините си, го тача наравно с тях, слушам го, вярвам му и му се надявам. В Долни Дъбник имаше 75-годишен старец — Петър Шутия. Самотник, без близки, без синове и снахи в дома си. И взе, че си купи радио — да му напълни къщата. Веднъж го видели: пуснал дядо Петър радиото и сам си играе. „Ей, дядо Петре — го попитали, — какво си се разкачал сам?“ Старецът отвърнал: „Такава свирня изтърва ли се!...“

Аз не знам нашето радио да е получавало по-голямо признание от това...

Припомням му една негова автокариатура. Печата я старият „Стършел“ в края на 1940 или в началото на 1941 година, преди вестникът да бъде спрял. Бешков е грабнал стол и с ожесточение

налага своя радиоапарат, от който по пода са се попилели разтрошена кутия, разбити лампи и проточени жици. Под карикатурата: „С парите си да те купя, данък да ти плащам, а ти все ме лъжеш!“

— Вярно — смее се Бешков. — Спомням си тая карикатура. Но тогава бях млад и си мислех, че тия работи се оправят с бой...

58.

3 септември — вторник '57

У Бешков е Цочо Петров — най-пъстрият национал-либералски остатък. Пристига и Янъка с майстора, който печата албума на Бешков. Тази нощ, край Цочо и Янъка, Бешков ще бъде слушател.

Идва и Георги Томалевски. Слушателят Бешков вече има повод да вземе думата:

— Хайде бе, Георги! Измъчих се край тез двамата да мълча и те чакам! Извинявай, че те срещам така, но...

Томалевски се съблича в антрето, а Бешков вече си е разкопчал ризата. За два дни гранатовата подутина още по е пламнала. Томалевски я оглежда:

— Сляп цирей. Пази го да не се разнася, защото е много заразен. Ще го оправи само живовлек.

Бешков клати глава:

— Не, не! Това е рак...

Янъка кипи. Най-после е намерил повод да шашардиса Бешков, че после приказката около печата на албума да мине по-леко. Той казва на Сия да отиде в отвъдната стая и стремително си разкопчава панталона. Пуща го да се свлече около глезените му и остава по гащи. Янъка си заголва слабината:

— Виж! Това са следи от слепоци — пет. Гледай как един до друг са се наредили, мамка им! От болка ми идеше сам да се връзвам. Единият пробие — до него се покаже друг. Сега слепока го познавам от километър. Аз, серсеминът, го лекувах със заешка лой, а накрая живовлекът го изяде... Да, да! Твоето, Илия, е рак и то от най-злочаквения сорт. Ти ще умреш...

Работата излиза на смях. Смее се и Бешков:

— Дигни си сега панталоните, Янък, че край тези икони по гащи е позволено само на мен.

Разглеждаме новите отпечатьци от албума. Бешков е доволен. Препоръчва да се отнеме от чернилката и се печата малко в „сепия“.

Янъка тържествува. Не е очаквал, че работата ще мине толкова гладко. Затова пък е загубил повода да изкара на картеч една янъковска кавга.

В стария „Стършел“ през 1941 година Бешков отпечата една рисунка: едър немски войник от пояса надолу; в нозете му — детенце е дигнало учудено глава към въображаемата глава на немеца. И Янъка, и Бешков не могат да си спомнят текста под тази паметна рисунка. Казвам им го: „Интимен разговор“.

Янъка фучи:

— Ти все много знаеш! Аз се доверявам само на библиотека.

— Ти го пиши, както ти го казвам, а после библиотеката ще ти повтори същото.

— Аман от дилетанти! Илия, ти защо мълчиш?

— Че от тебе аз мога ли да се обадя? Тая работа, Янък, не е въпрос само на памет, а и на духовен континюитет. Пиши каквото ти казаха. Текстът наистина е тоя...

59.

18 септември — сряда '57

Преразказвам му статията на Едуард Крангшау за Кардел. Или аз съм предубеден, или впечатленията ми са вяли — разговор не става. Бешков забелязва кратко:

— Те и двамата Едуардовци. И да си оспорват нещо, на края пак ще се с'ешат...

Бешков ме е викал да ми чете книгата на неговия асистент Чуховски. Чуховски е записвал лекциите на Бешков в Художествената академия и сега ги е сглобил в книга — вътре с илюстрации на професора — рисувани, както е говорил.

От прочетеното усещам думите на Бешков, жеста и мимиките му — толкова споено е всичко. „Всеки улучен ракурс в рисунката е почовечен от най-добрия лозунг за човечност...“

Добре, че се е намерил един, който да свърши това голямо дело! Като помисля що бисер пилее Бешков под път и над път, а няма кой да се наведе...

Казвам му, че на места усещам неща, които може и да са изречени като мисъл, но изказът им не е „бешковски“.

— Вземи — казвам — мини с писалката по текста, за да стане всичко по-органично с тебе.

— В един запис е невъзможно да се избегне това. Макар и много дискретно, има го и в твоите записи. Тук записвач и записван заживяват общ живот, свързват се с общи вълнения; мисъл раздвижва мисъл. В това се таи притегателната сила, заставила единия да вземе молива, да си зареже работата и с цяла душа да се превъплъти в другия. Записът тъкмо като превъплътяване е творчество от най-чиста проба.

60.

19 ноември — вторник '57

Размътен следобед е. Звъни ми. Напоследък много ме бил търсил, но напразно — бил съм все извън София.

— Е, най-послед!... — изпъшква той.

— Трябвам ли ти за нещо, дядо Илия?

— Как мислиш ти?

Представям си неговите вглеждащи се в мен очи. Уговаряме се да го посетя утре — имал да ми чете нови есета:

— От червените тетрадки, които ти ми подари. Ама знаеш ли, че както върви, скоро ще трябва да ми подаряваш нови две?

— Ха тъй!...

След десетина минути пак се звъни. Пак Бешков! Нещо се смущава; долавям неспокойното му дишане. Пита:

— Видя ли сега?

— Какво има за гледане?

— Има... Без има щях ли да ти дрънкам едно след друго? Около мен става нещо не добро и ти много си ми нужен, ама още сега!

— Какво „не добро“! Здравето ли?...

— Здравето!... Ти пък хич не допускаш, че у нас има работи, пред които болестите са за предпочитане... Не е за телефон — моля те, ела!

Не настоявам за пояснения. Всичко е от ясно по-ясно.

— Отивам на някаква лекция за агитатори и след това веднага съм при тебе.

— Какви са тез ваши агитаторства? Кой агитира пчелата да каца на медоносния прашец? Само мухата каца на говно. Тя пък обратно — като кацне на мед, там залепва и свършва!... Вие докато се изагитирате, да не хвана да умра...

— Няма, няма, щом ракът излезе слепок.

— Ти шега си биеш. Аз от болки щях да угасна...

Лекцията се е отложила и съм у Бешков.

— Съйлè, бакалът?

— Съйле-мойле — това е! Обади ми се едно лице да ми каже, че за мене на най-високо място се разменили не добри думи. Чудя се какво може да е!... За приказките ли, дето ги приказвам като гроздоберски задник пред разни посетители, или за нещо по-сериозно?... Кажи ми ти сега: има ли и възможно ли е да има хора, които така елементарно да възприемат казаното от мен? Аз се ужасявам от мисълта, че в дома ми са били негодници! Още по-ужасно е, че ще взема да подозирам всички наред... А аз, глупакът, си мислех, че съм се сдобил с право да казвам нещо повече от официалните лица!... Как и кому да обяснявам сега, че за такива като мене сладкото на импровизацията е далеч по-изкусително от страха пред последиците?... После — всичко, което съм казал, е лоялно и много по-почтено от користните декламации на сервилните...

Работата е зле: дори и пред мен Бешков подхвърля за алиби своята гражданска добронамереност. Ето докъде е възможно да се намотае това кросно: един Бешков да се усъмни дори в приятеля си и да се доказва пред него с декларация...

Той продължава:

— Аз, Сиврè-синè, искам да отстраня от себе си една гибелна за мен възможност. Кажи ми, стигнало ли е чрез теб нещо при тези, които могат да ме смажат?

— Тази възможност с пълна сигурност можеш да отстраниш от себе си, но след такъв въпрос за мене ще е по-добре да си вървя.

Изправям се да си ходя. Изправя се и Бешков:

— На кого ме оставяш, Сиврè-синè?... Аз съм се доверил само на един човек — на тебе. Нима само по пътищата на подлостта е възможно моите неща да стигнат до враговете ми? Любовта и огласяването на едно възхищение не са по-малко опасни от прякото предателство. Опекуните на човека винаги са съумявали да се възползват от тях...

Бешков насочва приказката към своите есета, които редовно му преписвам на пишеща машина. В тях няма нещо за тревога, но дядо Илия е от тези, на които се привиждат опасни колизии — тъй им се привиждат, че ще накарат и тебе да повярваш. Усмиввам се насила, а

той повтаря казаното, за да ме убеди, че това не са изгървани думи, а размисъл на глас. От този размисъл не бива да извлека обиден смисъл, какъвто той не влагал.

— Ама не е ли наистина така? Една любов и едно възхищение във време като нашето никога не са ползвали тоя, към когото са отправяни. Ти възкликваш с чисто сърце, а друг дава ухо и се облизва: „Ха, оня ли Бешков? Знам го! Той по църквите свещи пали на бога, тамян кади... Аз на него майката че разплачим, и на тебе!...“

— Нито от глупост, нито от коварство, нито от възхищение през моя цедак не е минала отрова за тебе.

Очите му светват:

— Значи? Значи тебе да те отстраня като една от възможностите?

Бешков сяда на леглото, улавя главата си с две ръце, болезнено впива палци в замършавели ланити, а с показалците така разтърква чело, та крие очите си. Мисля си: срам го е от себе си. Гледам смутен и не разбирам какво му стана. Раменете му потръпват и започват да подскачат. Дядо Илия плаче, та дави и моята глътка. Отивам при него, обръщам главата му и сещам на дланите си мокрота. Уж съм седнал при него за упование и кураж, а сам съм угизнал. Ние вече сме на един хал — той открива лицето си и ме гледа с пълни очи. Устните му потрепват беззвучно. Всичко се е пропушило и сълзите му капят, капят... И приказва:

— Отде се взеха толкова сили за смазване на човека? Нима по света е имало толкова гнет, та да бъде събран на едно място?...

Очите му съхнат изведнъж. Нещо решително и гневно го изхвърля от леглото. Усещам го в празните крачоли на захабените му сини панталони, в разпилените му сиви коси, в металната сивота на порязващите очи, в пророческия показалец, с който сочи пред себе си една въображаема точка.

— Не! — казва той задавено, но с напрежение да нададе вик. — Това е последният предел! Кое е по-тъжно и по-страшно от страха пред един художник, на когото дните са преброени?... Тези, които се лишат от великодушие към умирающите, се самолишават от всичко!...

Съвзема се. Нищо чудно подир малко да „клокне“ и смях. И я подкарвам като на смях, ама разкривен смях:

— Всичко това са глупости. Преекспонираната чувствителност на такива като тебе може да разреве цяла България. Аз заради него

тръгвам и на смърт, а той...

Чуква ме с два пръста по челото:

— Глупчо!... Трябваше да го кажа някому, а на кой друг, освен на тебе? И най-страшната истина не е така непоносима, както мрачните съмнения...

— Геджè гебèдър^[1]! Ще се разпилят нощните видения и утре сам ще се смееш на акъла си... Туй ми намирисва на „комшийска“ работа.

— Ще се смея... Аз да можех някак да не се смея, щях да си спестя всичките терзания.

— Но кажи най-сетне какво е казано-речено?

— Казано е... Нищо не е казано! Утре, като разбере, ще ти звънна. Човекът сам ми се обади по телефона...

И с внезапен прилив на гняв вика, колкото може:

— Защо не взема да го изхвърля този телефон! Всеки негодник може да ти изприказва по него куп страхотии, без да те гледа в очите, та да му е лесно... Аслъ този телефон не ми е свършил толкова работа, колкото зло...

Чакам го да се успокои. Ходи из хола, тута се насам-натам и се връща с изписан лист. Изчаква аз да го накарам, че тогава да прочете написаното. И пак върти около телефонния разговор:

— Та казваш ти, че напразно се тревожа... Напразно, напразно, ама нали знаеш какво става, като гръмне празна пушка?

— Туй — викам — ще да е някакво подсецане издалече. Ти си доказан, голям и поради това — изоглавен. Такива не стават ни за пряко ръководене, ни за слагане под попечителство. Затова — намечето. И само толкоз!

— Мани ти туй намече — аз го усетих бая твърд. Па и какво има да ме ръководят мене? Аз съм болен и съм се самозатворил, преди да ме затворят.

— Я по-добре прочети!

Белият лист е изписан ситно с молив. Бешков го върти — да започне ли, да не започне ли. Сбутвам го с лакът и той тръгва да си търси очилата. Връща се, гледа ме над стъклата: а?...

Живнал е! Зорът е докато веднъж „потегли ципа“. Облизва устна с устна, ослушва се в себе си и започва да чете глухо, напрегнато:

„О, нощ! О, моя тъмна майко...“

Някой звъни, Бешков настръхва:

— Ето! Телефонът млъкне, другият звънец ме стряска...

Ослушва се. Отвъд холната чупка, около антрето, госпожа Бешкова приказва с някакъв мъж. Дядо Илия ме пита и с очи, и с думи:

— На кого ли съм притрябвал, като на мене вече никой не ми трябва? Идват, слушат, забавляват се, а след това се хвалят! После: „На едно много високо място за тебе се разменили не добри думи...“ Че къде другаде? Тя и градушката бие отвисоко.

Влиза А. Л.

[1] Нощта е бремна (тур.) ↑

61.

19 ноември — вторник '57

А. Л. се изправя пред масата и зиморничаво разтърква ръце — като пред огън. Бешков не го и поглежда. Побутвам го с коляно: кажи ми нещо — за мене е неудобно.

Той повдига глава и очите на двамата се срещат. От усилие да скрие раздражението си, лицето му е побеляло. И опитът да изтръгне някаква усмивка е усилие над себе си.

Гостенинът сяда край ъгъла на масата; Бешков, сякаш няма трети, продължава да чете:

„... Надвесена над мен, без майчина гръд, без милваща ръка, с очи отворени връз мене...“

Чете с глух подем — нещо го дави, задъхва го и той се сили да надвие това задъхване.

А. Л. е наклонил глава на една страна и това, което слуша, като да го забавлява. Бешков завършва четенето с плач в гласа, а той си стои така — нещо хем будно, хем приспано се е застояло по отпуснатото му лице. Бешков усеща отчуждението; страдание удължава лицето му, ноздрите му потръпват. Изправя се и като пробожда с показалец натрапеното присъствие на А. Л., повтаря на срички:

„О, моя майко, пречиста смърт!...“

Непосилен шепот, пълен със стон. Той нараства, нараства и Бешков внезапно го задушва в гърлото си.

Съвсем неочаквано А. Л. пита:

— Защо, Илия, майка ти да е твоята смърт? Аз мисля, че майката е символ...

Господи, само туй трябваше!... Бешков бледнее, изправя се и вдига стиснати, юмруци:

— Моля ти се, не казвай какво е майка ми! Аз съм болен човек, а болните трябва да се щадят... Туй, което чу, не беше за теб. Това са си мои неща и там няма място за друг...

Бешков се обръща към мен — поизгърбен, с увиснали ръце:

— Всеки плач трябва да се чуе! Останал несподелен у човека, той се превръща в омраза. Така е и моят плач. Но ако някой няма уши и сърце за него, какво съм виновен аз? Ти, приятелю — говори той на госта, — все искаш да обясниш работите докрай, да си ги нагласиш тъй, та да са ти леки за опипване. Не!... Тая лесниния ни за себе си я търся, ни на близките си я желая. Глупостта наистина крие много удобства, но не им я желая!... Аз зная онова лесно за възприемане слово, което всъщност е духовна леност и липса на чувствителност... Аз плача, душата ми няма покой, прощавам се със света, а вие искате да се грижа за това — как да ме разберете по-лесно. Отгоре ще ми поискате да изясня и политическата презумпция на мислите си! Нямам политическа презумпция, въпреки че с оглед на нея много би ви се искало да умра жизнеутвърждаващо, с „Дружна песен“ на уста! А представете си: аз умирам мъчително; умирам за ужас на тези, които обичаха да ме виждат на приемите с орден, далеч не така героично, какъвто герой ме изкараха!...

От възбуда устата му е отворена болезнено. В неосветената част на хола се мярва гърбът на А. Л. Отива си, без да се сбогува.

62.

20 ноември — сряда '57

Прекарал съм неспокойна нощ. И денят ми е бил такъв: едва съм дочакал свечеряването, за да тръгна към Бешков.

В дома му са Янъка и Томалевски. Как ли ще ме срещне. Ба-ааа — тъй бива! Усмивва — се бодър, дава ми някакви знаци: бременната нощ е родила румено бебе.

На масата пред Бешков има няколко рола хартия. Досещам се — печатарските проби. Янъка е дошъл с нови отпечатъци, малко в „сепия“, отпечатани върху различна хартия. Бешков е казал коя хартия да качват на машините. Томалевски е експерт по рисунките. Когато двамата говорят, те виждат в размития туш неща, които за мене са непонятни. Слушам ги и се правя, че тъкмо това съм мислил и аз.

Бешков пренавива ролата, нанизва им червени ластичета и ластичетата плякват в хартията. Подава ги на Янъка и казва:

— Нямаме повече работа! Сега вие отивайте, защото имам да довърша дума със Сиврий-сини.

Янъка започва да дивее. Гледа като лисигер ту Бешков, ту мене. И пита:

— Каква дума? Я кажи да го чуя това, което Сиврийчето може да го знае, а аз не мога?...

Бешков му казва кротко, но твърдо:

— Ако трябваше, щях да ти кажа, Иване.

Янъка се вкопчва за мен:

— Какво е то, Сиврийче?

Стар вестникар: любопитен, любопитен! Повдигам рамене:

— Не разполагам с чужди тайни.

Апоплектична червенина лисва лицето на Янъка.

Дига юмруци срещу Бешков:

— Значи тайните са твои. Ти, дърта брантийо!... Ти пак ще ме търсиш да се извиняваш, пак ще ми подаряваш оригинали за прошка.

Тръгва стремително с рола под мишницата и ролата пукат. Фучи, сипе ругатни колкото му глас държи: тъканта „рибена кост“ на балтона му ще се разпадне от хъз. Бешков се смее отдире му:

— Виж го ти, Янъка!... На него всичкото му таквоз: и любовта му оплетена в скандали, и приятелството му. Добре, че е и забавен, инак не се търпи...

Виждам го: не бърза да ми каже как е „превключил“, как са се разпилели нощните видения и сега може би, се смее на акъла си. И аз си трая. Подхваща ме отдалече:

— Един египетски жрец взел, че умрял. Събрали се останалите жреци в шатра сред пустинята — да избират заместник. Явили се разни кандидати, влизат в шатрата един подир друг и както влизат — тъй и излизат. Но... осрамени. Явил се тогава млад благородник с брадичка. Главният жрец се приближил към него в дълбоко мълчание, взел от подставка чаша, догоре пълна с вода. Нали си виждал препълнена чаша, с леко изтумбена повърхност?... Малко невнимание — и водата ще потече. Жрецьт мълчаливо поднесъл чашата към младия египтянин. Оня, без да продума, с два пръста откъснал едно листо от розата, която носел на гърдите си и го пуснал отгоре. То се залепило на блестящата повърхност и вода не потекла.

Никой не продумал. Старите влъхви мълчаливо се поклонили. Младият благородник бил избран за жрец...

— Защо са го избрали, Сивръ-сини? — пита Бешков. — Защото това е отгатване великата тайна на битието. Така е в изкуството, в труда, в политиката — във всичко. Всеки е призван да прибави към пълната чаша, без да я разлее. Така се осмисля великият промисъл на земното ни пребиваване — нашият вклад...

А ние — не само че разплискваме чашите, ами ги и трошим. Пък отгоре и псуваме на майка... Ето — аз вчера от подла неувереност в себе си се усъмних в теб. Някой ще каже: неоснователно. Да, но неуверените в себе си се основават на нещо, което е извън добрата им воля...

Бешков сяда, подпира с длани коленете си и дига глава:

— Ти точно улучи: подхранвал съм бил мисли у „комшии“, че им съчувствувам... Ха де! Че аз ли карах някого да казва: „Ето го Бешков — той единствен не е рисувал против вас“...? Та да не би сам да съм си вързал ръката поради замяна на българското си изповедание с

чуждо? Защо има гламавници, които искат да съм им подръки — ту като такъв, ту като иначе? Аз наистина съм за съседско приятелство, но не от големи чувства към съседа, а тъкмо от любов към народа си. Враждата накрая се плаща скъпо и прескъпо, а аз не искам никому да плащаме, без да му дължим. Толкова корист и тъпота на тая земя! Сега чак започвам да разбирам, че тя ще ме умори и свърши...

Бешков навива „масура“ и я кара на кипване:

— Вашата мама! Не се ли сецате понякогаш, че извън падението, на което по необходимост слугувате, има по-почтени нрави; че освен безчестните има и нравствени личности? Предателството не е така лесно, както изглежда на лекомислените...

Очите на Бешков горят. Устните му, в чиито ъгли се е събрала едва забележима слюнчена пеница, притрепват.

63.

21 ноември — четвъртък '57

Чете ми нещо като есе, писано наскоро — на 12 октомври.

„Господи, пред теб задъхани спират горделивци и смирени, безчестни и мъдреци, вярващи и безбожни — всички, които са познали всичко у себе си. Но ти приемаш само онези, които са познали тебе...

Мой боже, единствената ми похвала е за тебе! Добрите думи за другите свършиха, ала за тебе те са на устните ми. Сърцето ми е препълнено със смет, но за тебе то отронва чиста сълза: моят негоден и дързък ум те моли за милост и състрадание...

Изгори ме, боже, със своя поглед — от него искам да погина, а не от пороците си! Повярвай ми, господи, за да укрепиш моята слаба вяра! Аз умирам — ти не ме отхвърляй. Остави ме да умра близо до теб — като куче до господаря си!“

С нещо съм издал „нещо“ и Бешков ме гледа смутен:

— Ти ми каза една много важна работа!

— Какво? — питам в пълно недоумение.

— Всъщност, нищо не си ми казал. Една твоя неволна гримаса ме накара да разбера това, което чувствувах смътно. Преди да произнеса думата бог, тя се запъна в гърлото ми. И в тебе стана нещо — разбрах го по лицето ти. То не бе съпротива на материалистическо мислене — не! То е онова чувство, с което би отхвърлил и материализма — ако се канонизира като църква. Това ме сепна и сега ще взема да преоценя всичко писано, в което съм вмествал бога...

Как прости са нещата и колко труден е пътят до простотата им! Защо търся външно преутвърждаване на веруято си извън вътрешния си избор? Това е неосъзнато нашепване на съмнението, а то е погибелно от прякото отрицание. Защото отрицанието индуктивно създава защитния полюс, докато славословието убива едновременно и славословения, и славословещия. Във всяка чрезмерна апология се потайва и мъничко корист. Това от другите се чувствува интуитивно и обектът на твоето преклонение се принизява в очите им до твоето

венцехвалебно равнище. Така и християнството роди ересите, след като стана официална църква... Благодаря ти, Сиврий-сини! Аз знам защо твоето чувство за тези неща се е изострило повече от моето, та видя това, което аз не можах да видя сам...

Тръгвам да си вървя. Бешков ме изпраща до входната врата и казва:

— Спасен съм, радостен съм и за себе си, и за тебе...

Пред Орловия мост тъпче Янъка. Разбрал е някак, че съм у Бешков, и ме причаква измъчен от любопитство. Пита ме трескаво:

— Кажми какво става? Какъв беше снощният тайнствен разговор?

— Питай Бешков. От мене ти нищо няма да чуеш, освен ако дядо Илиа се съгласи.

От лицето на Янъка ще свирне алена кръв:

— Всички сте такива. Аз ви направих приятели с Бешков, сега вие ме правите излишен. Но да знаете, другарчета, експроприация се прави на фабрики, банки и тютюни, а тия работи не подлежат на експроприация!...

— Янък, умен човек си, цяла София украсяваш, а приказваш глупости! Никой никого не може да направи приятел на Бешков — хората той си избира сам. И моля те, с болно сърце е човекът — смили се над него най-сетне...

Янъка се сепва, но неговото си е в него. Показва ми среден пръст:

— На-ааа! Ще дойде ден, Сиврийче, да ти покажа и аз ей тоя.

Изфучава и заминава. Той е от тези, чийто гняв не гневи, а разсмива.

64.

22 ноември — петък '57

Сутринта с Владо Свинтила сме гледали в Кинематографията „Летят жерави“. После сме изпили у дома половинка ракия. Докато сме пили с възторга на своите „христови години“, взаимно сме се прекъсвали и връщали към някои подробности и епизоди. Това са излишествата на въодушевлението. Защото и двамата сме видели тъкмо това, за което се подсещаме. Писали сме и писмо до сценариста Виктор Розов, оператора Михаил Калатозов. Докато сме писали, мастилото се е разпоявало в „ракиените“ ни очи.

Сега е тези очи стоя пред Бешков и му приказвам:

— Дядо Илия, туй не е филм — това е поболяване на душата. Острието на тия жерави в небето се заби право в сърцето ми.

Той не е гледал филма и се усмихва далечно:

— Аз отдавна не ходя на театър и кино. Старият човек се ослушва в репликите на своята драма; кинолентата на неговия живот се върти обратно. Старият човек, който се е нагледал на всичко, се удивлява само на това обратно движение. В изпокъсаната лента той вижда толкова важни неща, които е пропуснал да види физически...

Един филм може и да стане, може и да не се улучи. Провалът или сполуката на един филм привидно е частен случай на един успех или неуспех. Разваленото творчество произтича от развала в твореца, а когато това се повтаря твърде много — то подсеща за попространствени увреждания! Човек може случайно да улучи с куршум, но улучването в творчеството никога не е случайно. То не е като глупака, дето сбъркал, та право казал. Зад творческия успех винаги стои зреене и подготовка за успеха. Той е мотивиран не само от художника, а и от процесите на обществените оплождания. Ето: ти се вълнуваш. Какво значи това? Това значи, че филмът е раздвижил твоите вълнения. Но само това ли? Не само това! Тези вълнения са граждански, а тъкмо като граждански не са само твои. Ето ти обществения смисъл на изкуството! Творецът не фалшиви само в

случай, когато е в почтено съзвучие със себе си. Така се раждат всички големи неща — от рисунката до музикалната композиция, литературното произведение и киното. Другото е или фалшиво, или бързо преходно забавление.

65.

24 ноември — неделя '57

Бешков е загубил съня си. Кожата му е бяла, прозрачна; очите му тлеят.

Ден през ден съм на „Янтра“ 13 и оставам до късно след полунощ. Глухата нощ го плаши — той поглежда циферблата на своя „Зенит“ и се усмихва горчиво:

— Ти не можеш да ми дадеш здравия си сън, затова ще разделиш с мене болните ми безсъници...

И аз ги дяля с тревога за близък край. Пустинен студ ме лъхва изотвъд, когато Бешков няма да го има. Улавяме си мислите един-друг и се мъчим да ги скрием...

В хола се е застоял мирис на „диамокс“, с който Бешков лекува сърцето си. На работната му маса, край засъхнали тушове и ръждясали пера, има скица на Бай Ганю. Увита е в прозрачен целофан. Бешков я раздипля — обвивката изпуква, прокъсва се и започва меко, безшумно да се раздвоява през средата. Очаквам, че ще спре, но той с дълги пръсти прави кръг около рисунката и половината от целофана остава в ръцете му:

— Ето ти го Бай Ганю. Гол! Това е една от измамите ни за него. Винаги ни се е виждал безкрайно прост, безкрайно ясен, а той не е ни едното, ни другото. Алеко десетилетия вече не ми дава да се успокоя. Нашето слово, покълнало из дълбините на Византия, е слово за молитви и съновидения. Алеко намери в него друг звук. Умните той стъписа, лекомислените — разсмя. Аз мисля, че в търсене графическия израз на Алеко, един художник би могъл да намери творческата си съдба. Дори сега, докато край смъртта заживях нов живот, Бай Ганю е в мене: с чепат бастун, в министерски автомобил, с редакторско перо и бердана — заплашващ всекиго и от всичко изплашен...

От Алеко извличам целия си възглед за хумора. Той не е отрицание, а преутвърждаване; не е злонравно дирене на грозното, а съвършена мярка за красота. Алеко сам разбра тия неща. И ги разбра

великолепно — иначе нямаше кой да му ги подсказе, откъде да ги вземе. Гогол четеше своите „Мъртви души“ и плачеше. Алеко също е плач. Смешният Чехов смяташе себе си за автор на тъжни разкази, а тъй като човек не забравя себе си, ще ти кажа, Сиврий-сини, че и моите весели рисунки са много тъжни рисунки...

„От лоша дума песен не става!“ Тези думи са ръстът на нашия народ. Морален ръст! Понякога извършваме злодеяние или чрез изкуството произнасяме присъда. Но ако първи оплачем жертвата си, вече не сме престъпници, защото влизаме в нравствения закон. Затова смехът и карикатурата не са естетически проблем, а етически. Младият човек не е напълно годен за такива преживелици — те са състояние на възрастните, и то — неопорочените. Човек трябва да има деца, за да знае доколко се забива ножът. И аз трудно бих обяснил кое ме направи карикатурист: неуредиците в моралния и политически живот или състраданието към другите? Аз знам, че и Алеко си е задавал тези въпроси, но те са непонятни за гимназиално-преподавателското тълкуване на неговия дух. Изобличител на зараждащите се капиталистически отношения. Как не! Че какво ли пък би могло да даде кредит на едно изобличение, ако то е извън човешката ни драма? После едно изобличение е твърде малко, за да остане мъртвият винаги сред живите. Алеко знаеше докъде се забива ножът и ни стана приятел със своята милост. Той като спасител се натовари с греха ни, за да го разпънем и възлюбим. Той трябваше да бъде убит, защото без смърт няма възкресение. И пак бихме го убили! Мъртвият Алеко е по-необходим от живия!...

Гласът на Бешков е предрезгавял. С ниско наведена глава той рисува сложна плетеница, която постепенно добива очертание на куче. Сякаш извлича думите от тая рисунка:

— Ние се смеем над Алеко и това е единственото условие да го приемем без плач. За него понякога се чува скептичен въпрос: не е ли Алеко твърде български? Аз искам да го защитя — още сега да го защитя! Ако той не може да бъде отделен от духа на един народ, тъкмо тогава принадлежи на света. Хората се смеят по един и същи начин, макар да имат различни поводи, а хора като Алеко стават междинна тъкан, синтез на тоя смях.

И нека не се мръщим, че Алеко бил опозорил нацията. Той направи нещо по-друго — завинаги отне възможностите на Бай Ганю

да се приобщава към духовните ѝ върхове. Бай Ганю разбра това по-добре от всички и уби Алеко. В нашата литература няма пример на такъв двубой между автор и герой. Алеко би могъл да се предпази, но изглежда не е познавал докрай байганювщината. Това е един враг или едно злонравие, скрито дълбоко в самия Алеко. Затова Бай Ганю е очищението на Алеко. Като всяко рождение, то трябваше да прерасне в жертва. Като се освободи от Бай Ганю, освободи и нас от него — той излезе от страниците на книгата и уби създателя си.

В настъпилата тишина чувам меките чехли на Бешков. Те са твърде големи за тесния му крак — подпетени накриво. После тяхното шляпане замира и става страшно. Под ботуша на Бай Ганя ли изпука отопленото жилище?...

Бешков отива край леглото си — при разноцветните шишенца с лекарства. Оттам гласът му стига до мен далечен:

— От един смях последва една смърт... Това можеше да стане в най-трагичната земя, която ние трагично сме възлюбили — България! Беше ли си отмъстил Алеко за всичко, като приживе се нарече „Щастливец“? И не беше ли това най-тъжната му шега? Алеко ни измисли един Бай Ганю с ботуши и тъй като бе измислен от голям художник, стана по-истинен от истината. Творецът нямаше как да му се противопостави — в изкуството това е най-голямата безсмислица. И стигна до единствено възможното: да отрече себе си. „Щастливец“ — какъв парадокс! Ако два просташки ботуша веднъж са прокълтели — те вечно ще кълтят. Иначе ще трябва да повярваме в абсурда, че Алеко ни е написал агитка. Ако един див смях е накарал залъка да заседне в гърлото ни, той винаги ще засяда. Ще ни сепва в съня Бай Ганю: „Бъдете щастливи!“ Ще ти извие ръката до прекършване и ще те извърне с лице към пустотата: „Ето, това е красота!“ — пак бъди щастлив!... Ще купи, ако му потрябва, последния ти дъх, последния остатък от песен: Бъди щастлив, защото те е навестил благодетел!... И ние, Сиври-сини, или сме безкрайно корумпирани, или сме безкрайно глупави, като отнасяме Бай Ганя към едно минало. Солидаризираме се с Алеко и искаме да се приобщим към достойнството му. Алеко изрече и плати! Той понесе риска на изкуството си. Той е жертвата, а ние искаме да живеем, да се ползваме от нея и си намерим място при Алеко. Но тъй като при големите никога няма място, взехме да го

тътрим при себе си и смятаме, че с това сме му направили чест... Кой не се е смял един ден и не е плакал цяла вечност?...

Бешков се е спрял край кафявата завеса на широкия прозорец с издигната нагоре ръка. Имам странно усещане, че излиза иззад завеса и пита онемялата публика. Всъщност той не пита никого — въпросът е задал на себе си. Тялото му е осветено отстрани и тая игра на сенки и светлини го прави много висок.

66.

25 ноември — понеделник '57

— Оня ден ти ми говори за един филм. Остави филма — аз гледам „твоя филм“ и се чудя: какъв те видях преди десет години, какъв беше преди три и какво си сега... Ти знаеш ли най-важното, което стана с теб и в тебе? Ти повярва в словото! Тая вяра ме накара аз пък да повярвам в тебе...

Отива при шишетата с лекарства. Взема колба с вода, налива в чаша, отвинтва някакъв специалитет, с капкомер отброява от него няколко капки. Във водата се повличат кафяви нишки. Пие, мръщи се от горчивото и сяда на своето място край холната маса. Още по̀ е замършавял. Панталоните му висят като на пирон. Продължава си приказката:

— Словото, Сиври-сини, може да бъде и грозно; може и всякаква мерзост да приюти. Ако не е пречистено от висока нравственост, то не е слово. Никой не е погинал извън словото, както и никой не е оживял извън него...

Завчера ти ме накара да премисля нещо много сериозно. Само с едно движение на лицето ти ми подсказа цялата тайна: не поставяй своите изповедания над словото, за да не погине!...

И оня филм привидно е образи върху екран. Преди да стане образи, той е бил сценарий, т.е. — слово. Преди да бъде сценарий, е бил мисъл — пак слово!... А аз си останах неосъществен и в рисунката, и в словото. Докато виното не стане, то не доказва добрите намерения на лозаря...

Цял се накланя, с две ръце лови ръцете ми. Усещам дъха му, очите му се вглеждат дълбоко в мен:

— В моето слово доказани ли са моите добри намерения? Каж ми, защото ако не са доказани, нищо не може да ме спаси!

Как се отговаря на такъв абсурден въпрос? Казвам му:

— Емилиян Станев оня ден ми рече: „Мале, мале, добре че Бешков не реши да става писател. Хич нямаше да ни е лесно!“

— Така ли е казал? — преискрят очите му. — Ама той да не ме праща при добре разказаните истории? Аз в тая работа не щъ да съм ортак. Не щъ да се набутвам и в предметната ограниченост на рисунката. Истинското слово е повече от рисунка — то привидно си служи с изображение, но същината му е в невидимите неща. Най-съществено е това, което човек вижда със сърцето си и предметният свят е само средство на това надфизическо зрение... Ето: аз непрекъснато рисувам и винаги усещам как рисунката се самозадушавя в своята вещественост. Тя няма трите времена на словото, а и неговото четвърто измерение. Графическата линия може да породи мисъл и слово, но породеното от нея слово стига до неща, които за рисунката са недостъпни. Затова, когато стигна до мисъл, която е неподвластна на графическата линия, аз пиша в тетрадките, които ти ми подари. Така преливам отвъд бреговете на рисунката, а една придошла река не е вече река, а вода! Понякога мисля, че имах възможности да кажа чрез словото някои важни неща, но сега е вече късно! Осъзнаването на пропуснатите възможности има смисъл само при възможности да се навакса пропуснатото... Все пак, казах и написах нещо, за което ти ме поощри и накара. Ако то е някаква ценност, хората я дължат по-скоро на теб, отколкото на мене.

— Дядо Илия, това толкова ме развълнува, та чак ми се прииска да е вярно. Но никой няма да повярва, а и сам ти си знаеш кое как е. За мене твоите думи не са от скромност, а проява на кураж. Ти имаш пълно съзнание за това, което пишеш. Моля те само: пиши повече!

Бешков леко забледнява. Дига очилата на челото и търка очите си:

— Не, не! То не е мое, а за тебе и ушите, в които ще влезе... Гледам те, Сиврий-синий, и си мисля: защо не е жив Коста Петканов да ти се порадва! Виждал съм къщи — добре градени, пък пусти и мрачни. Няма в тях слънце да им разиграе дуварите, няма весел дъх на мити дъски. Но в един нечакан ден една мома разтваря врати и прозорци, чува се песен. Старата стопанка върви подир нея, затваря прозорците да не се счупи някой джам, а момата — неуморна: ту се качва, ту слиза от етаж на етаж и все разтваря, разтваря — да влезе слънце, дъх на билки и треви... Ти виждал ли си такава мома?

Бешков се е изправил. Смее се със светнали очи. Разтваря въображаем прозорец. Оглежда се навън и се ослушва. И сякаш чува

момински чехли по стълби и одъри: „пата-пата-пата“...

— Това стана с твоята навъсена къща. Влезе една мома и разтвори прозорците...

— Тази мома, дядо Илия, си ти!

Мъничките карти, с които Бешков реди пасианс, са липсали. Озъртам се да ги зърна нейде — няма ги!

— Какво търсиш? — пита.

— Парижките карти. Ти защо не хванеш да ми ги подариш — нали Богомил ти прати нови?

— Ама те вече са на Кольо.

Кольо е негов племенник. Всяка привечер той се навърта у леля си. Телефонът много често звъни и момчето все тича да вдигне слушалката. Госпожа Бешкова го е прекръстила „телефониста“. Кольо телефонистът ни радва и развеселява. Най-много му се радва Сия. Щом звънне телефонът, тя се смее. Кольо е внесъл у Бешкови детско оживление.

Картите в плексигласово калъфче са на етажерката. Отивам, вземам ги и ги подавам на Бешков.

— Ха дай ми ги сега!

Върти ги пред очите си и ги оглежда. После се накланя и шепне в ухото ми:

— За спомен ли ги искаш, Сиврї-синї? И ти ли ме отписа от живите?...

Подава ми картите, но не ги поемам. Сбутва ме с другата ръка и се усмихва.

Издание:

Автор: Илия Бешков

Заглавие: Словото

Издание: първо

Издател: Книгоиздателство „Георги Бакалов“

Град на издателя: Варна

Година на издаване: 1981

Тип: сборник

Националност: българска

Печатница: ДП „Стоян Добрев-Странджата“ — Варна, Пор. 80

Излязла от печат: месец септември 1981 г.

Редактор: Станислав Сивриев

Редактор на издателството: Панко Анчев

Художествен редактор: Владимир Иванов

Технически редактор: Добринка Маринкова

Рецензент: Здравко Петров; Светлозар Игов

Художник: Иван Кенаров

Коректор: Денка Мутафчиева; Елена Върбанова

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/5149>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.